

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

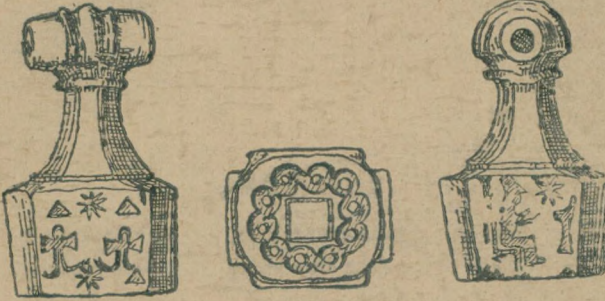

BELLE TEN

Cilt : VIII

Sayı : 30

Nisan 1944

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 4 4

İÇİNDEKİLER

Makaleler, Etüdler :

Sayfa

MANSEL, Prof. Dr. ARİF MÜFİD : Vize'de bulunan maskeli Miğfer . . .	165
İNALCIK, Dr. HALİL : Yeni vesikalara göre Kırım Hanlığının Osmanlı tâbiliğine girmesi ve ahitname meselesi	185
ALTUNDAÇ, Dr. ŞİNASİ : Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Suriye'de hâkimiyeti esnasında tatbik ettiği idare tarzı	231
UZUNÇARŞILI, Prof. İSMAIL HAKKI : V. Muradı tekrar padişah yapmak isteyen K. Skaliyeri - Aziz Bey komitesi	245
UZUNÇARŞILI, Prof. İSMAIL HAKKI : Doktor Mehmed Emin Paşa. .	329

Raporlar :

ARIK, REMZİ OĞUZ : 1942 de Türk Tarih kurumu adına yapılan Bitik kazısı ve Hatay tetkikleri hakkında kısa rapor	341
---	-----

Haberler :

Türkmenistan'da bir şehrin keşfi	385
--	-----

LEVHALAR

- XXXV-XXXVIII — Vize'de bulunana maskeli Miğfer makalesine ait resimler.
XXXIX-XLIV — K. Skaliyeri - Aziz Bey komitesi'ne dair resimler, vesikalar.
XLV-XLVIII — Dr. Emin Paşa makalesine ait resim ve vesikalar.
XLIX-LXV — Bitik kazısı ve Hatay tetkikleri raporuna ait resimler ve haritalar.

BELLE TEN

Cilt: VIII

Nisan 1944

Sayı: 30

VİZE'DE BULUNAN MASKELİ MİĞFER

PROF. DR. ARİF MÜFİD MANSEL

Türk Tarih Kurumu üyesi

I.

Türk Tarih Kurumu adına 1938 senesi Ağustos ayında Trakya'da, Vize kasabasının önünde bulunan geniş ve münbit ovada yükselen yığma tepelerde (tümülüs) yaptığımız araştırmalarda¹, tarafımızdan A harfiyle gösterilen konik şekilde bir tepenin ortasında (tepenin yüksekliği: 9 m.; kutru: 55 m) dik dörtgen şeklinde ve üzeri bir beşik kemerle örtülü taş bir mezar odası bulmağa ve bu odanın içinde bir taş lâhde tesadüf etmeğe muvaffak olduk. Gerek bu lâhdin, gerek mezar odasının içinde bulduğumuz M. s. I inci asrın ilk yarısına ait pek zengin ve çeşitli eserleri Belleten'de anlatmış olduğumuzdan burada lâhdin içinde, altın çelenk ve yüzükler, gümüş kadehler, cam ve toprak bir takım eserlerden başka üzeri madenî pullarla örtülü bir zırhlı elbise,

¹ Memleketimizde «höyük» olarak gösterilen, konik şekilde yığma tepelere Trakya'da sık sık raslamak kabildir. Bunlar zengin Traklar için yapılmış mezar abidelerinden başka bir şey değillerdir. Bunlara dair mukayese ediniz: A. Müfid Mansel, Trakya'nın Kültür ve Tarihi (Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınlarından. Sayı: 5), 1938, sah. 15 v.d.

uzun bir kılıç ve iki mızrak ucu ile birlikte bulunmuş olan miğferi daha yakından tetkik edecek ve gerek bu miğfer, gerek buna benzer eserlerin esas mahiyetini tesbite çalışacağız¹.

Levha XXXV ve XXXVI de, cepheden ve profilden gösterilmiş olan bu miğfer tunçtan "au repoussé," tekniğinde yapılmıştır. Dış sathı, miğfer bulunduğu esnada bilhassa maske kısmında mevcut olan (krş. res. 3-4), hâlen ise saç kısmının bazı yerlerinde görülen bakiyelerden istidlâl olunabileceğine göre, ince bir gümüş tabakasıyla kaplanmıştı². Yüksekliği 27 cm. yi bulan bu miğfer biri birine tamamiyle uyan iki kısımdan müteşekkildir: başa intibak eden kısım, ki biz buna "başlık," adını vereceğiz; çehreyi örten kısım, ki biz bunu "yüzlük," yahut "maske," tesmiye eyliyeceğiz. Miğfer normal bir erkek başını örtebilecek kadar büyüktür ve şekli bir erkek başına tamamen uymaktadır. Başlık ve maske alının üst kısmında bulunan bir menteşe ile biri birine raptedilmiştir³. Yüzlüğün arka tarafında, kulakların alt kısmında, birer halka bulunduğu ve bu halkaların mukabili olarak başlığın arka kısmında, enseliğin kenarlarında birer delik mevcut olduğu göze çarpmaktadır. Maske, menteşe sayesinde, yukarı kaldırılmak suretile miğfer başa geçirildikten sonra maske aşağıya indirilir, bir ucu enselik deliğine raptedilmiş olan bir şerid halkaya bağlanır ve bu suretle maskenin çehre üzerinde sabit bir şekilde kalması temin olunurdu. Oval bir çehre şeklinde işlenmiş olan maske, sakalsız ve bıyiksız genç bir erkeğin portre hatlarını muhtevi bulunmaktadır. Gözler, göz kapaklarının kenarı ve göz bebeğine tekabül eden ince bir halka müstesna olmak üzere, tamamen oyulmuş, burun delikleri aynı şekilde oyulmuş, dudakların arasında ise ince bir yarık şeklinde bir açıklık bırakılmıştır. Bütün bu hususlar bu miğferin yalnız sembolik bir sanat eseri olarak yapılmış olmayup sahibi tarafından bilfiil kullanılmış olduğunu göstermektedirler.

Miğfer zengin ve çeşitli kabartma süsler ihtiva etmektedir. Başlığın ön kısmında, ortasına doğru yükselen, alt kenarı

¹ Belleten XIII, 1940, sah. 89 v. d. - Bu kazıların neticeleri ecnebî mecmualarda da tarafımdan neşredilmiştir: Archäologischer Anzeiger 1941, sah. 152 v.d. Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare XIII, 1939, sah. 154 v. d.

² Bu tabaka sonraları, miğfer kimya laboratuvarında temizlendiği esnada, maalesef kaybolmuştur.

³ Levha XXXV de görülen menteşe kolu moderndir.

başlığın kenarına ilâve edilmiş ince bir madeni şerit, üst kenarı ise sonları kıvrım şeklinde bükülmüş bir ip şeklinde bir silme ile tahdit edilmiş bir alınlık bulunmakta ve bu alınlığın üzerinde Odysseus'in arkadaşlarını yutmakla meşkul Skylla tasvir edilmiş bulunmaktadır. Skylla üst kısmı insan, altı tarafı ise üç akant yaprağından iki tarafa mütenazır olarak fıskıran balık kuyrukları ve köpeklerden müteşekkil korkunç bir ejder şeklinde gösterilmiştir. Skylla sağ elinde, parçalamış olduğu geminin dümenini tutmakta ve başının üzerine doğru kaldırmış olduğu bu dümenle avladığı insanların kafalarını ezmek istemektedir. Alt kısmındaki köpeklerden her biri ise, dalgalar üzerinde yüzen Odysseus'in bedbaht arkadaşlarından birer tanesini yakalamışlardır. Deniz dalgalı bir surette gösterilmiş, alınlığın köşelerine ise yunus balıkları oturtulmuştur. Başın mütebaki kısımlarında saçlar itinalı bir surette işlenmiş olup uçları kıvrık küçük bukleler husule getirmekte ve bu bukleler, arka tarafta bulunan muayyen bir noktadan sağ ve sola doğru ahenkli hatlar şeklinde uzanmaktadırlar.

Alınlığın üzerinde, doğrudan doğruya saçların üzerine oturtulmuş meşe yaprakları ve palamutlardan müteşekkil bir çelenk göze çarpmaktadır. Meşe yaprakları üçer üçer birleştirilmiş, araları ise palamutlarla doldurulmuştur. Alın üzerine tesadüf eden orta kısımda ise, içinde renkli bir taş bulunduğu anlaşılan bir çiçek vardır. Arka tarafta, uçları simetrik bir tarzda iki tarafa doğru yayılan bir kordelâ görülmüyor.

Enseliğin üzeri ortada bulunan üç dilimli ve kalın bir akant yaprağından fıskıran ve iki tarafa doğru ahenkli münhaniler ve kıvrımlar vücuda getirmek suretile uzanan akant dalları ve bunların arasına vaz edilmiş çiçeklerle süslenmiştir.

Maske üzerinde, kabartma süsler ihtiva eden ve yanakları örten parçalar zikredilmeğe değer: kenarları bükülmüş bir ip silmesiyle tahdit edilmiş olan bu parçalarda bir küre üzerinde duran, sol omuzunda iki oval kalkan, bir zırhlı elbise ve bir miğferden müteşekkil bir "tropaion", taşıyan ve yukarı doğru kaldırmış olduğu sağ eliyle bu tropaion'u destekliyen birer zafer ilâhesi (*Victoria*) tasvir olunmuştur. Çenenin alt kısmında bu iki yanaklığın biri birine ince mahkûk hatlarla gösterilmiş bir kordelâ ile rapt edilmiş olduğunu dahi burada zikretmemiz lâzımdır.

Şimdi yukarıda saydığımız çeşitli motifleri birer birer tetkik edelim ve bu motiflerin sanat tarihinde aldıkları yeri ve miğfer için ifade ettikleri manayı tesbite çalışalım.

Alınlık üzerinde bulduğumuz Skylla tasviri Yunan ve Roma sanatında mahdut bir surette kullanılmış olan motifler serisine girmektedir. O. W a s e r tarafından toplanmış olan Skylla tasvirleri arasında¹ Pompeyi civarında Boskoreal villasında bulunmuş ve sonraları British Museum'a götürülmüş olan bir tunç tabağın orta kısmındaki Skylla motifi², kompozisyonunda bazı değişiklikler ihtiva etmesine rağmen, Vize motifine en fazla yaklaşmaktadır³. Miğfer süsü olarak bu motife Skylla efsanesiyle ilgili gösterilen Sicilya şehirleri sikkeleri üzerinde raslanmaktadır: Fakat bu sikkeler M. ö. IV üncü asırdan daha muahhar değildir⁴. Kırım'da meydana çıkarılmış olan bir demir miğferin gümüş kaplı yanaklıkları üzerinde de Skylla tasvir edilmiştir⁵. Vize miğferinin ait olduğu ilk Roma İmparatorluğu zamanında ise, zannımıza göre, miğferler üzerinde bu motif mevcut değildir. Skylla efsanesinin Trakya'ya dahi nüfuz etmiş olduğuna Karadeniz sahilinde Skylla ile ilgili gösterilen bir kayalık⁶ işaret etmektedir. Acaba bir Trak kıralı yahut prensine aid olduğu anlaşılan Vize miğferinin üzerinde bulduğumuz bu ejder tasviri ile Trakya'ya nüfuz etmiş olduğu anlaşılan Skylla arasında bir münasebet var mıdır? Skylla motifinden sarfınazar, orta kısmına doğru yükselen diademlerle mücehhez maskeli miğferler de vardır. Netekim İngiltere'de Townley koleksiyonunda bulunan M. s. I inci asra ait bir miğferin diademi üzerinde yılanlar yahut üst kısmı insan, alt kısmı ise yı-

¹ O. W a s e r, Skylla und Charybdis in der Literatur und Kunst der Griechen und Römer. Diss. Zürich, 1894. - O. W a s e r «Skylla». Roscher's Lexikon der griech. u. röm. Mythologie III, sah. 1035 v.d.

² O. W a s e r, Lexik. sah. 1044, res. ?1. - H. B. W a l t e r s, Catalogue of the Bronzes in the Brit. Museum, sah. 162, levha 25.

³ Aynı motifi havi diğer bir takım eserler W a s e r tarafından Lexik. 1044-1045 de zikredilmiştir.

⁴ O. W a s e r tarafından Lexik. sah. 1038-39 da toplanmış olan bibliyografyaya bakınız.

⁵ S. R e i n a c h, Antiquités du Bosphore Cimmérien, levha XXVIII, 1.

⁶ Tabula Peutingeriana Sp. 1977, segm. VII, c. 1 (Desjardins). O. W a s e r, Diss. sah. 15. Pauly-Wissowa, Realencyclopaedie der klass. Altertumswissenschaft III, A, 1, sah. 653 ve XVII, 2, sah. 1976-78.

lan şeklinde mahlûklar tasvir olunmuştur¹. Miğferler üzerinde bu kabil ejder tasvirlerinin mevcudiyeti kolayca anlaşılır : bunlar felâketi önleyen bir çeşit " apotropaion „ vazifesi görüyorlardı.

Miğferin başlık kısmında bulduğumuz meşe yaprakları ve palamutlardan müteşekkil çelenk Romalılarda " *corona civica* „ adını taşır ve bir Romalının canını kurtarmış olan her hangi bir Romalı vatandaşa bir nişan olarak verilirdi. Bu çelenge hak kazananlar bir takım imtiyazlara da nail olurlardı². Vize çelengi-ne benzeyen bir çelenge Filibe civarında Cambaztepe tümülüsünde bulunmuş olan bir maskeli miğfer üzerinde raslamak kabil olmuştur³. Aynı şekilde işlenmiş çelenkler, aynı tarzda bağlanmış kordelâlarla birlikte, ilk İmparatorluk devrine ait müteaddid sikkeler⁴ yahut imparator büstleri üzerinde mevcutturlar⁵.

Enselik üzerindeki asma filizi şeklinde iki tarafa doğru kıvrılarak uzanan ve çiçeklerle süslenmiş olan bitki motifini en çok ilk Roma İmparatorluğu eserleri, meselâ "Ara Pacis„ yahut Arretium vazo ve mermer kabartmalarında⁶, veyahut Almanya'da Hannover civarında Hildesheim'de bulunmuş olan meşhur gümüş definesine ait tabakaların kenarlarında bulmak kabil oluyor⁷.

Yanaklıkları tezyin eden "tropaion taşıyan Viktoria„ motifinin bir az üzerinde durulması lâzımdır. Malûm olduğu gibi "tropaion„ ilk zamanlarda Yunanlılarda, düşmandan iğtinam edilen silâhların harb meydanında bir ağaca raptı suretiyle meydana getirilen bir zafer âbidesi idi. Bilâhare ağacın az yahut çok işlenmiş kazıklar tarafından istihlâf edildiği ve bu suretle tropaion'un taşınabilir bir

¹ O. Benndorf, Antike Geschichtshelme und Sepulkralmasken, sah. 18 v. d., levha IV-V.

² Daremberg-Saglio, Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines I, 2, sah. 1535-36.

³ B. Filov, Annuaire Biblioth. Plovdiv 1923, sah. 140 v. d., res. 1-3.

⁴ Meselâ Daremberg-Saglio, Dict. I., 2 sah. 1536, res. 2009.

⁵ Visconti, Iconographie romaine, levha 18, 22, 29.

⁶ Ara Pacis: G. Rodenwaldt, Die Antike XIII, sah. 27, res. 13. Arretium eserleri: H. Dragendorff, Die arretinischen Vasen und ihr Verhältnis zur augustäischen Kunst, sah. 90, 108, levha V, 1.

⁷ E. Pernice-F. Winter, Der Hildesheimer Silberfund, sah. 57 v. d., levha 29.

şekle sokulduğu görülmektedir¹. Muharip bir kavim olan Romalılarda dahi bu kabil zafer âbideleri mühim bir rol oynamış ve bunlar tarafından "*tropaeum*," tesmiye olunmuşlardır. Zafer ilâhesi Nike yahut Viktoria'nın zafer neticesinde elde edilen ganimetlerle ilgili gösterilmesi ise kendiliğinden anlaşılır. -Küre üzerinde duran Viktoria motifi Tarent şehrinde duran Hellenistik bir Nike heykelinin imparator Avgustus tarafından M. ö. 29 senesinde Roma'ya getirilmesi ve "Curia Julia,"da rekedilmesi üzerine Roma sanatında taammüm eylemişti. Kral Pirrhos'un altın staterleri üzerinde sol omuzunda tropaion taşıyan, sağ elinde ise bir çelenk tutan bu Tarent Nike'sinin tasvirlerini bulmak kabildir². Vize miğferinin yanaklıkları üzerinde gördüğümüz küre üzerinde duran, sol omuzunda taşıdığı tropaion'u sağ eliyle destekliyen Nike motifine Roma sanatında, ekserisi M. s. I inci asra ait bir takım eserlerde (meselâ vazolar, kandiller, duvar freskleri, tunç eserler, lâhitler) tesadüf ediyoruz³. Gerek Viktoria, gerek ilâhenin elbisesinde bulduğumuz şiddetli hareket hiç şüphesiz hellenistik devire ait bir geleneğin devamıdır. Aynı hareket ve canlılığı bu kabil tasvirleri havi Avgustus sikkeleri üzerinde dahi müşahede ediyoruz⁴. M. s. I inci asra ait bir takım tunç heykelcikler kısmen vücuda intibak eden, kısmen ise yan ve arka tarafta rüzgarda dalgalanan elbiseleri ve umumî üslûbları bakımından Vize miğferi kabartmalarıyla dikkate değer benzerlikler göstermektedirler⁵.

Mahiyetlerini yukarıda izaha çalıştığımız meşe çelengi ve tropaion taşıyan Viktoria tasvirleri Vize miğferinin sahibinin harblere iştirak etmiş ve muvaffakiyetler kazanmış olduğunu, aynı zamanda Roma telâkkilerine yabancı olmadığını tebarüz ettirmektedirler. Binaenaleyh bu miğfer ya uzun müddet Roma'nın himayesinden

¹ K. Wölke, Bonner Jahrbücher 120, 1911, sah. 129 v. d. Daremberg-Saglio, Dict. V, sah. 517 yi dahi mukayese ediniz.

² Wölke, ismi geçen makale, sah. 169-170. Pirrhos'un sikkesi: Catal. of the Coins in the Brit. Museum. Thessaly, levha XX, 7-9

³ Wölke, ismi geçen makale, sah. 167-168.

⁴ Wölke, ismi geçen makale, levha X, Nr. 2. Daremberg-Saglio, Dict. V, res. 7466.

⁵ Kassel'deki heykel. Daremberg-Saglio, Dict. V, res. 7467. Konstantin'deki heykel: Revue Archéologique 1890, I, levha 14.

istifade etmiş olan ve Vize'de oturan Şarkî Trakya krallarından yahut prenslerinden birine, Romalılar tarafından, lâhitte bulmuş olduğumuz diğer kıymetli gümüş ve tunç eserlerle birlikte, hediye olarak gönderilmiş, yahut kendini bir Romalı hisseden bir Trak kralı yahut prensi için böyle bir miğfer, hususî sipariş üzerine, Romada imal olunmuştur.

Bu miğfer ilk defa olarak O. Benndorf tarafından "Gesichtshelme und Sepulkralmasken,, (Denkschriften der Wiener Akademie, phil.-hist. Classe XXVIII, 1878) adlı mühim bir eserde toplu bir halde tetkik edilmiş olan eserler arasına dahil olmaktadır. Benndorf bu eserinde, hepsi Avrupa kıtasında bulunmuş olan yirmi adet maskeli miğfer toplamağa muvaffak olmuştur. Biri gümüş, on ikisi tunç ve yedisi demir olan bu miğferlerden Almanya'da 7, İtalya'da 4, Fransa'da 2, Hollanda'da 2, İngiltere'de 1, Bulgaristan'da 1 ve diğer Tuna ülkelerinde iki adet bulunmuştur. Bu kabil miğferlerin büyük bir kısmı genç erkeklere aittir. Fakat bunların nerede ve ne şekilde bulunmuş olduklarına dair alekser pek az ve noksan malûmatımız vardır. Mamafih bu miğferlerden bir kaçının içinde kafa kemikleri bulunmuş olması göz önünde bulundurulacak olursa¹ bunların mezarlar içinde ölülerin başlarına geçirilmiş oldukları meydana çıkar. Bu miğferlerin yapılış tarzı, göz, burun ve ağzın delikler ihtiva etmesi, yüzlüğün kenarlarının, boynu zedelememek için, dışarı doğru kıvrılmış olması bunların yalnız lüks eşya, yahut mezar eşyası olarak yapılmış olmayıp sahipleri tarafından hayatlarında bilfiil kullanılmış olduklarını gösterecek mahiyettedir. Benndorf'un tetkik ettiği maskeli miğferler arasında Württemberg'te Bettenberge'de M. s. I inci asra ait bir mezarda bulunmuş olan bir miğfer² (res. 5-6), üslûp bakımından, en çok Vize miğferine yaklaşmaktadır. Tunçtan olan bu miğferin üzerinin, aynen Vize miğferinde olduğu gibi, ince bir gümüş tabakası ile kaplanmış olması da zikre değer.

Benndorf'un bu değerli tetkikinden 65 senelik bir müddet geçmiş olmakla beraber maskeli miğfer malzemesi pek fazla artmamış ve bu konuya dair etraflı hiç bir araştırma yapılmamıştır. Benndorf'un eserinin neşrinden sonra bulunan maskeli miğferler

¹ Benndorf, ismi geçen eser, sah. 51 v. d.

² Benndorf, ismi geçen eser, sah. 22 v. d., levha VII-VIII ve XV, 2.

arasında İngiltere'de Newstad'da yahut Filibe civarında Cambaztepe tümülüsünde bulunan miğferler gösterilebilir¹.

Anadolu'da daha henüz böyle bir miğfere raslanmamıştır. Bergama kralı Evmenes II nin (M. ö. 197-159) Bergama'da Athena Polias mâbedi avlusu etrafında yaptırdığı galerilerin üst kat koruluk levhaları üzerinde kabartma olarak tasvir ettirdiği silâhlar arasında sakallı bir maskeyi havi bir miğfer bulunmaktadır². Bu kabartmanın orijinali, hiç şüphesiz diğer silâhlar gibi, kralın Galatlar, Makedonyalılar ve Suriyelilere karşı yaptığı harplerde igtinam etmiş olduğu silâhlar arasında bulunuyordu. Bergama kabartmalarını tetkik etmiş olan H. Droysen Yunanlılarda böyle bir miğferin kullanıldığına dair bir kayıt bulunmadığını yazıyor ve bu miğferi P. Carisius'un Avgustus devrine ait denarları üzerindeki Lusitanya miğferleriyle karşılaştırıyor³. Şu halde bu kabil miğferlerin ancak Galatlar vasıtasıyla Anadoluya girmiş olduğunu kabul edebiliriz.

Son zamanlarda Suriyede de maskeli bir miğfer bulunduğunu İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü sabık müdürü M. Seyric bana bildirmiş ve buna dair bazı fotoğraflarda vermişti. Fakat bu hiç şüphesiz pek enteresan parça hakkında fazla malûmat edinmeğe imkân bulamadım.

Benndorf ismi geçen eserinde, ilk önce bu kabil miğferlerin harb silâhı olarak Romalılar tarafından kullanılıp kullanılmadığını araştırmakta, bu husus için bu miğferlerden bahseden antik müellifleri gözden geçirmekte⁴ ve neticede bunların Romalı askerler tarafından kullanılmış olduğunu iddia eden faraziyeleri reddetmektedir. Yüze tamamiyle intibak eder bir şekilde bir parçadan yapılmış olan ve insan suratını bir maske gibi taklit

¹ İngilterede Newstad miğferi: F. Haverfield, *Archäologischer Anzeiger* 1909, sah. 233-24, res. 2. Curly, *Journal of Roman Studies* 5, 1915, sah. 81. Filibe, Cambaztepe miğferi: yukarıda not 12 ye bakınız. -*Revue archéologique* 1903, I, sah. 233 ve *Archaeologiai Ertesitő* N. F. 28, 1908 de neşredilmiş olan eserlerin maskeli miğfer mi, yoksa aşağıda bahsedeceğimiz mezar maskesi mi olduğunu tahkik edemedik.

² *Altertümer von Pergamon. II. Das Heiligtum der Athena Polias Nikephoros* (Berlin 1885), sah, 95, 103-104, levha XLIII.

³ Adı geçen eser, sah. 103-104.

⁴ Benndorf, ismi geçen eser, sah. 53 v. d.

eden ve göz delikleri dahi ihtiva eden miğferleri tarif eden Heliodor (Aethiop. IX, 15), yahut "*humanorum vultuum simulacra*," dan bahseden Ammianus Marcellinus (XXV, 1, 12) bu kabil koruyucu silâhları Romalılar tarafından "*cataphracti*," yahut "*cataphractarii*," adını taşıyan ağır silâhlı Part-Sarmat süvarisi tarafından kullanılmış olduğu muhtemel kılmaktadırlar. Fakat bu metinleri daha yakından tetkik ettikte burada bahsi geçen miğferlerin behemehal "maskeli miğfer," olması lâzımgelmediğini görürüz. Meselâ Yunanistanda büyük bir revaç bulmuş olan "Korint miğfer," lerinde de yüzlük ile başlık bir parçadan yapılmıştır; bunların dahi ön tarafı, muharibin yüzüne intibak etmekte ve göz deliklerini muhtevi bulunmaktadır; fakat bunlar maskeli miğfer olmaktan çok uzaktırlar. Bu hususta kati bir neticeye varabilmek için Part-Sarmat kültür sahasında bu kabil bir kaç miğferin bulunmuş olması lâzımdır. Mamafih bugüne kadar bu sahada yüzlüklü miğferlere, tasvirler üzerinde dahi, tesadüf eylemek kabil olmamıştır.

Maskeli miğferler harb için pek elverişli değillerdir. Bunların ekserisinin üzerinin altın yahut gümüşle kaplanmış olması bu miğferlerin harb silâhları serisinden ziyade nadiren, bazı istisnai hallerde kullanılan lüks silâhlar serisine dahil olduklarını göstermektedir. Kulaklarda delik bulunmaması bu miğferi taşıyan muharibin işitme hassasını haleldar edeceği gibi burun deliklerinin küçüklüğü şiddetli hareketlerde muharibin lüzumu kadar nefes alamamasını intaç edecektir. Alekser ince bir madenden yapılmış olan ve tam olarak yüze ve kafaya intibak eden bu miğferlerin şiddetli kılıç darbelerine mukavemet edemeyecekleri ve başı zedeliyecekleri de aşikârdır. Binaenaleyh bu kabil miğferler ancak sakin vaziyetlerde giyilmek için yapılmışlardır. Benndorf bu miğferlerin resmi geçit, yahud dinî törenlerde kullanılmak için yapılmış olduğunu kabul etmekte ve antik müelliflerin itinalı ve dakik bir tarzda işlenmiş ve beheri bir sanat eseri olan tören silâhlarını harb silâhlarından daima ayırd etmiş olduklarına işaret etmektedir ¹.

Fakat bu yüzlüklü miğferlerin kâffesinin törenlerde kullanılmış olduğunu kabul ile iktifa edemeyiz. Netekim yukarda (sah. 172)

¹ Benndorf, ismi geçen eser, sah. 63.

gözden geçirmiş olduğumuz Bergama kabartması üzerindeki miğferin diğer harb silâhları ile birlikte gösterilmiş olması bunun harbte bilfiil kullanıldığına işaret etmekte, fakat orijinalinin ne şekilde olduğunu bilmediğimiz bu hellenistik tasvir Romalılar devrine ait miğferlerin de harb silâhı olarak kullanılmış olduğunu isbat etmekten uzak bulunmaktadır. Benndorf'un toplamış olduğu malzeme arasında bir tanesi Viyana'da, diğeri ise Angers'de bulunmuş olan kadın maskeli iki miğfer calibi dikkattir. Bunların her ikisinde de göz ve ağız delikleri yoktur. Binaenaleyh bu miğferler ancak mezar miğferi olarak kullanılmışlardır. Şu halde bu miğferlerden bazılarının cenaze törenlerinde, meselâ ölünün teşhirinde, yahut alay ile mezara naklinde ve yahut definden sonra cesedin yüzünü örtmek için kullanılmış olduğu anlaşılıyor. Yüzlüklerin haiz olduğu portre karakteri bu miğferlerden bir kısmının, ve bilhassa bu serinin sonuncusu olan Vize miğferinin tören ve mezar silâhı olduğuna işaret etmektedir.

II.

İnsan başına tamamilen uyan maskeli miğferlerin yanında diğer bir âbide serisi daha vardır ki bu seri ölümlerin yüzlerini örten ve bunların portrelerini harice aksettiren madenî yahut toprak maskeler tarafından temsil olunmaktadır. Benndorf yukarıda mezkûr eserinde bu kabil maskeleri de toplamış¹, bunların mahiyetini ve yüzlüklü miğferlerle olan münasebetlerini tesbite çalışmıştır². Benndorf'dan sonra bu sahada bir hayli buluntular yapılmış olmakla beraber bu pek enteresan meseleye dair esaslı bir tetkik

¹ Benndorf, ismi geçen eser, Nr. 2-6, 7, 8, 9-10, 18, 22, 24, 25, 26, 29-33 (madenî maskeler), 34-38 (toprak maskeler).

² Sah. 65 v. d. Bu maskelere ve yudarıda bahsettiğimiz miğferlere dair eski bibliyografya için: Benndorf'un ismi geçen eseri sah. 53 not 2. Benndorf'dan sonra yazılmış olan şu eserlere dahi bakınız: Hübner Antike Totenmasken. Rheinische Jahrbücher 46, 1879, sah. 26 v.d. M. Hörnes, Natur-und Urgeschichte des Menschen II (1909) sah. 425 v. d. G. Wilke, Religion der Indogermanen (1923), sah. 55 v. d. G. Wilke «Totenmaske». Eberts Reallexikon der Vorgeschichte XIII, sah. 413 v. d. Bu maske meselesine «Mısır ve Ege tarihi Notları» (İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları Sayı: 70. 1938), sah. 206 v. d. ve «Ege tarihinde Akalar meselesi» (İkinci Türk Tarih Kongresi. 1937) adlı eserlerimde temas ettim.

ortaya konulmamıştır. İlk önce mümkün mertebe kronolojik bir tarzda bu ölü maskelerini gözden geçirelim :

Mısırda, bilhassa Eski İmparatorluğun sonundan itibaren mumyaların yüzleri üzerine alçıdan mamül maskeler vazetmek âdeti cari idi¹. Bazan ise mumyaların yüzlerinin kısmen, yahut tamamen altın varaklarla kaplandığı ve bunların çehrenin şeklini aldığı görülmektedir².

Mezopotamyada muahhar devirlere ait topraktan mamül bir takım maskeler elde edilmiştir³. Ninua'da bir altın maske bulunmuş ise de bu maskenin Asurî olmadığı, çünkü bulunmuş olduğu mezarın içinde Roma imparatoru Maximunus'a ait bir sikkeye raslanmış olduğu anlaşılıyor. Diğer bir maske ise Chesnay ekspediyon heyeti tarafından Fırat kenarında bir mezarda bulunmuştur⁴. Bu kabil münferit maskelerin Mezopotamya kültürlerinde ve yahud tedfin usullerinde oynamış oldukları rolü ve bunların eski bir geleneğin devamı olup olmadığını bilmiyoruz. Çivi yazılı vesikalardan bu kabil maskelerin mahiyeti hakkında daha henüz hiç bir şey öğrenmeğe imkân yoktur.

Filistinde Bethsean'da bulunmuş olan ve 1200 senesine ait oldukları anlaşılan mezar küplerinin boyunları üzerinde ölü maskeleri bulmak mümkündür. Binaenaleyh burada ölünlün külünü ihtiva eden küp ile ölü maskesinin birleştirilmiş olduğuna şahit oluyoruz⁵. Bunlar sonraları Fenikedede, yahut Fenike tesiri altında kalan ülkelerde büyük revaç bulmuş olan "antropoid," lâhitlerin prototiplerini teşkil etmektedirler. Suriye ve Filistinde, antropoid lâhitler üzerindeki portrelerden bilâhare hellenistik-romen devirde, madenî maskelerin neş'et etmiş olduğu anlaşılıyor. Benndorf Fenike sahilinde, Arados adası karşısında küçük bir çocuğa ait altın bir maske bulunmuş olduğunu beyan ediyor⁶. Karo ise Courtin kol-

¹ E r m a n - R a n k e , Aegypten und aegyptisches Leben (1923), sah. 499 ve not 2. H. S c h a e f e r , Kunstwerke aus El-Amarna I, levha 12 v. d.

² B e n n d o r f , ismi geçen eser, sah. 66.

³ M e s e l â R. K o l d e w e y , Das wiedererstehende Babylon, 3. tabı, sah. 277.

⁴ M u k a y e s e e d i n i z : A. H. L a y a r d , Ninive and Babylon, sah. 452. Reallexikon der Vorgeschichte VIII, sah. 330-31 (E. U n g e r).

⁵ Reallexikon der Vorgeschichte II, sah. 4-5, levha I a-b (P. T h o m s e n).

⁶ B e n n d o r f , ismi geçen eser, sah. 67. H. S c h l i e m a n n , Mykenai, sah. 437 yi dahi mukayese ediniz.

leksiyonuna dahil ikinci bir maskeden bahsetmektedir¹. Bir Fenike kolonisi olan Kartaca civarındaki mezarlarda ölülerin yüzlerini örten, üzerleri nakışlı bir hayli alçı maske bulmak kabil olmuştur².

Altın maskelerin en meşhurları H. Schliemann tarafından Miken şatosu suru içinde, Aka prenslerine ait "kuyu mezarları,"nda bulunmuş altı altın maskedir. M. ö. XVI. asra ait olan ve pek zengin ve mütenevvi eserler ihtiva eden bu mezarlarda cesedlerin bez ve sargılara sarılı olduğu, altın maske, alınlık, taç ve diğer süs eşyasının bu bezlerin üzerine dikilmiş ve bilhassa altın maskelerin ölülerin yüzleri üzerine vazedilmiş olduğunu tesbit etmek kabil olmuştur³. Münhasıran erkeklere ait ve büyük bir kısmı sakalsız olan bu maskeler ait oldukları ölünün aşağı yukarı portresini ve hatta ethnik bir takım hususiyetlerini tebarüz ettirmektedirler⁴. Miken kuyu mezarlarına dair mühim bir eser neşretmiş olan G. Karo bu altın maskelerin Ege sanatında münferit kaldıklarını beyan etmekte ve bunlara analoji olarak Giritte Mochlos'ta bulunmuş olan iki gözü havi bir altın şeridi⁵, yahut Böotyadan çıkmış olduğu iddia edilen ve tarihi katiyetle bilinemiyen küçük bir altın maskeyi⁶ zikretmektedir.

Hemen bin senelik bir fasıladan sonra bu kabil maskelere yine Avrupa'da raslıyoruz. Sırbistan'da Ohri gölü kenarında Trebenişte mevkiinde bulunmuş olan arkayık mezarlar bir takım zengin eserler ve bu arada ölülerin yüzlerine vazedilmiş altın maskeler ihtiva etmektedirler⁷.

Aynı devirde ve hattâ bu devirden daha önce maske geleneğinin İtalya'da Etrüsklerde bulunduğunu görüyoruz. Etruryada,

¹ Collection de M. L. Courtin, Vente 1896, No. 173, levha VII, 1.

² Realexikon der Vorgeschichte XIII, sah. 414.

³ G. Karo, Die Schachtgräber von Mykenai (1930-1932), sah. 30, 37 v. d., 62, 75 v. d., 121 v. d., No. 253 (levha 47), 254 (49), 259 (levha 49-50), 623 (levha 51), 624 (levha 52), 146 (levha 53).

⁴ Antropolog E. Fischer tarafından Karo'nun ismi geçen eserinde (sah. 320 v. d.) yapılmış mufassal bir etüdü mukayese ediniz.

⁵ Seager, Excavations at Mochlos, sah. 28 res. 9.

⁶ A. Evans, The Shaft Graves, sah. 8 v. d., res. 4.

⁷ B. Filov, Die archaische Nekropole von Trebenishte am Ochridasee (1927), sah. 4, 13, levha 1, 1-2. Şu eserlere dahi bakınız: N. Vuliç, Österreichische Jahreshefte 27, 1931, sah. 2. — Archäologischer Anzeiger 1933, sah. 462.

Bethsean portreli kül küpleriyle büyük bir benzerlik gösteren insan başı yahut insan büstü şeklinde kül küpleri bulunmuştur¹. Daha mütakâmil bir safhayı ise kapaklarının üzerinde ölünün portresini ihtiva eden toprak kül mahfazaları ve yahut taş ve toprak lâhitler teşkil etmektedirler². Fakat Etrüskler maskeler de kullanmışlardır. Chiusi'de bulunmuş olan ve üzerinde bir takım esrarengiz işaretler ihtiva eden toprak maskeler buna delildirler³.

Etrüsk maskelerini tetkik ettiğimiz esnada Romalılarda mevcut balmumu maskeler yahut portre başlarından (*imagines*) kısaca bahsetmek lâzımdır. Benndorf ismi geçen eserinde bu bahse de temas etmiş (sah. 72 v. d.)⁴ ve bunların patriç ölülerinin yedi günlük teşhirinde (*collocatio*) ölünün yahut ölünün yerine teşhir edilen bir figürün⁵ yüzünü örten balmumu maskelerden neşet etmiş olduklarını iddia etmiştir. Bu pek muhtemeldir; esasen Benndorf'un bu faraziyesi ilim âleminde büyük bir revaç bulmuş-

¹ Arkeolojide bu esnlere « Kanop » adı verilmektedir. Bakınız : Reallexikon der Vorgeschichte II, sah. 266 v. d., levha 125-126 (v. Duhn). Bu Etrüsk kül mahfazalarına benzeyen suratlı vazolara şimalî Almanya'da dahi raslanmaktadır; bakınız : « Gesichtsurnenkultur » (Reallexikon der Vorgeschichte IV, 1 sah. 295 v. d., levha 110 v. d.).

² Muhtelif Avrupa müzelerinde ve bilhassa İtalya'da Floransa Müzesinde bu kabil esnlere mebzulen raslamak kabildir. Bunların şark ile münasebettar olduğuna dair : L. A. Milani, Italicci ed Etruschi, sah. 9. - W. Meurer, Jahrbuch d. Deutschen Archäologischen Instituts 27, 1912, sah. 208 v. d. Luvr Müzesinde bir Etrüsk lâhdi üzerinde kabartma şeklinde, hiç şüphesiz lâhdin sahibini tasvir eden, bir erkek resmi vardır. Fakat bu kabartmanın yüzü düz bir satıh şeklinde olduğundan buraya müteharrik bir maske vazedilmiş olması muhtemeldir.

³ Benndorf, ismi geçen eser. sah. 42 v. d., levha XI.

⁴ Bu hususta şu esnlere dahi müracaat olunabilir : Becker-Göll, Gallus I, sah. 37 v. d., III, sah. 505 v. d., - Marquardt-Mau, Römisches Privatleben, sah. 241 v. d., - Daremberg-Saglio, Dict. III, 1 « Imago » (Courbaud). - Blümner, Römische Privataltertümer, sah. 493 v. d., - Schlosser, Geschichte der Portraitbildnerei in Wachs (Jahrbuch der Österr. Kunstsammlungen XXIX, sah. 171). - Pauly-Wissowa, Realencyclopaedie X, 1: « Imagines maiorum » sah. 1097 v. d. (K. Schneider).

⁵ Tacitus, Annales III,5 de cesedin yerine ölüye benzer bir figürün teşhiri eski bir âdet olarak gösterilmektedir. Plutarch, Sulla 38; Appian, Bell. civ. II,147; Sueton, Caesar 84; Dio Cassius 56,34,1 ve Herodian 4,42 yi dahi mukayese ediniz.

tur. Bu “*imagines* „ ler, cenaze merasiminden sonra ölünün evinde, en mutena bir yer olan atrium’da, teşhir olunurdu.

Bu orijinal maskelerden cenaze törenlerinde aktörler yahut kira ile tutulmuş şahıslar tarafından taşınan ve ölüyü ve atalarını mimetik bir surette tasvir eden maskeleri ayırd etmek lâzımdır¹. Bu maskelerin bu şekilde merasim esnasında taşınabilmesi için bunların göz ve burun delikleri ihtiva etmesi lâzımdı. Bunların esas balmumu maskelerin, cenaze töreni için teksir edilmiş ve muayyen deliklerle teçhiz edilmiş kopyaları olmaları melhuzdur². Ne zaman kullanılmağa başlanmış olduklarını tesbit edemediğimiz bu mimetik maskelerin zaman ile cins ve şekillerini değiştirdikleri anlaşılıyor. Plinius, *Naturalis Historia*’sının lâyükile anlaşılamiyan bir yerinde eski boyalı balmumu maskelerin ortadan kalktığından, bunların yerine tunç medalyonlar ve gümüş suratlar kaim olduğundan bahsetmektedir³. Acaba burada bu “*argentae facies* „ tabiriyle üzerleri gümüş kaplı maskeli miğferler mi kastedilmiştir ? Bu kabil miğferlerin gerek ölünün başına geçirilmeğe, gerek aktörler tarafından törende giyilmeğe elverişli olduğunu unutmamak lâzımdır. Her ne hal ise, Romadaki maske âdetinin esaslarının Etrüsklerden alınmış olduğunda şüphe yoktur. Bu geleneğin ise Etruryaya şarktan gelmiş olduğuna yukarıda işaret etmiştik.

Müteakıb devirlerde ve bilhassa Roma İmparatorluğu zamanında maske geleneği Avrupa’da şu veya bu şekilde yaşamakta devam etmiştir. Bendorf bu muahhar maskelerle dahi meşgul olmuş ve bunların büyük bir kısmını toplamağa muvaffak olmuştur. Gümüş, tunç, demir yahut topraktan mamül maskeler cenup Almanya, Fransa, Lüksemburg ve İtalya’da meydana çıkmıştır. Bendorf’dan sonra keşfedilen maskelerin en enteresanı (Trebenişte maskelerinden sonra) Steiermark’ta Klein Glein prens mezarlarından birinde bulunmuş olan Hallstatt devrine ait bir tunç maske-

¹ Bu maskeler ve figürlerin Romalıların cenaze törenlerinde oynadıkları rol hakkında bilhassa Polybios’ta (VI, 53,1) mufassal malûmat vardır. Bunların Romalılarda büyük bir gelişme geçirmiş olan portre sanatıyla olan rabitasına dair: H. Koch, Römische Kunst, sah. 76 v. d.

² Bendorf, mezkûr yerde. Polibios VI, 53,6 yı dahi mukayese ediniz.

³ Plinius, N. H. 35,4: «*Imaginum quidem pictura qua maxume similes in argentae facies surdo figurarum discrimine*».

dir. Ölünün portre hatlarını ihtiva eden bu maskenin, ölünün içinde yakıldığı tahta tabutun üzerine raptedilmiş olduğu anlaşılıyor¹. Maske geleneği orta ve batı Avrupadan başka şimal Avrupa'ya dahi nüfuz etmiştir. Cenup İsveç'te bulunmuş ve bir tanesi hiç şüphesiz Roma devrine ait olan üç tunç maske bu hususu vazih bir surette göstermektedir².

Şimdiye kadar İlk Çağa ait biri, Mısır da dahil olmak üzere, Ön Asya ve diğeri Avrupa olmak üzere iki büyük maskeler grubu tesbit ettik. Bu iki grubun yanında cenup Rusya'dan Altay'lara kadar uzanan geniş sahayı muhtevi üçüncü bir grup daha vardır. Kerç civarında, bir tümülüste, taş bir lâhit içinde bulunmuş olan bir altın yüz maskesi, ait olduğu ölünün portre hatlarını tebarüz ettirmekte ve bazı adalelerin gergin, bazı kısımlarının ise çökük olmasından dolayı ölünün yüzünden ölümden az bir müddet sonra alınan bir alçı kalıba göre yapılmış olduğu hissini kuvvetlendirmektedir. M. s. I inci asra ait olduğu anlaşılan bu maskeden başka aynı havalide, daha muahhar bir devre ait itinasız bir surette işlenmiş ikinci bir maske daha bulunmuştur³.

Ural dağlarının doğusundan Hazer denizinin şimaline kadar uzanan geniş sahada oturan İskit kavimlerinden Essedon'lar yahut İssedon'ların ölülerinin kafalarını altın varaklarla kapladıklarını ve bunları bir nevi "agalma", olarak muhafaza ettiklerini Herodot bildirmektedir⁴. Altaylar havalisinde ise, Minusinsk yöresinde bulunmuş olan ve M. ö. II nci asırdan M. s. III üncü asra kadar devam eden mezarlarda, ölülerin yüzleri üzerinde nakışlı bir takım alçı maskeler bulunmuştur. Burada enteresan olan nokta bu

¹ W. Schmidt, Die Fürstengräber von Klein Glein in Steiermark. Prähistorische Zeitschrift 24,1933, sah. 219 v. d.

² O. Frödin, Vorgeschichtliche Forschung in Schweden. Prähistorische Zeitschrift 4,1912, sah. 209. - H. Mötefindt, Bronzemasken aus Schweden. Anthropolog. Korrespondenz-Blatt 1913, sah. 27 v. d.

³ S. Reinach, Antiquités du Bosphore Cimmérien, 2. tabı, sah. 11. v. d., levha I. - Benndorf, ismi geçen eser, sah. 7 v. d. No. 7-8, levha II, XVI, I. - Kondakof - Tolstoi - Reinach, Antiquités de la Russie Méridionale, sah. 69-71, res. 94.

⁴ Herodot IV,26. Bu âdetten bahseden diğeri müverrihler ve daha fazla malûmat için: Pauly-Wissowa, Realencycopaedie IX, sah. 2235 (Herrmann).

maskelerin ölünün yüzüne, ancak etler çürüdükten sonra vazedilmiş ve bu suretle doğrudan doğruya kemikle temasa gelmiş olmalarıdır ¹. Şarkta cari pek eski bir dinî geleneğin devamı olduğu anlaşılan ve maskelerin Sibiryâ bölgesine Part tesirleri neticesinde girmiş olduğunu meşhur Fin preistoriyenlerinden Tallgren beyan etmektedir ². Batıda maske âdeti tedrici surette ortadan kalkmış, mezarlar üzerine dikilen ve ölünün portrelerini ihtiva eden mezar taşları ve en nihayet zamanımızda ölünün mezarının üzerine asılan fotoğrafisi şekline inkilâb etmiş olmakla beraber ³ doğuda mezar maskeleri uzun müddet yaşamakta devam etmişler ve tesirlerini zamanımıza kadar göstermişlerdir ⁴.

Orta Çağda azizlerin kafataslarını, üzerlerinde kıymetli taşlarla çerçevelemiş portreler bulunan madenî yahut tahta mahfazalar içinde saklamak âdeti ⁵. Daha muahhar zamanlarda Fransa kırılları öldükte, bunları kıralf elbiseleriyle ölü yatağında 8-10 gün kadar teşhir etmek merasim icabından idi. Bu uzun müddet zarfında yüz bozulabileceğinden bunları tabii şekilde boyanmış bir balmumu maske ile örtmek âdet olmuştu. Bu maskeler sonraları kıralların lâhitleri üzerindeki heykellerin portrelerine örnek olarak kullanılırdı. Paris civarında Saint Denis kilisesinde hıfzolunan bu maskeler Büyük İhtilâl esnasında kaybolmuşlardır. Aynı âdet bugün dahi bazı kıralf ve prens ailelerinde mevcuttur ⁶.

Zamanımızda doğu Asya, Melanesya, şimal batı ve cenup Amerika ve Afrika'nın birçok yerlerinde ölülerin yüzünü boyamak, madenî süsler ile kaplamak, balmumu yahut alçı ile örtmek suretiyle çehrelere canlı bir şekil vermek, ölünün portresini

¹ A d r i a n e v, Sibiryâ Hayatı Mecmuası (rusca), No. 249-254. - T a l l g r e n, Finlândiya Arkeoloji Dergisi XXIX, 2, 1920. - G. V. M e r h a r t, aynı Dergide XXXIV, I, 1925, sah. 25 v. d. - T a l l g r e n, Reallexikon der Vorgeschichte VI, 2, sah. 338-339, levha 135.

² Eurasia Septentrionalis Antiqua XI, 1937, sah. 69 v. d.

³ G. W i l k e, Reallexikon der Vorgeschichte XIII, sah. 414.

⁴ K u z n e c o w, Pogrebalnyjia maski. İzvest. Arch., ist. i etn. pri Kazanskom Univ. 22, 1906, sah. 75 (rusca).

⁵ H. O t t o, Handbuch der kirchlichen Kunstarchäologie (4 tabı), sah. 150 v. d.

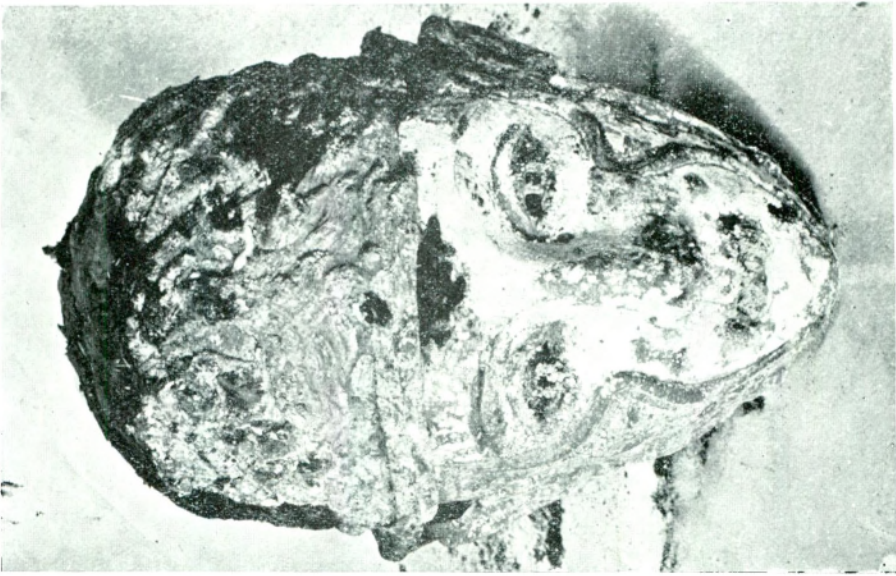
⁶ B e n n d o r f, ismi geçen eser, sah. 71.

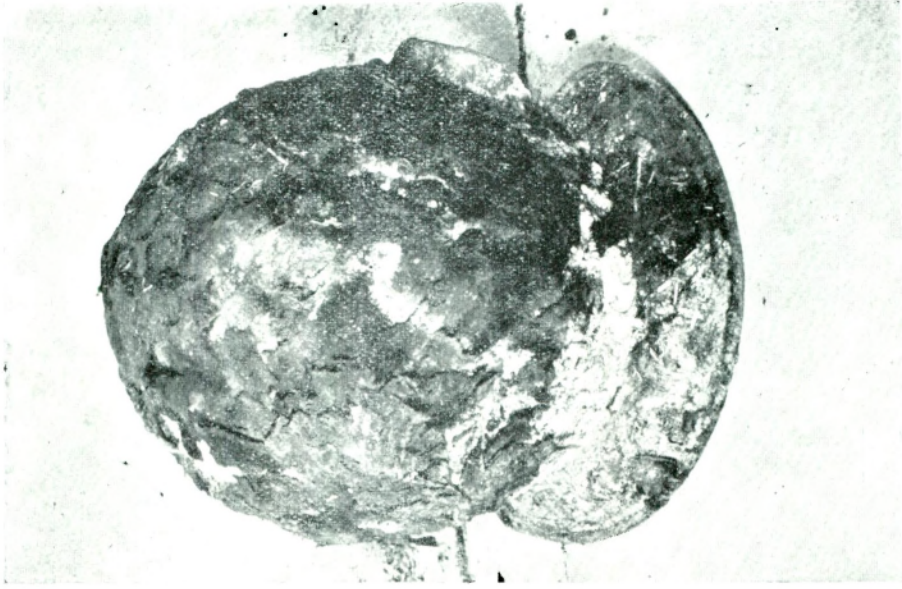
Res. 1 — Vize'de bulunan maskeli migfer

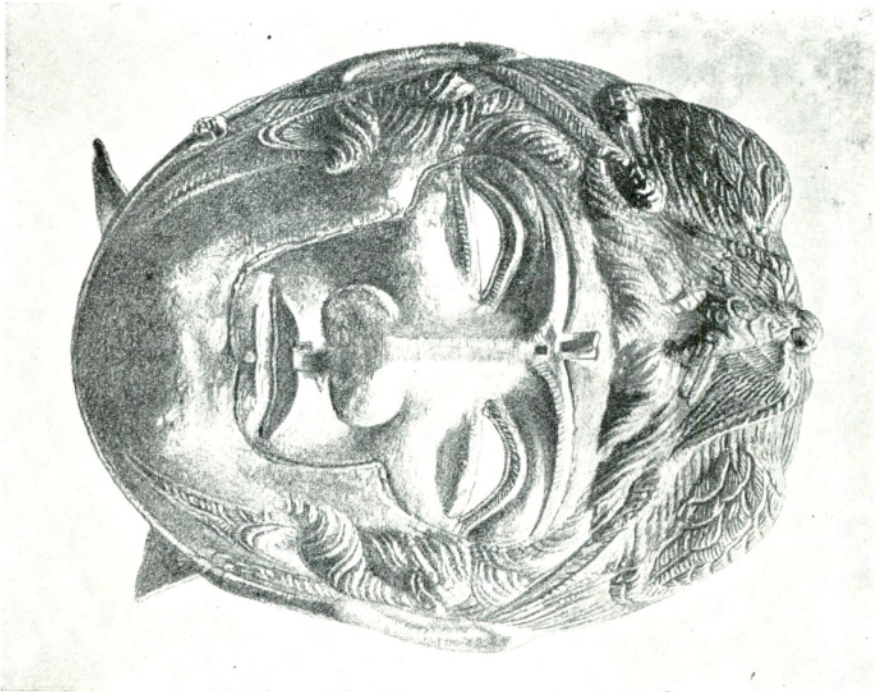
Res. 2 — Vize'de bulunan maskeli miğferin yandan görünüşü.

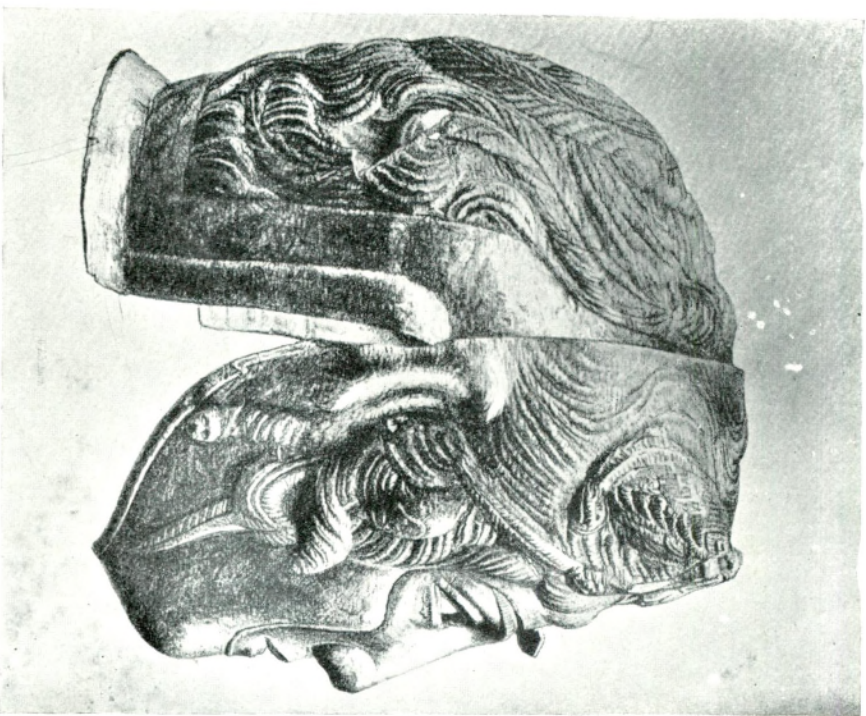
Res. 3 — Vize miğferinin bulunduğu esnadaki durumu.

Res. 4 — Vize miğferinin bulunduğu esnada arkadan görünüşü

Res. 5 — Bettenberge'de bulunan maskeli miğfer

Res. 6 — Bettenberge miğferinin yandan görünüşü

aşağı yukarı taklit eden tahta figürler meydana getirmek, yahut tabuta ölünün endividüel hatlarını ihtiva eden bir baş ilâve etmek âdeti vardır. Meselâ Amerika Aleutlar'ında fakir ölümler, elbiseye yahut hasıra sarılmış ve yüzleri bir maske ile örtülmüş olarak kaya oyuntuları içine terkolunmaktadırlar. Meksika kavimlerinde maske, cenaze törenlerinde, önemli bir rol oynamaktadır. Bir kıral, yahut zengin bir insan öldükte cesedi ince elbiselere sarılmakta ve yüzüne boyalı bir maske vazolunmaktadır. Ceset yakıldıktan sonra külü, üzerinde ölünün portresi bulunan bir mahfazaya konulmakta ve bu mahfazaya, uzun müddet, hediyeler verilmekte ve kurbanlar kesilmektedir. Bu kabil kül mahfazalarına ait oldukları anlaşılan taştan mükemmel bir surette işlenmiş maskelere Meksika'da sık sık raslamak kabil olmuştur¹. Doğu Asya'da Vogul'larda cari maske geleneğine yukarıda işaret etmiştik².

Mezar maskelerinin esas mahiyetlerini ve bunların maskeli miğferlerle olan ilgilerini antik malzemedan başka etnografik malzemeyi dahi nazarı itibara almaksızın katf olarak tesbite imkân yoktur. Benndorf'dan sonra bu sahada toplu bir etüd yapılmamış, etnografik malzeme dahi pek dağınık bir halde kalmıştır. Fakat arkeoloji ve dinler tarihinin bu noksanına rağmen, biz burada, yukarıda muhtasar bir şekilde yapmış olduğumuz araştırmanın neticelerini şöyle hülâsa edebiliriz :

Maskeler mümkün merteye ait oldukları ölüye benzemek gayesini istihdaf etmektedirler. Bunlar: 1) ya doğrudan doğruya ölünün yüzüne vazolunmakta, 2) yahut ölünün mimetik bir tasviri olarak kullanılmaktadırlar. Birinci hali Miken maskelerinde ve bu geleneği temadî ettiren daha muahhar maskelerde, ikinci şekli ise Romalıların cenaze törenlerinde aktörler tarafından giyilen "*images*,"lerde buluyoruz. Maskeli miğferler ise her iki şekil için elverişlidirler.

Mezar maskelerinin esas mahiyetlerinin dinî olduğunda şüphe yoktur. Bunlar, ceset teşhir edildiği müddetce, vücudun en mühim kısmı sayılan çehrenin değişikliklerini örtmekte ve ölünün

¹ Benndorf, ismi geçen eser, sah. 67-68. Res. 12 ye dahi bakınız. Şu eseri bizzat tetkik edemedim: R. Andree, Die Masken in der Völkerkunde. Archiv f. Anthropologie 16, 1886, sah. 477 v. d.

² Sah. 186, not 56 a bakınız.

çehresinde hayat intibasını muhafaza etmektedirler¹. Ceset defnedildikten sonra bu maskeler, yüzün muhafazasına yardım ettiklerinden, ölünün başka bir dünyada yaşamasını temin eylemektedirler. İşte bu sebepten ölünün portre hatlarını ihtiva eden bu maskeler gerek ölü, gerek hayatta kalan aile efradı için büyük kuvvetini haizdirler. Bu kabil maskeleri ölülerin yüzüne vazetmekle hayatta kalanlar ölüye büyük bir hizmet ettiklerine kani bulunmakta ve ölünün diğer dünyadaki hayat ve istikbalini temin etmeğe kadir müessir koruyucu bir vasıta bulmuş olduklarına kani bulunmaktadırlar.

Bundan başka mezar maskelerinin profilaktik kuvvetleri de vardır. Bu bakımdan maskeler ölüyü mezarda taciz edebilecek bir takım habis ruhları ürkütmekte ve cesedin başını bunların fena tesirlerinden masun kılmaktadırlar. Bu maskelerin ekserisinin altından yapılmış olması, bunların profilaktik mahiyetini daha vazih bir surette göstermektedir: altın, malûm olduğu gibi, pek eski zamanlardan beri insanları felâketler ve fena ruhların tesirlerine karşı korumakla şöhret bulmuş bir madendir².

Şimdi makalemizin esas konusu olan Vize maskeli miğferine avdet edelim. Bu miğferin törenlerde kullanılan lüks bir silâh olduğuna işaret etmiştik. Fakat bu miğferin, mezarda dahi, mezar maskeleri gibi, dinî bir rol oynamış olduğuna kani bulunuyoruz. Herodot'un anlattığı gibi, zengin Trakları, öldükten sonra, evlerinde üç gün muhafaza etmek âdetti³. Bu müddet içinde hiç şüphesiz teşhir olunan ölünün başına böyle bir miğferin geçirilmiş olması pek muhtemeldir. Cenaze töreninde ve bundan sonra lâhit içinde bu miğferin profilaktik bir rol oynamış olması dahi, zannımıza göre, pek melhuzdur. Vakia Vize'de (Trakya'nın diğer mahallerinde

¹ H. Wieseler, Grab und Jenseits, 1938, sah. 184. - Bu kabil maskelerin ölünün yüzünde husule gelen zalimane izleri örtmek hususunda oynamış olduğu role bir misal: Neron, zehirletmiş olduğu kardeşi Britannicus'un kanlı yüzünü alçı ile kapatmış, fakat pek acele icra olunan cenaze töreninde yağın şiddetli bir yağmur alçıyı erittikte, işlenmiş olan cürüm bütün fecaatile meydana çıkmıştı (Dio Cassius, epit. LXI, 7, 4).

² Plinius, N. H. 33, 84.

³ Herodot V, 8. Bu metine dair bakınız: Semenov, Wochenschrift für klassische Philologie 1911, sah. 1429. - A, Müfid Mansel, Trakyanın Kültür ve Tarihi, 1938, sah. 14.

dahi tetkik ettiğimiz M. s. I-II. asır mezarlarının kâffesinde olduğu gibi) ölünün yakılmış olduğu tesbit edilmiştir. Fakat buna rağmen bütün bu havalide ceset mefhumunun canlı bir surette yaşamakta devam etmiş olduğunu görüyoruz. Tümülüsler içinde bulunmuş olan mezar çukurları, yahud Vize'de, mezar odası içinde meydana çıkarılmış olan taş lâhit, normal bir insan vücudunu istiab edebilecek kadar büyüktürler. Binaenaleyh bu havalide bu miğferlerin, ölüleri yakmak âdeti cari olan diğer ülkelerde, meselâ Filistin (Betsean) ve Etrurya'da, bulduğumuz portreli kül mahfazalarına benzer bir rol oynadıkları kabul olunabilir. Bu miğfer ölünün portresini ve dolayısıyla hatırasını temadî ettirecek, aynı zamanda lâhdin içine fena ruhların girmesine mani olacaktır.

Bu kısa makalemizde maskeli miğferler ve bunlarla hiç şüphesiz ilgili olan mezar maskelerinin gösterdikleri enteresan meseleleri ortaya atmağa ve bunların hal çarelerini aramağa çalıştık. Gayemiz arkeolojiyi ilgilendirdiği kadar etnolojiyi ve dinler tarihini de alâkadar eden bu konu üzerinde ne kadar çok çalışma imkânları mevcut olduğunu göstermek, aynı zamanda bize pek enteresan eserler vermiş olan Trakya kazılarının önemine işaret eylemektir.

YENİ VESİKALARA GÖRE
KIRIM HANLIĞININ OSMANLI TÂBİLİĞİNE GİRMESİ
VE AHİDNAME MESELESİ

Dr. HALİL İNALCIK

Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Tarih Doçenti

Fatih Mehmed'in, tarihî neticeleri şüphesiz çok derin ve şümüllü olmuş bir muvaffakiyeti de, Kırım hanlığını Osmanlı İmparatorluğuna bağlamak olmuştur. Evvelâ, bir zaman hemen bütün Asya'yı idaresi altına alan bir soydan, Çingiz soyundan gelen Kırım hanlarının tâbiliği Padişahlar için büyük bir şan ve şereftir. II. Bayazıt, 1484 Akkerman zaferinden sonra Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub'a (1478 - 1490) yazdığı bir nâmede bunu bilhassa öğünerek bahis mevzuu etmekte idi¹. Fakat asıl mühimmi Osmanlı devleti, Kırım'ın tâbiliği sayesinde Karadeniz'de hâkimiyetini sağlam bir şekilde kuruyor ve bu deniz şimalindeki ülkelerde derhal faal bir politika gütmek imkânlarını sağlıyordu : Buğdan'ın ezilmesi ve bu sıralarda Şarkî Avrupa'nın en kuvvetli devleti gibi görünen Yagellon'lar monarşisinin Karadeniz'in bu taraflarına sarkma teşebbüslerinin önlenmesi, hep bu sayede mümkün olacaktır. Osmanlı devleti, Kırım hanlığını nasıl şimalden gelen tehlikelere karşı korumakta ise-görüleceği üzere bu tehlike ilk zamanlarda Altunordu'dan geliyordu -, Hanlık da, onun hesabına Karadeniz'in bekçiliğini yapıyor ve Şarkî Avrupa'da, bu denizde Osmanlı hâkimiyetini tehdit edebilecek her türlü siyasi inkişafı karşı İmparatorluğun en müessir silâhını teşkil ediyordu. Başlangıçta buradan Altunordu devletinin uzaklaşmasına sebep olan, sonra XVIII inci asır sonlarına kadar Rusların Karadeniz'e inmesini önleyen başlıca kuvvet, Avrupalıların dediği gibi, "İmparatorluğun sağ kolu olan,, Kırım hanlığı idi. Bir kelime ile Karadeniz'de ve şimal hudutlarında İmparatorluk bilhassa kendisine tâbi bu Türk - Müslü-

¹ Feridun bey, *Münşeat-üs-selâtin* İstanbul 1274, s. 296.

man devletine dayanıyordu¹. Biz burada, Altunordu'nun bir istialesi sayılan bu devlete ait umumiyetle Türk tarihi bakımından önemle tetkiki icabeden bir çok mes'eleleri şimdilik bir tarafa bırakarak elimizdeki son materyele göre bu tâbiyetin hangi amiller tesirile ve nasıl gerçekleştiğini araştırmak niyetindeyiz.

* * *

Kaynakların kısırlığından ve karışıklığından dolayı bu mesele hakkında gerek Osmanlı tarihlerinde, gerekse hususî surette Kırım hanlığı üzerine yazılmış eserlerde verilen malûmatın gayet noksan ve yanlış olduğunu itiraf etmelidir. Kendisine kadar hiç bir Avrupalının bu meseleleri Şark kaynaklarına göre çözüme teşebbüsüne girişmediğinden şikâyet eden Hammer², Osmanlı tarihi üzerindeki mahut eserinde ve ayrıca Kırım hanları üzerine çıkardığı kitapta³ bu meseleye temas eder. Fakat kendisinin de bütün yaptığı, XVI asır sonlarına doğru Arapça tanınmış bir umumî tarih yazan ve bunda Kırım hanlarından da bahseden Cenabî'yi hiç bir tenkide tabi tutmadan aktarmaktan ibaret kalmıştır. Cenabî'nin bazı kronoloji hataları yüzünden hadiseleri nasıl karıştırıp kendi hayaline göre tasvir ettiğini ileride göreceğiz. Hammer'den sonra Osmanlı

¹ Daha XVII. asır ortalarında Evliya Çelebi «min indillah-i taalâ âl-i Osman önüne sedd-i sedid olan» (VII, 508) Kırım hanlığının şimalden gelecek tehlikeye karşı ne kadar mühim bir rol oynadığını çok açık bir şekilde ifade etmektedir. (Bak. VIII, 534, not 1). Kırım hanlığının bundan başka İmparatorluğun şark ve garpte, İran, Lehistan ve Avusturya ile yaptığı hemen bütün harplere faal bir şekilde iştirak ederek oynadığı mühim rolü de unutmamak gerekir. Çok cüretli hafif süvarilerden mürekkep olan Kırım ordusunun İmparatorluğu ağır felâketlerden kurtardığı zamanlar olmuştur. Hattâ bir an bizzat imparatorluk mukadderatının Kırım hanları eline bırakıldığını görüyoruz: 1689 da Devlet iç ve dış yıkıcı darbeler altında uçurumun kenarına geldiği zaman enerjik müdahalesi ile İmparatorluğu kaldıran Hacı Selim Girey Hana Padişah şu şekilde hitabetmişti: «... allah sizden razı ola iş bizim vükelâmıza kalmış olaydı vay idi halimize» (Silahdar tarihi, Ahmet Refik tabı, İstanbul 1928, II, 422; bu devrede Hanlığın oynadığı mühim rol hakkında yakında neşredeceğimiz şu esere: *Büyük Ric'atte Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı*). Nihayet Osmanlı kültürünün inkişafında Kırımın ne kadar önemli bir payı olduğu gözönüne alınacak olursa — bu hususta yalnız Bursalı Mehmet Tahir'in *Kırım müellifleri, (İstanbul 1335)* de tesbit ettiği adları hatırlatalım — bu memleketin İmparatorluk tarihinde tuttuğu mevki hakkında bir fikir edinebiliriz.

² *Devlet-i Osmanîye tarihi*, Atâ tercümesi, III, 149.

³ *Geschichte der Khane der Krim*, Viyana 1856, s. 32-35.

tarihi üzerine yazmış olanlar bu bahiste tamamiyle ona tâbi olmuşlardır. Nitekim Zinkeisen'in verdiği malûmat onunkinin aynı olduğu gibi¹ N. Iorga da onun söylediklerini kısaltarak nakletmekten başka bir şey yapmamıştır².

Bizzat Osmanlı kaynaklarına gelince, en eski Osmanlı vekayinamelerinde Kırım hanlığının Osmanlı devleti ile birleşmesine dair malûmata rastlayamıyoruz³. Fakat XVI asrın sonlarında Cenabi⁴, yazdığı umumî tarihte Kırım hanlarına ayırdığı bahiste Hanlığın ne suretle Osmanlılara tabi olduğu hakkında malûmat vermektedir. Cenabi'nin naklettiği rivayet, kendisinden sonra bu meseleyle temas eden müverrihlerin çoğu tarafından tekrarlanmış ve bugüne kadar umumiyetle bir hakikat gibi kabul olunmuştur⁵. XVII ıncı asır sonlarında Hüseyin Hezarfen⁶, Münecimbaşı⁷ ve Kara Çelebizade Abdülâziz, tarihlerinde onun verdiği malûmatı naklettikleri gibi, hususi Kırım tarihlerinden bir çoğu da -Rıdvan paşa zade Abdullah⁸, Mehmet Girey⁹, Umdet-üt -tevarih¹⁰ ve Paris

¹ *Geschichte der osmanischen Reiches*, II, 387.

² *Gesch. der osm. Reiches*, II, 175.

³ Yalnız Lûtfi Paşa 880 yılı vekayii arasında «Kırım ve Deşt çerisi muti olup» diyerek geçer (Âli tabı, İstanbul 1341, s. 189).

⁴ 1588 tarihlerine doğru bitirdiği «المعجم الظاهر في احوال الاوائل و الاواخر» adlı arapça umumî tarihinde (yazma).

⁵ Cenabi'nin Gaffari'den başka bu bahislerde umumiyetle Hafız Mehmet Taşkendi'den ve başka «ulema-i ehl-i Deşt» den faidelendiğini biliyoruz. *Umdet-üt-tevarih*'in zikrettiği Tarih-i Dost-sultanın bu gibi kaynaklar arasında mühim bir yer tuttuğunu sanıyoruz. Bu eserin bir nushası bugün Prof. Zeki Velidi Togan'ın hususî kütüphanesindedir.

⁶ 1673 de tamamladığı *Tenkih-i Tevarih-i Mülûk* adlı Türkçe umumî tarihi (yazma).

⁷ *Sahâif-ül-ahbar*, İstanbul 1285, II, 698-699 —. Burada Cenabi'den biraz farklı olarak Kefe fatihi Ahmet Paşanın onu esirler arasında tanıyarak İstanbul'a ikram ile gönderdiği yazılmıştır.

⁸ *Tarih-i hanân-ı Tatar ve Deşt-i Kıpçak* —. Deguignes'nin Kırım hanlarına dair verdiği malûmata başlıca kaynak olan (Bak. *Hist. générale des Huns, des Turcs, des Mongols*: Paris, 1757) bu eser İstanbul'da Yıldız kütüphanesi No. 101 de. Hayrullah efendinin de ondan faydalandığını biliyoruz (cilt IX, s. 115).

⁹ 1699-1703 arasında Kırım - Osmanlı tarihinden bahseden bu eserin bu güne kadar bilenen tek nushası Viyana millî kütüphanesindedir (No. 1080). Eseri yazan Mübarek Girey oğlu Mehmed Girey'dir (44 a). Saadet Girey hanın da amcası olduğunu söylediğine göre (33 b) Selâmet Girey hanın (1608-1610) torunu sayılır. F. Babinger, onu Hacı Girey hanın oğlu Mehmet Girey sanmakla (GOW, 235-6) yanılmıştır. ¹⁰ TOEM tabı, 97-98.

anonimi¹-ona bağlanmaktadırlar. Son olarak Netayic-ül-vukuat² ve Abdurrahman Şeref beyin Osmanlı tarihi ile³ bu rivayet, günümüze kadar gelmiştir. Buna göre, Mengli Girey 1475 de Kefe'nin fet-hinden sonra esirler arasında İstanbul'a gönderilmiş, sonra Kırım-dan padişaha ricalar gelmesi üzerine merasimle han tayin olun-muştur. Hatta Cenabi, onun esirler arasında tam idam olunacağı sırada padişahın affına mazhar olduğunu yazar. İşte bugüne ka-dar modern tarihlerde dahi Kırım hanlarının Osmanlı padişahları-na tâbiliği esas itibariyle hep bu şekilde tasvir ve izah olunmuş-tur. — Mamafih şimdiden söyliyelim ki bu rivayet hakikate uymıyor-sa da daha sonralara ait olarak bir hakikati ihtiva etmektedir. — Vakanüvislerin ve onlara tabi olan tarihçilerin nerede yanlışlıklarını ileride göstereceğiz. Esasen daha önce Esseb'üs-seyyar'dan⁴ başlıya-rak Gülbün-i hanan'da⁵, Cevdet paşa'da⁶ rastladığımız başka bir rivayet süsilesi bu görüşün tamamıyla aksini ileri sürmektedir. Buna göre Kırım hanlığının Osmanlılara tâbiliği şu şekilde olmuştur: Mengli Girey Eminek Mirza sayesinde kardeşlerini bertaraf edip Hanlık tahtına oturunca Cenevizlileri Kırım limanlarından atmayı tasarlamış, fakat kaleleri kendi vasıtaları ile zabt edemeyeceğini dü-şünerek Fatih Mehmet'le ittifak etmiş ve Cenevizliler buralardan atıldıktan sonra padişaha tâbiliğini sunmuştur⁷. Bu rivayetin dahi hiçbir şeyi izah etmediği meydandadır. Fakat burada Mengli Gi-rey'in esirler arasında İstanbul'a gittiği ve oradan padişah tarafın-dan Kırımı Han tayin olunduğu açık bir şekilde red olun-maktadır⁸.

¹ Kazimirski tarafından yapılan fransızca tercümesi, Journal Asiatique, XII, 1833, s. 350 v d.

² İkinci tabı, İstanbul 1329, I, 45 - 46.

³ *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, İstanbul 1315, I, 176 - 177.

⁴ Kâzım bik tabı, kazan 1832, s. 74 - 75.

⁵ Halim Girey'in 1791 de Kırım hanlarının biyografilerine ait eseri, İstan-bul 1287, s. 9. ⁶ *Tarih-i Cevdet*, I, 261.

⁷ «Dest-i inabetin nihade-i zeyl-i tahir-i Padişah-i heft-kışver idüb halka-i ubu-diyet-i mülûk-i osmaniyânı ziver-i gûş-ı itaat etmekte ol zümrenin pişvası» (Esseb'üs-seyyar, 75).

⁸ «Kefe ve Menkûp kaleleri fethi müyesser oldukta Mengli Girey han dahil-i halka-i üsera olup bed'-ez-zaman tuğ ve alem ve teşrifat-ı hanî ile serfiraz idüp olcanibe irsal itmek üzere bazı müverrihinin tahir ettiği haric-i defter-i sıdku sedad ve reh-i rast olduğu siyak ve sebak-ı kelâm-i atiye ve maziyyeden eshab-ı akl-ü-kemale zahir ve nümayandır» (Esseb'üs-seyyar, 74.)

L. Langlès'in Kırım hanları üzerindeki risalesi ile¹ Sestrençeviç Bohuş'ın tenkitten âri eski kitabını² ve Howorth'ın³ bir tarafa bırakırsak, bu meseleyi şüphesiz ilk defa esaslı bir şekilde ele alarak karışık ve birbirine zıd rivayetlerden bir mana çıkarmağa çalışan Rus müsteşeriklerinden V. D. Smirnov olmuştur. Mamafih o da, Kırım Hanlığı üzerindeki tanınmış eserinde⁴ bunları diğer menbalarla ve bilhassa Rus ve Ceneviz kaynakları'ndan çıkarılan malûmatla karşılaştırıp dikkatli bir şekilde incelemekle beraber birbirine zıd rivayetler karşısında nihayet bazı faraziyeler yürütmekten ileri gidememiştir⁵. Son olarak bizde Bedriye Sabit Tolunay *Kırımın Osmanlı imparatorluğuna eklenmesi meselesi* (İstanbul 1934) adlı bir broşür çıkarmıştır. Kırım hanlığına ait başlıca malûmatı merhum Hamdi Giray'ın Türkiyat Enstitüsü'nde mahfuz gayri matbû tezinden⁶ alan ve bilinen belli başlı kaynaklardan hiçbirini

¹ *Voyage du Bengale à Petersbourg* (Paris, 1802) nin sonuna ilâve olarak yazdığı *Notice chronologique des Khans de Crimée*.

² Evvelâ fransızca yazılmış olup *Istoria o Tavrii*, (Petresburg 1806) adile rusçaya çevrilmiş olan bu eser hakkında Koehne'in tenkitlerine bak. Mém. de la Soc. d'archéo. et de numism. de S. Petersb. III, 82, v d.

³ Howorth, *Hist. of the mongols*, II, s. 448 - 626, — daha ziyade Karamsin'in Rusya tarihi'ne, S. Bohuş'un mezkûr eserine ve Zernov'a dayanan Howorth tabii çok noksandır. İncelediğimiz mesele de Hayrullah efendiyi takip etmektedir.

⁴ V. D. Smirnov, *Krymskoe hanstvo*, Petresburg 1887, 201 v d.

⁵ Kırım'ın bu devir tarihi için mühim olan, leh müverrihlerinden Kolanovski'nin *Dzieje Wielkiego Ksienstwa Litevskiego za yegellonov* (Varşova, 1930) adlı eserile Pulaski'nin *Stosunki z Mendli - Girajem*, 1469 - 1515, (Krakovi - Varşova 1881) ve F. Koneczny'nin *Sprawy z Mengli - Girejem*, Vilno 1928; adlı eserlerini maalesef temin edemedik.

⁶ Hamdi Giray bay, *Kırım hanlığının ilk devri* —. Hamdi Giray, bu mesele üzerinde *Esseb'-üs-seyyar*, *Emdetüttevarih* ve hammer'deki rivayetleri aynen aldık-tan ve Smirnov'un fikirlerini hülasatan verdikten sonra bu rivayetlerin içinden çıkılmaz karışıklığına işaret ediyor ve kendi fikrini bildiriyor: ona göre Mengli Girey 1466 da Haçî Girey'in ölümünden sonra kardaşlarile mücadeleye girmiş, fakat muvaffak olamıyarak Cenevizlerin yanına sığınmış ve 1469 dan 1475 e kadar onların yanında kalmıştır. Halbuki biz onun bu tarihlerde han olduğunu ve ancak 1475 de Cenevizliler yanına sığındığını, Ceneviz kaynaklarının yardımile bilmekteyiz (bak. Heyd *Hist. du Commerce du Levant*, II, s. 399 v d.) Buna mukabil Hamdi Girey, biraz yukarıda Smirnov'dan alarak, 1475 de Mengli Girey'in Hanlık tahtını bırakarak Kefe Cenevizlerinin yanına sığınmasını mu-cip olan hadiseleri kendisi de anlatmaktadır. Mengli Girey'in Osmanlı tâbili-

doğrudan doğruya kullanmamış olan bu deneme, bilgimize yeni hiç bir şey katmadığı gibi bir çok malûm noktalarda da hatalara düşmüştür ¹.

Görüldüğü üzere bu mesele üzerinde bu güne kadar oldukça durulmuş olmakla beraber bizi kandırabilecek müspet bir şey ortaya konamamıştır. Bunda, şüphesiz meselenin lâzımgeldiği derecede geniş bir zaviyeden tetkik edilmemiş olması kadar elimizde, birbirine zıd rivayetlerin içinden çıkabilmek için sağlam ip ucları bulunmamasının da büyük tesiri vardır. İşte bu itibarla son zamanlarda Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nin tasnifi neticesinde ortaya çıkarılmış bulunan Altunordu, Kırım han ve beylerine ait yeni vesikalar ², şimdiye kadar muhtelif kaynaklardan çıkarılan

ğine nasıl girdiği hakkında hiç bir münakaşa yapılmıyor. Yalnız Mengli Girey'le Fatih arasında imzalandığı söylenen ve Peyssonel'in ileri sürdüğü menşei bellisiz mukavele Smirnov'dan tercüme edilmekle iktifa olunuyor. Hamdi Giray, tarihimizin bu önemli kısmı ile ilk defa ciddî surette ilgilenen bir tarihçimiz olmak itibariyle şükran ve rahmetle anmak borcumuzdur.

¹ Meselâ Mengli Girey 1475 de Nur-devlet yerine hanlığa getirilmiştir (s. 20). Burada, onu her halde Hayrullah Efendi yanıltmıştır (karşıla. Hayrullah Efendi tarihi, VIII, 147). Yine müellife göre 1476 da Mengli Girey, Seyid Ahmed han tarafından tahttan indirilmiş, bir müddet sonra tekrar hanlığa gelmiş ve Seyid Ahmet'e karşı harekete geçerek mağlûp olmuş (s. 20 vd.). Halbuki 1476 yazında evvelâ Mengli Girey, Seyid Ahmet hana karşı harekete geçmiş ve onun tarafından mağlûp edilerek tahttan indirilmiştir. Mengli Girey bundan sonra 1478 e kadar hanlıktan uzak kalacaktır. Tolunay, tevsik ve izah edemediği bir takım iddialar da ortaya atıyor. Meselâ ona göre, Kırım hanlığı ancak II. Bayazıt devrinde «mümtaz bir Osmanlı eyaleti» olmuştur (s. 24). Mengli Girey'in esareti ve han tayini hakkında da vekayınamelerdeki malûmat olduğu gibi aktarılmakla iktifa olunmuştur (s. 19 vd.) Yalnız müellifin, broşürün sonuna ilâve ettiği Mengli Girey'e ait bir mektup dikkati çekecek mahiyettedir.

² Fevzi Kurdoğlu, *İlk Kırım hanlarının mektupları*, Belleten, sayı 3-4, 1937 s. 641-55, levha IX-XVI (IX-Eminek'ten Fatih'e 881 cemaziyülahır sonlarına ait bir bitik; X-Mengli Gireyden Fatih'e tarihsiz bir bitik, XI-Nur-devletten Fatih'e 882 saferinin ilk günlerine ait bir bitik; XII-Mengli Girey'den Fatih'e 883 saferinin ilk günlerine ait bir bitik; XIII-Mengli Girey'den Fatih'e tarihsiz bir bitik; XIV-Mengli Girey'den Fatih'e 884 sonlarına ait bir bitik; XV-Mengli Girey'den II. Bayazıt'a tarihsiz bir bitik, XVI-İslâm Girey hanın tarihsiz bir bitiği) - Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, *Topkapı sarayı müzesi arşivindeki Altunordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarılık ve bitikler*, İstanbul 1940; (Kırımı ait vesikalar: IV-Hacı Girey hanın 26 safer 857 tarihli bir tarhanlık yarlığı, V-Mengli Girey handan Fatih Mehmet'e 18 Rebiyyülahır 874 tarihli bir bitik VI-Mengli Girey'in 880 Rebiyyülevvel başlarına ait bir bitiği, VII-F. Kurdğulunun daha önce

malûmatın hakiki değerini anlamak ve meseleleri yeni baştan incelemek için fevkalâde bir önemi haiz olmuşlardır. Biz, aşağıda bilhassa bu vesikaların ışığı altında, Kırım'ın Osmanlı himayesi altına girmesini hazırlıyan âmilleri, bu vakanın ne suretle gerçekleştiğini aydınlatmağa çalışacak ve nihayet Fatih'le Mengli Girey arasında imzalanmış olduğu iddia edilen mukavelenin sıhhat ve mahiyeti meselesini inceliyeceğiz.

* * *

Kırım, gerek Çin'den gelen büyük Asya ticaret yolunun garbdeki son noktalarından biri olması, gerekse şarki Avrupa'yı Ön Asya ve Akdeniz âlemile birleştiren tabii bir iskele hizmeti görmesi sebebiyle Altınordu İmparatorluğuna dahil ülkeler içerisinde fevkalâde önemli bir yer tutmakta idi¹. Şimaldeki güzel otlaklarıyla birlikte İmparatorluğun bu zengin ticaret ve ziraat bölgesi², daha XIII. asır sonundaki iç kavgalarda Nogay idaresinde Saray hakimiyetinden sıyrılmayı öğrenmiş ve Altınordu'da baş gösteren iç kavgalarda - bilhassa Berdi-bek'in ölümünden (1359) ve Timur istilasından sonraki kargaşalık devirleri - Saray'a karşı muhaliflerin ve müddeilerin sığındıkları en kuvvetli bir merkez hizmeti görmeğe başlamıştı³. Daha 1392 de Hacı Girey'in babası yahut dedesi Taş-Timur'un, Timur - Toktamış mücadelesinden istifade

neşrettiği Mengli Girey'den Fatih'e tarihsiz bir bitik; VIII-F. Kurdoğlu tarafından evvelce neşredilen Eminek'ten Fatih'e 881 Cemaziyülahır sonlarına ait bir bitik, IX-Eminek'ten Fatihe 883 Recep ortalarına ait bir bitik - A. N. Kurat, bundan başka aynı arşivde biri Mengli Girey'e (bak. s. 78) diğeri, Eminek mirzaya ait (s. 107) iki mektup daha bulunduğu haber vermektedir.)

¹ Bak B. Grekov et A. İakubovski, *La Horde d'or*, Paris 1939, ticari durumu için bilhassa: W. Heyd, *Hist. du Commerce du Levant*, II, 156-215, 365-407, İ. İ. Bratianu, *Recherches sur le Commerce génois dans la mer noire*, Paris 1929 197-250.

² Daha Moğollar gelmeden önce Kıpçakların ziraata müsait bölgelerde göçebe hayatından yerleşik hayata kolayca geçtiklerini ve şehirlerde yerleştiklerini görüyoruz (İakubovski, mezkûr eser, 22 vd.). Altınordu ülkeleri içinde Kırım yüksek bir ziraat ve şehir medeniyeti temsil eden başlıca ülkelerden biri idi (aynı eser, 102; karşıla. Bratianu, 248).

³ 1380 de meşhur Mamay, Toktamış'a yenilince Kırım'a kaçmıştı. Keza Edike, Toktamış'la mücadelesinde Saray'dan her atılışında Kırım'a sığınıyor ve oradan tekrar harekete geçiyordu. Uluğ Muhammed Han, 1425 ve 1436-37 de Saray tahtından atılınca keza Kırım taraflarına sığınmıştı (A. N. Kurat, 17-30).

ederek Kırım'da hanlığını ilân edip kendi adına para bastırıldığını biliyoruz¹. Esasen Altınordu'da devletin asıl kuvvet ve istinadını teşkil eden kabilelerden bir kısmı, saltanat müddeileri etrafında olarak, yahud daimi kargaşalıklardan kurtulmak için bugünkü Kazak - Kırgız steplerine çekilirken, bir kısmı da İmparatorluğun garp taraflarına Kırım'a ve Karadeniz şimalindeki steplere dolmakta idiler². Kırım'da Batu'nun kardaşı Tuga-Timur'un torunları idaresinde ayrı bir Hanlığın kuruluşu işte bilhassa bu âmiller, yani, bir yandan bölgenin buraya eskiden beri muhtar bir durum sağlıyan müstakil, kuvvetli coğrafi - iktisadî durumu, öbür yandan faal muharip kabile kuvvetlerinin bu tarafa kayması sayesinde mümkün olmuştur. Bu suretle ilk Kırım Hanı sayılan Hacı Girey Hanın (? — 1466) güdeceği siyaset tamamiyle belli idi ve bu ilk kuruluş devri için bu siyasetin anahatları hiç değişmiyecekti. Gerçekten Hacı Girey Han gibi Mengli Girey hanın da en büyük kaygısı, daimâ istiklâli sağlamak için Saray'ın bütün rakipleri ile ve bilhassa Moskova büyük knazlığı ile birleşmek, Litvanya büyük dukalığı ve Lehistan'a hâkim olan kudretli Yagellonların dostluğunu kazanmak ve Hanlığın kendi kuvvetlerini artırmak için Volga boyunda kalan diğer kabileleri de elden geldiği kadar Kırım'a çekmeğe çalışmak olmuştur³. Nihayet Hanlığın mühim bir vazifesi, Kırım'da tam bir hâkimiyet kurabilmek için sahildeki kuvvetli Ceneviz kolonilerini itaat altına almaktı. Bu, gerek onların Hanlığa ait iç işlerde entirka çevirmelerine mani olmak, gerekse buradaki faal ticaretin kazançlarına iştirak etmek için şarttı⁴. İşte cenevizlerle bu mücadele ve Altınordu'nun Seyid Ah-

¹ Hasan Ortekin, *Kırım hanlarının şeceresi*, İstanbul 1938, s. 7.

² «Ol esnada (XVI asır başları) ekser kabâil-i tatar Deşt-i Kıpçaktan hudud-ı Kırına nakil ve iskân olundukta» (*Esseb'-üs-seyyar* 67, 92: «Uluğ Mehmet Han Idilin garp tarafında bulunan halkı göçürüp Kırım tarafına gitti», *Umdet-üt-tevarih*, 84).

³ Bak. *Esseb'-üs-seyyar*, 73. Bu muharip kabilelerin Kırım'da bulunmasının Hanlığın yaşaması için ne kadar ehemmiyetli olduğu hakkında bizzat Eminek Mirza şunları söylemektedir: «İl kider ben yalguz dutmazın bu cezire dahi hep biklikimiz dahi bu il ile durur» (A. N. Kurat, *yarlık ve bittikler*, vesika IX) Seyit Ahmet han Kongratlara dayandığı halde Hacı Girey, Şirinlere dayanmakta idi. (*Esseb'-üs-seyyar* 71).

⁴ Hacı Girey han devrine ait bu hadiselerin tafsil ve izahı, Dr. Abdullah Zihni Soysal ile birlikte hazırladığımız ve yakında çıkacak olan «Kırım hanlığı tarihi» nde.

met Han gibi enerjik bir hükümdar idaresinde, garbde kendisinden ayrılmağa çalışan bölgeleri tekrar itaat altına sokmak için yaptığı seferler, Kırım'ın Osmanlılarla ittifakında, sonra onun himaye ve tâbiliğini kabul etmesinde başlıca amillerden olacaktır¹.

***

Şimdi doğrudan doğruya bu hadiselere girmeden önce Osmanlı İmparatorluğunun Kırım'la alâka ve münasebetlerinin nasıl ve ne gibi sebepler tesiriyle başladığını inceliyelim.

Her şeyden önce coğrafi ve iktisadî şartlar Kırımı, en eski çağlardanberi Akdeniz memleketlerine ve bilhassa İstanbul'a sıkı bir şekilde bağlamaktadır. Bu, geçici bir vakıta olmaktan ziyade buranın coğrafi mevkiine bağlı ve kavimlerin, devletlerin değişmesine rağmen bütün tarih boyunca asliliğini saklıyarak bizzat tarihî gelişmelerin seyrine tesir eden esaslî bir âmil mahiyetinde görünmektedir. Evvelâ bilindiği üzere Kırım limanları, eski Yunan kolonileri tarafından kurulduğu gündenberi Akdeniz memleketlerinin Şarkî Avrupa ve Asya ile yaptığı beynelmilel ticaretin merkezleri haline gelmiş ve Akdenizliler bu limanlara daimâ hayatî bir önem vermişlerdir. Diğer taraftan gözden kaçırılmaması lâzımgelen bir nokta, Boğazlar'ın ve İstanbul'un Karadeniz ve o arada Kırım ticaret limanları için haiz olduğu hâkim durumdur. İstanbul'da kuvvetli bir devlet yerleşince hemen her zaman bu limanların ve Kırımın mukadderatı bu devlete tabi olmuş görünüyor. Böylece eski çağlardanberi Kırım meselesi karadeniz ve Boğazlar meselesiyle yakından münasebattardır: Kırım limanları dahili muhtariyetlerini saklamak şartıyla uzun asırlar Bizans İmparatorluğuna tabi olmuşlardı. İstanbul'a lâtin istilâsından (1204) sonra bunlar bir aralık Trabzon Rum İmparatorluğuna bağlandılar. Aynı tarihlerde en kudretli devrini yaşayan Selçukî devletinin de, Anadolu ile sıkı iktisadî bağları olan burasını², kendi hâkimiyeti altına almak için bir teşebbüste

¹ Hacı Girey han yarığına göre (A. N. Kurat, vesika VI) onun zamanında Kırım hanlığı şu yerleri hudutları içerisine almakta idi: Evvelâ bütün Kırım yarımadası, Taman (vesikada تامن); Kabartay (قبادا) ve Kıpçak.

² Bratianu, Ceneviz kaynaklarına atfen XIII. asır sonlarında Kefe'de pek çok Anadolu Türk tacirine rastlandığını kaydetmektedir. (Mezkûr eser, 228); ayrıca G. de Rubrouck, Sudak ile Türkiye arasındaki mühim ticarete işaret etmektedir (*Voyage de G. de Rubrouck*, Paris 1877, s. 5).

bulduğunu görüyoruz¹. Fakat Karadeniz ticareti şimdi Boğazları kendi kontrolleri altına almış olan Venediklilerin eline geçmişti. Bir müddet sonra, 1261 de, Cenevizler, Müttelikleri Mihal Paleolog İmparatorluğun merkezini tekrar Bizans'a getirmeğe muvaffak oluncadan sonra Karadeniz'de ticaret inhisarını kopardılar². Bu sırada Kırım limanları, Cengiz İmparatorluğunun kıtalar — arası büyük ticaret yollarında kurduğu emniyet sayesinde o zamana kadar görmediği büyük bir ticarî inkişafın eşliğinde idi. Cenevizler, her halde 1266 tarihine doğru³ Altınordu hanı Mangu Timur'dan⁴ Kefe'de ticaret için yerleşme müsaadesi aldılar. Burasını surlarla tahkim ettikleri gibi zamanla aynı sahillerde başka kolonilerde vücuda getirdiler⁵. Bu kozmopolit ticaret limanlarında⁶ idare doğrudan doğruya kendi ellerine geçmekle beraber buraları gene resmen hanın ülkelerinden sayılmakta⁷, Kefe'de han namına müslüman Türk ahalinin işlerine karışan bir Tudun ve gümrük varidatını toplıyan bir gümrükçü⁸ bulunmakta idi. O zaman Garp dünyası

¹ Bak. İbni Bibi, M. Nuri Gencosman tercümesi, Ankara 1941, 118 - 127.

² Nymphaeum muahedesi. «Cenevizler bu denizin Venediklilere kapanmasını Mihal Paleolog'a vadettikleri yardımın bir şartı yapmışlardı» (Heyd II, 156).

³ Bu tarihin münakaşası: Heyd II, 162 - 164; Bratianu, 198 vd.

⁴ Mangu - Timur tahta çıktığı zaman Kefe ve Kırımı yurtluk olarak Kırım hanlarının cediti Tuga Timur'un oğlu Uran - Timur'a vermişti (Ebulgazi Bahadır han, 173). Kefe'yi Cenevizlere, her halde hana arzettikten sonra Uran-Timur vermişti (karşıla. Heyd II, 162 v d.)

⁵ XIV neî asır sonlarına doğru Sudak'dan (Soldaja) Balıklava'ya kadar bütün sahil bölgesini ellerine geçirdiler. 1381 de bir muahede ile buralardaki hakimiyetlerini Altınordu'ya tasdik ettirmişlerdi (Heyd, 205). Heyd, Cenevizlerin hakimiyetlerini içeri götürmediklerini ve Mangup'un hiç bir zaman onların eline geçmediğini iddia ediyor (II, 210 - 11).

⁶ Şehirde büyük bir müslüman nüfusundan başka Cenevizler, Ruslar, Rumlar, ve Ermeniler vardı. Şehrin etrafı memleketin içlerine doğru Tatarlarla meskûndü. XV. neî asır başında Schiltberger, iç şehirde 6000, dış şehirde 11000 ve dış mahallelerde 4000 ev bulunduğunu yazıyor. Cenevizliler, Kefe'nin İstanbul kadar kalabalık olduğunu iddia etmekte idiler (Heyd, II, 174).

⁷ Bak. Heyd, II, 175, —. Timur Kutluk yarlığı, (A. N. Kurat, s. 148).

⁸ Heyd, 370 v d. — Timur Kutluk yarlığından (A. N. Kurat, 148; XIV asır sonları) ve Hacı Girey Han yarlığından (A. N. Kurat, vesika IV, XV asır ortaları). Kefe'ye giden tüccarlardan han namına «tamga» ve *تَمَاق* alındığını biliyoruz. A. N. Kurat tamgayı, gümrük ve Abdullah oğlu Hasana dayanarak «Tartnak»ı kantar resmi olarak kabul ediyor (mezkûr eser, 69-70). Tamga ve tartnak için ayrıca bak. H. Feyizhan-V. V-Zernov, *Yarlıklar, ve hatlar*, 4.

ve Önasya memleketleri ile Kırım limanları arasında bir çok madeler üzerinde geniş bir ticaret yapılmakta idi. Meselâ Kırım'dan gelen hububat kesilince İstanbul'da kıtlık başlıyordu¹. Bu limanlardan ayrıca, Uzakşark'tan gelen ipek, baharat, Mısıra sevkedilen köleler, Şimal kürkleri, muhtelif deriler, balık, yüksek kalitede balmumu ve tuz yüklenmekte idi².

Mehmet II, Boğazlar'da tam bir kontrol tesis ettikten³ ve bilhassa İstanbul alınıp âciz Bizans devleti yerine kudretli Osmanlı İmparatorluğu yerleştikten sonra Karadeniz hakimiyeti meselesi tekrar keskin bir şekilde ortaya çıktı. O zamana kadar Karadeniz'e ve Boğazlara filen Cenevizler ve Venedikliler hakim idiler. Osmanlı Padişahı, bilhassa İmparatorluğun kurulduğu sahalar için o kadar büyük iktisadî önemi bulunan ve bizzat kendi hazinesine mühim bir gelir kaynağı sağlayacak olan Kırım limanlarını Bizans gibi onların eline bırakamazdı - İstanbul'un muhasarasında Cenevizlerin Bizanslılardan aşağı kalmayan müdafaa gayretlerine de bu itibarla şaşmamalıdır -. Fatih, İstanbul'un zabtı ile, tabir caizse, geopolitik zaruretlere uyarak Karadeniz'de Ceneviz hakimiyeti yerine Osmanlı hakimiyetini kurmak, bu denizi bir Osmanlı gölü haline getirmek yoluna girdi⁴. Onun 1461 de Amasra, Sinop, Trabzon fütuhâtı, 1475 Kefe, 1476 Buğdan seferleri bu gayenin gerçekleşmesi için atılmış başlıca adımlardan başka bir şey değildir. O sırada Osmanlıların bu deniz üzerindeki emellerine karşı ortada kuvvetli bir rakip te görünmüyordu. Şimalde Altunordu inhitat içinde idi ve bu limanlar üzerindeki hakimiyetini bile hatırlayacak

¹ Heyd, II, 166; Bratianu, 248.

² Heyd, II, 175; Bratianu, 271 vd.

³ Tahta çıkar çıkmaz ilk işi « kâfir gemilerinin yolunu kesmek için » Boğazın Rumeli yakasında « Boğaz-kesen » hisarını yaptırtmak olmuştu. (bak. *Tacüttevarih*, İstanbul 1279, I, 416-418).

⁴ Bu vaziyeti Fatih'in muasırları dahi kuvvetle kavramış görünmektedirler. Kritovulos diyor ki : « Kostantaniye'nin ufûlü şarkta siyaseti umumiyeği değiştirmiş ve İstanbul boğazı Osmanlılar eline geçtiği cihetle Karadeniz ve sevahiline giden yollar dahi açılmış olduğundan Trabzon Asyay-i sağır üzerindeki memalik-i saire gibi Hükûmet-i Osmaniyeye serfûru etmeğe başlamıştı » (Karolidi tercümesi, TOEM ilâvesi, 146; ayrıca bak. Aşıkpaşazade, Giese tabı, 175). İstanbul ve Boğazlarla Karadeniz hakimiyeti arasındaki bu sıkı münasebeti göz önüne alarak N. Iorga'nın, İstanbulu elinde tutan devlet ister istemez büyük devlet olmak zaruretindedir, iddiasını (*Formes byzantines et réalités balkaniques*, 126) daha iyi anlıyoruz.

halde değildi. Cenova'ya gelince o, bu esnada Alphonse d'Aragon ile giriştiği sonu gelmez mücadeleden başını kaldıramıyordu. Esasen Boğazın iki tarafına yerleştirilen toplar Ceneviz gemilerinin, Karadeniz kolonilerine yardım götürmesine kolayca mani olabilmekte idiler¹. Şimalde, Kırım'da durum bilâkis Cenevizlere karşı bir hareketi tamamiyle kolaylaştıracak mahiyette idi: Altunordu'ya ve Cenevizlere düşman olan Kırım hanı Hacı Girey, Fatih Mehmed'e ittifak teklifinde bulunmakta idi. İşte böylece Fatih, İstanbul zaptından hemen bir yıl sonra Kefe Cenevizlerine karşı harekete geçti ve Kırım hanının yardımı ile buradaki Ceneviz hakimiyetine ilk darbeyi vurdu.

* * *

Kırımlılarla Osmanlılar arasında ilk fiili işbirliği de işte bu zamanda oldu. Fakat umumiyetle Şimal Türkleri ile Osmanlılar arasındaki münasebetleri çok daha gerilere götürmek mümkündür. Daha XIV asır sonlarında Altunordu ile Osmanlı devleti arasında oldukça samimî münasebetler kurulduğunu, Toktamış hanla I. Bayazıt arasında elçilerin gidip geldiğini biliyoruz². Bu münasebetlerin bilhassa müşterek Timur tehlikesi karşısında sıkılaştığını düşünmek yerinde olur. Diğer taraftan Şimal hanlarının her gün bir az daha kuvvetten düştüğü bir sırada Osmanlıların, kâfirlere karşı giriştikleri cihat ve yaptıkları büyük fütuhatla, bütün islâm âleminde olduğu gibi şimal ırktaşları üzerinde de gittikçe artan bir nüfuz kazandıklarına şüphe yoktur. XV inci asırdaki hanlar Osmanlı dostluğuna pek ziyade ehemmiyet vermekte idiler. Bunlardan Ulug Muhammed Han, Murad II ye ittifak teklifinde bile bulunmuştu³. Prof. Dr. A. N. Kurat'ın da işaret ettiği gibi, gönderilen mektuplarda Osmanlı Padişahları için gitgide daha tantanalı unvanlar kullanılması ve umumiyetle hitap şekli, Osmanlıların gittikçe artan bu nüfuzlarını gösterecek açık deliller mahiyetindedir⁴. Son olarak İstanbul'un zabtı ile bu nüfuzun bilhassa Kırımlılar üzerinde ziyadesile kuvvetlendiğine şüphe yoktur. Cenevizlilerle ekseriya mücadele halinde bulunan, fakat topları ve muhasara

¹ Bak. Heyd, II, 382, 387 vd.

² Bak. Uluğ Muhammed Han'dan II. Murad'a bitik (A. N. Kurat, vesika I).

³ Aynı yer.

⁴ Bak. A. N. Kurat, vesika I, II, III.

âletleri olmadığı için onların kuvvetli surları önünde bir şey yapamıyan Hacı Girey'in¹ de bu ananevî münasebetleri göz önüne alarak kudretli Osmanlı Padişahına muracaat etmiş olması gayet tabiidir. Onun böyle bir ittifak sayesinde bilhassa Boğazların kapanmasını sağlayarak Kırım'daki Ceneviz kolonilerinin anavatanla rabitasını kesmeği düşünmüş olması çok muhtemeldir. Heyd'e göre Hacı Girey, Fatih Mehmet'le bir ittifak da imzalamıştır. Buna göre kaleye birlikte hücum edilecek, muvaffakiyet halinde şehir Han'a kalacak, Osmanlılar ahaliyi ve nakli mümkün bütün ganaimi gemilerile götüreceklerdir². Böyle bir muahedenin hakikaten imzalanmış olup olmadığını kati bir şekilde bilmiyorsak da³, 1454 yazında müşterek Osmanlı-Kırım kuvvetlerinin Kefe'yi muhasara ettikleri bir hakikattir. Heyd'in, Ceneviz kaynaklarına göre verdiği malûmata bakılırsa⁴, 1454 yazında 56 gemiden mürekkep bir Türk filosu Karadenize açıldı. Evvelâ Moncastro (Akkerman)'a hücum etti; fakat burada enerjik bir müdafaa ile karşılaştı. Kafkasya sahillerine giderek burada Sebastopolis'i aldı; nihayet 11 Temmuzda gidip Kefe önünde demir attı. Birkaç gün sonra Kırım Hanı da 6000 atlının başında olarak şehrin surları önüne gelmiş bulunuyordu. Her halde taarruz için kendilerini kâfi derecede kuvvetli his etmeyen müttefikler tehditle kaldılar. Donanma vasıl olmadan önce bir elçi gelerek Padişaha vergi verilmesini istemişti. Kefe cenevizleri senelik 600 Sommi'lik (takriben 1600 duka) vergi ödemeği kabul ettiler ve teminat olarak bir rehine verdiler. Müttefikler bunun üzerine çekilip gittiler. Nihayet İstanbul'da de-

¹ Kefe Cenevizleri üzerine yaptığı tazyik hakkında bak. Heyd, II, 382.

² Heyd, II, 383.

³ Heyd'in böyle bir muahedenin imzalanmış olduğu hakkında ifadesi katiidir. Bununla beraber başlıca bir kaynak göstermez. Kefe'den Cenova'ya gelen telaşlı mektuplarda Hanın Kırım'daki Ceneviz şehirlerini zaptedeceği, Türklerin ahaliyi esir ederek İstanbul'da satacakları hakkında haberler gelmekte idi. (Abdullah oğlu Hasan, Ceneviz menbalarına göre XV. asırda Kırım Hanlığı, Azerbaycan Yurt Bilgisi Mecmuası, sayı II, 1932, s. 376). Smirnov, böyle bir anlaşmanın varlığına inanmak icap edeceğini söylüyor (*Krymskoe hanstvo*, 281). Esasen Osmanlı ve Kırım kuvvetlerinin Kefe önünde ve hemen aynı zamanda görünmüş olmaları her hangi bir anlaşmanın varlığına hükmettirecek mahiyettedir. Sonradan Mengli Girey, 1469 da Fatih'e yazdığı bir mektupta bu dostluktan şu şekilde bahsetmektedir: «Han babam buldı burun birle niçük dost karındaş erdiniz» (Mengli Girey'den Fatih'e bitik, A. N. Kurat, vesika V).

⁴ II, 383.

vam eden müzakereler sonunda Kefe cenevizleri Osmanlılara yıllık 3000 altun vermeği taahhüt etmek suretiyle sulhü kurtardılar¹. Onlar, ayrıca Kırım hanı Hacı Girey'e de yıllık bir vergi vermeyi kabul etmişlerdi². Bununla beraber Osmanlılar Ceneviz gemilerinin Boğazlar'dan geçerek Kefe'yé asker ve mühimmat götürmesine silâhla mâni olmaktan hiç bir zaman geri kalmıyorlar, burasını her bakımdan gittikçe zayıflatarak ilerde feth için olgun bir hale getiriyorlardı. Kefe cenevizleri hergün kati bir Osmanlı taarruzu beklemekte, hattâ bazıları şimdiden şehri bırakıp kaçmakta idiler. Fatih'in, Kefe'yi şimdilik sadece vergiye bağlayarak zabtını geciktirmesinde, diğer sebepler yanında, şüphesiz, Altunordu hanlarının halefi sıfatiyle şehrin hakiki hâkimi olmak iddiasında bulunan Kırım haniyle karşılaşmamak düşüncesi de müessir olmuş olmalıdır. Bilindiği üzere Hacı Girey, yarlıklarında burasını kendi ülkeleri arasında saymakta idi³, ve mezkûr muahedeye inanmak caizse, kale feth olunsa dahi hanın olacaktı⁴. Fütuhatında daima durumun en ziyade elverişli olduğu zamanı seçmesini bilen Fatih, seneler sonra Kırım hanlığı iç mücadelerle karışıp ta kendisine Kefe'nin zaptı için davetler gelinceye kadar beklemesini bilecektir. Esasen Hacı Girey'in bir müddet sonra Kefe Cenevizlerine karşı düşmanlıktan vaz geçtiğini görüyoruz. 1454 teşebbüsünden sonra Kefe'yi tazyikte devam ediyor, kendi memleketi içerisinde bu limana gelen yolları kapayarak malları başka limanlara sevk ettiriyor ve oralardan Samsun ve diğer Karadeniz pazarlarına kendi gemileriyle göndertiyordu⁵. Bu vaziyet karşısında Cenevizler ondan kurtulmak için Türk hanlıklarının daimî zaafından istifadede gecikmediler: kendisine karşı hareket eden oğlu Haydar'a⁶ yardım

¹ Heyd, 387-1465 de Kefe'den padişah için yüklenmiş olan şahinlerin kaybolması üzerine o sene için vergi 600 duka arttırıldı (mezkûr eser, 391). 1470 de vergi birdenbire 8000 e çıkarıldı. Telaşa düşen Kefe'liler müzakere neticesinde bunu 4000 e indirebildiler (mezkûr eser, 399).

² Abdullah oğlu Hasan, mezkûr makale, 376.

³ Hacı Girey Han yarlığı, A. N. Kurat, vesika IV.

⁴ Hattâ çok dikkate değer bir hadise olarak, 1469 da Kefe'ye vaki Osmanlı tecavüzleri üzerine Kırım Hanı Mengli Girey'in Fatih'e karşı açıkca şikâyetle bulunduğu görüyoruz (bak. Mengli Girey'den Fatih'e bitik, A. N. Kurat, vesika V). ⁵ Heyd, II, 386-387.

⁶ Ebulgazi'de (Demaisons neşri, s. 178) Hacı Girey'in oğulları arasında «Haydar Han» zikredilmektedir.

ettiler¹ ve Haydar bir zaman için hanlığı ele geçirmeğe muvafak oldu (1456). Hacı Girey, tekrar hâkimiyeti elde edince siyasetini değiştirerek ölümüne kadar (1466) Cenevizlilerle iyi münasebetler güttü².

Hacı Girey Han'ın ölümünden sonra Kırım için meydana çıkan iç ve dış meseleler, Kefe'nin Osmanlılar tarafından zaptı ve Hanlığın Osmanlı himayesi altına girmesi hadiseleriyle doğrudan doğruya ilgilidir.

* * *

Hacı Girey'den sonra Kırım Hanlığı'nda Altınordu'nun dağılmasına sebep olan aynı kargaşalıklar baş gösterdi. Bunu da, şüphesiz her şeyden önce, Altınordu'nun bir istitalesi olan Hanlığın, içtimaf-siyasi teşkilâtına bağlamak gerekmektedir. Altınordu'da olduğu gibi Kırım'da da devlet, bilhassa askerî kabile kuvvetleri başındaki bir aristokrasiye tabi idi. Hattâ dikkate değer olan tarafı Kırım'daki bu kabilelerin, Altınordu'nun son zamanlarında iç kargaşalıklarda birinci planda rol oynayan aynı kabileler olmasıdır³. Kendi aralarında ehemmiyetlerine göre bir hiyerarşiye tâbi olan bu kabilelerin başında Şirinler gelmekte ve bu kabilenin beyi "baş bey," unvanı almakta idi⁴. Kabileler beylerini kendileri seçer

¹ Kefe ricaline gönderilen 29 son teşrin 1456 tarihli bir emirnamede « yeni Hanın mevki iktidarda kalması ve düşmanlarına galebe çalması için kendisine yardım edilmesi » tavsiye olunmakta idi (Abdullah oğlu Hasan, mezkûr makale s. 377, karşıla. Heyd, II, 398).

² Heyd, II, 398. — Esasen onun, bundan sonra Altınordu Hanı ile uğraştığını biliyoruz.

³ Bunların başlıcaları Şirin'ler, Kongırat'lar, Barın'lardı. Şirin beyi « رکتیور » Toktamış Han zamanında baş Karaçu (Karaçu) yahut başka tabirle Emiri kebir olmuş ve sağ kolun başına geçmişti (*Umdetüttevarih*, 7 ve 194) Tarih-i Dost sultana göre (*Umdetüttevarih*, 78-79) meşhur Edike Mirzayı öldüren Barın beyi Saray bey idi.

⁴ XV inci asır sonlarına doğru « dört Karaçu beyleri », başta Şirinler olmak üzere Arğın, Barın ve Kıpçaklardan mürekkepti (*Esseb'-üs-seyyar*, 75). XVIII inci asır ortalarında Abdulgaffar bunların sırasile Şirin, Mansur oğlu, Barın ve Sicivut'lardan mürekep olduğunu söyler (*Umdetüttevarih* 194). Sicivutlar Sahib Girey devrinde (1532-1551) temayüz ettiler (*Esseb'-üs-seyyar*, 93) Şüphesiz Kırım'da bunlar haricinde daha bir çok kabileler olduğunu ve bunların beylerinin de meclislere iştirâk ettiğini biliyoruz (*Umdet*. 195, *Esseb'-üs-seyyar*, 231, *Mehmed Girey tarihi*, 57 b, 60 a). Kırım'da muhtelif kabilelerin çokluğu hakkında bak. Osman Akçoraklı, *Kırım Tatar tamgaları*, Bahçesaray, 1926.

ve bunlar, han tarafından tasdik olunurdu¹. Bu beylerin iştirâki olmadan, teyi alınmadan mühim bir iş kararlaştırılmazdı². Bizzat hanın kim olacağı fiilen onların reyine bağlı idi. İşte bu vaziyet dolayısıyla kabilelerin Girey sülâlesine mensup muddeiler etrafında dağılarak mücadeleye kolayca sürüklenebilir olması memleketi anarşiye götüren başlıca sebebi teşkil etmektedir. Aşağıda görüleceği üzere bu durum bazan müddeileri, gürültücü Kırım aristokrasisi ve rakipleri karşısında tahta daha sağlam bir şekilde yerleşmek için kuvvetli komşu devletlerin dostluk ve himayesini kazanma teşebbüslerinden bile alıkoymuyordu.

Hacı Girey geride böylece birbirine rakip bir çok evlâd bırakıp gitmişti (1466 yaz sonu)³. Ondan sonra hanlık için bilhassa oğulları Nur-devlet'le Mengli Girey arasında mücadele başladı⁴. Evvelâ her halde Nurdevlet galebe çaldı⁵. Zira Başlangıçta kardeşleri ve ekseri Kırım kabileleri onun etrafında toplandıkları gibi, bu sırada Mengli Girey'in taraftarı olan Şirin beyi Tekine (تكنه) mirza da ölmüş bulunuyordu⁶. Fakat Mengli Girey'in de hiç olmazsa 1467 den itibaren Hanlığın bir parçasında, o arada hanların yeni payitahtı olan Kırker⁷ de hüküm sürdüğü muhakkaktır.

¹ *Esseb'-üs-seyyar*, 262.

² *Umdetüttevarih*, 193 — Kırım'da Akmesic şimalinde eski Saraboz köyünün iki kilometre şimalinde 60 kadar kabile damgasını taşıyan bir kaya vardır. Bir halk rivayeti vaktile o taraftaki kabilelerin buraya toplanarak mühim işleri görüştüklerini naklediyormuş (bak. Osman Akçoraklı, s. 5-6). Bu rivayet çok dikkate değer mahiyettedir. Tarihi kaynaklarda Kırım kabile beylerinin mühim zamanlarda toplandıkları « Akkaya » veya « Kayalar-altı » mevkiinin (bak. Mehmet Girey tarihi, 110 ve Smirnov, 326 vd.) burası olduğunu düşünmek mümkündür.

³ Oğullarının adedini bazı kaynaklar 12 (*Müneccim başı*, II, 698) bazıları 8 olarak göstermektedirler. Ebulgazi (Desmaisons neşri, 178) sekiz oğlu olduğunu söyledikten sonra adlarını şu şekilde sıralıyor : Devletyar, Nur devlet Han, Haydar Han, Kutluk-zaman, كلديش, Mengli Girey Han, Yamgurçı, Öztimur. *Esseb'-üs-seyyar*'a göre (s. 73) Nur-devlet Hacı Girey'in oğlu olmayıp « Seyid Ahmedin beni âmamından » dır. Fakat Nur-devletin Hacı Girey'in oğlu olduğu muhakkaktır. (Bak. Fraehn. *Cuci ulusunun paraları*, 40). *Esseb'-üs-seyyar*, Nur-devletin kardeşi olarak bir de Keldi-bay'dan bahseder (s. 74).

⁴ Hayrullah efendi (VIII, 147), Hacı Girey yerine büyük oğlu Nur-devletin geçtiğini söyler.

⁵ Aynı yer ve Heyd, II, 399.

⁶ *Esseb'-üs-seyyar*, 73.

⁷ Barthold, *Baghçesaray*, Encyc. de l'Islam.

Çünkü onun 1467 ağustosunda, bu sonuncu şehirde Hacı- bey adında birine verdiği bir tarhanlık yarlığı ile 1468 tarihiyle Mahmudek isminde birisine verdiği başka bir yarlığı bugün elimizdedir¹. Böylece Mengli Girey, Kırker'e ve Kırım'ın "içki kentlerine,"² sahip bulunurken, Nur-devlet, herhalde kabilelerin en büyük kısmiyle Kırım'ın dışarısında, Özü boylarında hüküm sürüyordu. Esseb'-üs-seyyar'a göre o, Mengli Gireyi Kefe'ye kaçmağa mecbur ettikten sonra da Özü boylarında idi³. İki rakip han evvelce babalarının Kırım'da yerleşmesine yardım etmiş olan⁴ ve bu sırada kudretinin en yüksek noktasına irişmiş bulunan Yagellonların dostluğunu kazanmağa büyük bir ehemmiyet vermekte idiler. İkisi de kral Kazimir Yagellon'a elçiler göndererek dostluk muahedesi imzalamak teklifinde bulundular⁵. Fakat kral, herhalde Kırım beyleri idaresinde asıl kabile kuvvetlerinin Nur-devlet tarafında olduğunu hesaba katarak onu tanıdı. Rakip hanların, tahtlarında vaziyetlerini sağlamlaştırmak için dışarıda bir büyük devletin dostluğuna verdikleri bu ehemmiyet, ileriki hâdiseleri anlamamız bakımından işaret edilmesi gereken bir noktadır. Neticede Mengli Girey'in davayı kaybederek Kefe Cenevizlerinin yanına kaçıp sığındığını biliyoruz⁶. Burada, elimizdeki kaynaklar çok karışıktır. Fakat umumiyetle anlaşıldığına göre Nur-devlet taht için yalnız Mengli Girey ile değil, diğer kardeşleriyle de uğraşmağa mecbur olmakta idi⁷. Nur-devlet'in bu müşkil durumu Mengli

¹ A. N. Kurat, 97. — Hacı-beye verilen yarlığın aslı değil, kopyası elimizdedir. (Bak. Abdullah oğlu Hasan, Birinci Mengli Girey Han yarlığı, Türkiyat mecmuası, IV, 99). Bu yarlığı I. Hacı Girey Han yarlığı ile karşılaştırınca (bak. A. N. Kurat, vesika IV) arada dikkate değer farklar görürüz: Hacı Girey emirlerini geniş bir sahaya teşmil ederken Mengli Girey sadece «içki kentleri» den bahsetmektedir. Yarlığın Kırker'da yazılmış olması da dikkati çeken bir noktadır. Demek hanların yeni payitahtı o tarihte Mengli Girey'in elinde idi. ² İçerdeki köy, kasaba ve şehirler.

³ *Esseb'-üs-seyyar* 74; Heyd, II, 399 (Ceneviz kaynaklarına göre).

⁴ Bak. Smirnov, 220 v.d.

⁵ Tafsilât için Halil İnalıcık-Abdullah Zihni Soysal, *Kırım Hanlığı tarihi*.

⁶ Heyd, II, 399; *Esseb'-üs-seyyar*, 74.

⁷ *Esseb'-üs-seyyar* (s. 74) onun diğer kardeşleriyle bozuşarak onları çocuklarıyla beraber katlettiğini söyler. Fakat her halde bu sırada Nur-devlet'in kardeşi Keldi-bay tarafından katledildiği şeklinde verdiği haber yanlıştır. Çünkü biz Nur-devletin 1476 dan 1478 e kadar bir defa daha hanlığa geçtiğini ve bu son tarihte Moskova'ya kaçarak orada uzun müddet yaşadığını biliyoruz.

Girey'ı tekrar harekete geçmek için cesaretlendirmiş olmalıdır.

Kefe'de büyük bir Tatar nüfusu bulunduğunu biliyoruz. Burada, o sırada Tudun bulunan Şirin kabilesi beyi de (Mamak, Eminek?) galiba Mengli Girey'e taraftardı¹ ve onun buraya kaçmasına, herhalde Ceneviz surlarının sağladığı emniyet kadar, bu da âmil oldu. Heyd, Kefe'deki Ceneviz hükümetinin, ona ücretli askerlerden mürekkep bir takviye kuvveti temin ettiğini söylemektedir ki, bunun ekseriyetle Kefe Tatarlarından mürekkep olduğuna şüphe yoktur; çünkü bizzat Kefe'deki Ceneviz garnizonunun gayet az olduğunu biliyoruz². Bununla beraber Cenevizlerin Hanlığın başında kendilerine daha çok medyun birisini görmek için Mengli Girey'in teşebbüslerine her türlü müzaheretten kaçınmamış olmaları da tabiidir. Hulâsa, biz, bir müddet sonra, herhalde 1468 de³, Mengli Girey'in, Nur-devlet Hanı kaçırarak Kırım'a tekrar hâkim olduğunu ve bu sefer Hanlığı tam bir şekilde ele geçirdiğini görmekteyiz. Galiba mağlûbiyetten sonra aynı şekilde Cenevizlerin yanına sığınmış olan Nur-devlet dört kardeşi ile birlikte hapsedilmiştir⁴. Bütün bu hadiselerle 1456 da Hacı Girey'in de tahttan nasıl atıldığı gözönüne getirilirse Kefe Cenevizlerinin Kırımın iç kargaşalıklarından azâmi şekilde istifade için hiçbir fırsatı kaçırmadıkları anlaşılır. İleride Kırımlıların, onlara karşı Osmanlıları çağırmasında bu, başlıca sebebi teşkil edecektir. Mengli Girey Han, rakibini ellerinde tutan Cenevizlerle mümkün merteye iyi geçinmeğe çalıştı; 1468 de şehri ziyaret ederek eski muahedeleri yeniledi ve verginin bir kısmını indirdi. Onun bu dostça hareketleri karşısında Cenevizler bir Osmanlı taarruzunda onun, kendilerine yardım ede-

¹ Bak. *Esseb'-üs-seyyar*, 73-74; Heyd'in (II, 400), Ceneviz menbalarına göre verdiği malûmata bakılırsa bu sırada tudun Mamak olmalıdır. Bu Mamak'ın, Kırım Hanlığının kuruluşunda büyük bir rol oynayan Şirinlerin beyi meşhur Tekine mirzanın oğlu, olduğu *Umdet-üt-tevarih*'te kaydedilmiştir (TOEM tabı, 98). *Esseb'-üs-seyyar* (s. 73) Eminek'in bu esnada çok küçük olduğunu söylerse de Hacı Girey'in 1453 yılına ait bir yarlığında (A. N. Kurat, vesika IV) onu, Kırım Tumanı ve Daruga beylerinin başında çok mühim bir mevkie sahip olarak görüyoruz.

² Bak. Heyd, II, 385 ve 399.

³ Bu hususta en güvenilir kaynak olması lâzım gelen Ceneviz vesikaları onun en geç 1468 de han olduğunu göstermektedir (bak. Heyd, II, 399). Buna mukabil Smirnov (s. 258) ve A. N. Kurat (mezkûr eser, s. 97) Nur-devletin hanlığını 1469 a kadar uzatmaktadırlar.

⁴ Heyd, II, 399.

ceğini bile ummağa başladılar¹. Bunda tamamiyle haksız da değil-lerdi, çünkü yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Kefe'yi eskidenberi kendi ülkelerinden sayan Kırım hanları burasının kaybolmasına kolay kolay razı olamazlardı. Şimdi Kefe, Osmanlıların da bir haracgüzarı olmakla beraber -ki esasen Mengli Girey da bunu kabul ediyordu²- aşırı müdahaleler karşısında Kırım hanı kendi hâkimiyet hakkını da ortaya sürmekten geri kalmıyordu. Mengli Girey, 25 ilkteşrin 1469 tarihini taşıyan ve Fatih Mehmed'e "karındaşım," diye hitap eden bir mektubunda, kadırgalarla Yakup adında bir Osmanlı kumandanının³ gelip Kırım sahillerinde iki şehri yaktığını ve Kefe'den aldığı esirler arasında kendisinin de mühim bir adamı olduğunu bildirerek şikâyetle bulunuyor⁴ ve esirlerin iadesini istiyordu. Mektup, büyük Osmanlı hükümdarına karşı son derece hürmet dolu bir ifade ile yazılmış olmakla beraber Han, bir yerinde gayet açık bir şekilde, "Kefeye bulgan ziyan heman bizge bulgan gibi türür," demekten kendini alamıyordu. Bu mektup, Mengli Girey'm Osmanlı tâbiyetini kabul etmesinden altı yıl önce Osmanlı padişahı karşısında durumunu göstermesi itibarile bilhassa önemlidir.

İçeride emniyetini sağlayan Mengli Girey, evvelâ Lehistan kiralı ile ananevî ittifakı yenilemekle beraber, bir müddet sonra Altunordu hanının teşkil ettiği müşterek tehlike karşısında Moskova ile ittifakı daha ziyade sıkılaştırdı⁵. Esasen Lehliler de şimdi Moskova'ya karşı Altunordu'ya temayül etmekte idiler. Böylece

¹ Aynı yer.

² «Kefe sizin haraçgüzarınız erdi biznin konakımız erdi» (A. N. Kurat, vesika V).

³ Bu Yakup, şüphesiz deniz işlerinde tecrübe ve maharetile tanınmış olup Fatih'in Trabzon seferinde (1461) bahri kuvvetler komutanı ve müstakil serdar tayin edilen ve 1462-63 e doğru Gelibolu Valisi ve «Sevahil beyi» olarak gördüğümüz Yakub beydir (bak. Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmet Han-ı sanî*, Karolidi tercümesi, s. 146, 149, 167, 173).

⁴ Yakub beyin bu hücumuna ve adamları alıp gitmesine Kefelilerin Osmanlı tabaasından bazı kimselerin mallarını yağmalayıp bir kişiyi öldürmeleri sebep olmuş (Mengli Girey'den Fatih'e bitik, A. N. Kurat, vesika V). İncelediğimiz başlıca Osmanlı kaynaklarında (Dursun-bey, Aşık Paşazade, Neşri, Tacüttevarih, Solak zade, Karaçelebi zade, Âli, Münecimbaşı) bu seferden bahs yoktur.

⁵ Her ikisi de Saray hanlarına karşı asi olan Moskova büyük knazlığı ile Kırım Hanlığı arasında bu ittifak daha Hacı Girey Han zamanında kurulmuştu.

bu zamandan itibaren birbiri karşısında bir Kırım - Moskof bloku ile bir Altunordu - Leh bloku teşekkül etmeğe başladı. Altunordu'nun yıkılarak şarkı Avrupa'nın bütün yeni çağlara hâkim olan siyasi inkişafında bu devir kat'i bir dönüm noktası olmuştur. Mengli Girey, Moskof knazlığı ile ittifak ederken şüphesiz evvela Altunordu'ya karşı müşterek bir cebhe kurmayı, sonra bu devlete ait bütün ülkeleri tekrar kendi idaresinde toplamayı düşünüyordu. Halbuki bu ittifakın bütün semerelerini muhtelif tarihî şartların yardımıyla bu devirde gelen kurnaz Moskof knazları toplamağa muvaffak olacak ve Altunordu'nun mirasını onlar ele geçirecek Rus İmparatorluğunun temellerini atacaktırlar¹. İleride Osmanlı devletinin Kırım'da yerleşmek ve Karadeniz şimalinde faal bir politika güdmeğe başlamak suretiyle bu siyasi inkişafta nasıl önemli bir rol oynadığını göreceğiz.

Nihayet 1475 tarihine doğru Hanlığın, Cenevizlerle çıkan bir anlaşmazlık ve Kırım beylerinin serkeşliği yüzünden tekrar iç karışıklıklara düşmesi Fatihe, Kefe'nin zabtı için derhal harekete geçmek kararını verdirecektir. Kefe'de Hanı temsil eden bir tudun bulunduğunu ve bu mevki son olarak Şirinlerin beyi Mamak'ın elinde tuttuğunu söylemiştik. Bu Mamak, 1473 de öldü. Umumiyetle Han, tudunu daha önce Kefe konsülü, müşavirleri ve *Uffizio della Campagna* denilen dört azadan mürekep bir komisyonla mutabık kaldıktan sonra tayin ederdi. Böylece Mamak'ın yerine kardeşi Eminek (İminek) geçti. Fakat çok geçmeden onunla Cenevizler arasında anlaşmazlık çıktığı gibi Mamak'ın dul karısı da bu mevkie kendi oğlu Sartak'ı (yahut Seyid-aka)² getirmek için entirika çevirmeğe başladı. Neticede Ceneviz ricali Eminek'i, Osmanlılarla anlaşmış olmakla itham ederek azlettiler³. Fakat Han, onun ye-

¹ Bu hadiselerin tafsilâtı : Halil İnalçık - Abdüliah Zihni, *Kırım Hanlığı tarihi*.

² Bak. Smirnov, 265.-Hammer (Atâ tercümesi, III, 150) bu adı «Şeytan» şeklinde kaydediyor!

³ Eminek Mirza'nın sonradan Osmanlılara ne kadar bağlı kaldığı, hattâ Kırım Hanlığının Osmanlı tâbiyeti altına girmesinde başlıca bir rol oynadığı göz önüne alınırsa, bu iddianın büsbütün haksız olmadığı anlaşılır. Bunun M. Canale'nin neşrettiği bir mektubdan (*Della Crimea*, III, 346 v. d.) çıktığını söyleyen Heyd, burada (II, 401, not 1) sırf bir iftiranın bahis mevzu olamayacağına haklı olarak işaret etmektedir.

rine Karay Mirza'yı¹ tayin etti. Mamak'ın dul karısından rüşvet alan Cenevizli memurlar bu mevkie Sartak'ın getirilmesinde ısrar ettiler. Hattâ bunlardan biri, Mengli Girey'e kardeşlerinin hapisten salıverileceğini anlatarak tehditde bile bulundu. Nihayet Han, Karay Mirza'yı da azlederek Cenevizlerin arzusu veçhile Sartak'ı Tundun yaptı. İşte bu hadise üzerine Eminek bütün Tatar aristokrasisini etrafında topluyarak isyan etmekte gecikmedi. Bütün Tatarlar Hanı bıraktılar. Mengli Girey Kırker'de tutunamayacağını anlıyarak kendisine sadık 1500 suvarisile birlikte Kefe'ye Cenevizlerin yanına kaçmak zorunda kaldı. Bunun üzerine şehri gidip muhasaraya kalkan Eminek Mirza, Osmanlı padişahını Kefeyi ve diğer Ceneviz kolonilerini zaptetmeğe çağırırdı². Fatih keskin görüşüyle harekete geçmenin tam zamanı olduğunu anladı³. Gedik Ahmed paşaya acele hazırlık emri verdi⁴.

* * *

Karadeniz'de üstünlüğün, İstanbul'un zaptıyla beraber Osmanlılara geçtiğini görmüştük. Fakat bu iç denizde Ceneviz hâkimiyetinin her hangi bir suretle devamı kudretli Türk imparatorluğu için hergün daha tahammül edilmez görünüyordu. 1465 de Padişaha gönderilen şahinlerin yolda kaybolması sarayda büyük bir hiddet uyandırmıştı. Bundan bir müddet önce Marino Cicala adlı bir Cenevizli, Sinop'tan hareket eden esir yüklü bir gemiyi zapt

¹ Hammer'in Eminek'le birleştiğini söylediği «Kara Musa» (bak. Atâ tercümesi, III, 150) belki aynı şahıstır.

² Heyd, II, 401, Smirnov 266 v. d. - Hamdi Giray, tezinde bu kısmı tercüme etmiştir-; *Esseb'-üs-seyyar*'ın ifadesine bakılırsa (s. 75) Osmanlıları Mengli Girey çağırmıştır. Fakat onun bu devre ait hadiseleri ekseriya karıştırdığı görülmektedir. Buna mukabil Mengli Girey'in, Kefe'nin zaptından bir bir buçuk ay sonra İstanbul'a gönderdiği mezkûr mektuptaki şu ifadeler bu bakımdan çok dikkate değer: «ol zindan içinde sizdin necat umar irdük bihamdillâh ol umganımız gibi buldı, Kefe darüislâm buldı» (A. N. Kurat, vesika VI). Belki Kefe'nin fethi için padişaha her iki taraf da ayrı ayrı baş vurmuşlardır.

³ Kırım'daki karışıklıkların Fatih'in kararı üzerinde tesiri hakkında kaynaklarda bazı işaretler vardır. Meselâ *Umdet-üt-tevarih* (s. 97), «Hacı Girey evlâdı beyninde ihtilâl-i azim olduğunu bilüp Kırım adasını gereği gibi zaptetmek himmet-i şahanesine lâzım olmağla». - keza bak. Rıdvan paşazade Abdullah ve *Ravzat-ül-ebrar*, 383.

⁴ «Sultan Mehmed Gazi kulu Ahmed'e buyurdu kim tiz yarak it kim seni gazaya gönderirin» (Aşık paşazade, Âli tabı, 182),

etmiş ve bu hadise üzerine müslüman tüccarlar artık Kefe'ye uğramaz olmuşlardı¹. Ceneviz kaynaklarındaki bu malûmat, Türk kaynaklarında Karadeniz kıyılarında frenkler elinde kalan kalelerin islâm ahaliye pek ziyade zarar verdikleri hakkındaki kayıtları teyit etmektedir². Hülâsa, Karadeniz hakimiyeti için fevkalâde bir durumu ve Osmanlı idaresindeki sahalar için birinci derecede iktisadî ehemmiyeti olan zengin Kırım limanlarının tamamıyla zapt edilmesi artık İmparatorluk için bir zaruret haline gelmişti ve şimdi ortada bu işi güçleştirecek hiç bir engel de yoktu. Bundan sonra 1475 Haziranı başında Gedik Ahmet Paşa'nın küçükü büyüklü üç yüz kadar gemi ile Kefe önüne gelerek burasını ve Çerkezistan'a kadar Karadeniz şimalindeki bütün Ceneviz kalelerini bir hamlede nasıl zapt ettiği malûmdur³. Burada yalnız muhasara esnasında Tatarların büyük kısmının Eminek kumandasında Türklerle birleşmiş olduklarını kaydedelim⁴.

Kefe fethedildikten sonra, Cenevizler tarafından hapse atılmış olan Mengli Girey, Ahmet Paşa tarafından zindandan çıkarıldı⁵. Şimdi Osmanlılar vaziyete tamamıyla hakim idiler; Anapa şehrine kadar şimali Karadeniz'deki bütün Ceneviz kolonileri ellerine geçtikten başka zindandan kurtardıkları hanla bu sahillerin mukadderatı üzerinde en elverişli bir anlaşma yapabilirlerdi. Kendilerine en büyük mukavemeti gösterecek kuvveti, Tatar aristokrasisini ittifaklarında tutmakta idiler; ve bu ittifak sayesinde Mengli Girey'e hanlığını iade edebilirlerdi⁶. Mengli Girey, bütün istikbalini ellerinde tutan Osmanlılara istediklerini vermekten ve onlara sığınmaktan başka birşey yapamazdı. Gerçekten han yapıldıktan az sonra Osmanlı Padişahına "bunun ıvazını nasıl kulluk ile ödeyeceğini,, bilemediğini yazacaktır⁷. İşte Fatih'in siyasi dehası sayesinde elde

¹ Heyd, II, 389.

² Bak. *Tac-üt-tevarih*, I, 471; Solakzade, 252.

³ Kefe fethi hakkında başlıca Ceneviz kaynakları (M. Canale, Ag. Guistiniani, Sanuto, Benedetto Dei, Malipiero, Gios. Barbaro ve Atti della Società Ligure) Heyd'in eserinde (II, 401-407), başlıca Osmanlı kaynakları da Hammer'de (III, 145 v. d.) gösterilmiştir. Bunlar arasında Neşri yahut Aşık Paşazade bütün ötekilere kaynak olmuş görünmektedir.

⁴ Heyd, II, 402.

⁵ Mengli Girey'in bitigi, A. N. Kurat, vesika VI.

⁶ Mengli Girey daha ziyade Ceneviz tehdidi altında Eminek'i azletmiş olduğundan iki taraf arasında esasen herhangi bir uzlaşmaya ve Mengli Girey'in hanlığa geri gelmesine aşılmaz bir engel bulunmadığına işaret edelim.

⁷ Mengli Girey'in bitigi, A.N. Kurat, vesika VI.

edilen bu durum, yalnız Kefe ve diğer Kırım limanlarının kolayca ilhakını değil, Kırım hanlığının dahi hiç kan dökülmeksizin Osmanlı saltanatı ile birleşmesini intaç edecektir¹. Yukarıda Osmanlı vakanüvislerinin ve onlara tabi olarak modern tarihçilerin Kırım hanlığının Osmanlılara tâbiyeti meselesinde hâdiseleri ne kadar karıştırdıklarına, fakat bugün Osmanlı arşivlerinde bulunmuş yeni vesikalar sayesinde vakaların hakiki seyrini meydana çıkarmakta çok daha müsait bir durumda bulunduğumuza işaret etmiştik. Evvelâ Mengli Girey'in Kefe'nin fethinden bir bir buçuk ay kadar sonra İstanbul'a gönderdiği² ve kendi hanlık nişanını taşıyan bir mektup³ açık bir şekilde gösteriyor ki, o, Ahmet Paşa tarafından Ceneviz zindanlarından çıkarıldıktan az sonra -her halde bu bir buçuk ay içinde- tekrar han olmuş ve onunla bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma meselesini ileride ayrıca inceliyeceğiz. Fakat burada şunu kati olarak söyleyebiliriz ki, Mengli Girey, bu tarihte Ceneviz esirleri arasında bilinmeden İstanbul'a gönderilmiş ve oradan padişah tarafından bir tâbi olarak Kırımı Han tayin edilmiş değildir. Mengli Girey'in mezkûr mektubu meydana çıktıktan sonra bu rivayet tamamıyla uydurma gibi görünmekte ise de bize göre bu, esas itibariyle uydurma değildir ve tarihî bir esas olan bu malûmat sadece Mengli Girey'in 1478 deki üçüncü hanlığına ait tir. Osmanlı-Kırım müverrihleri -başta Cenabi-, ileride anlatacağımız gibi, onun 1476 de hanlıktan atılarak İstanbul'a gittiğini bilmediklerinden, bir kronoloji hatasıyla bu tarihe ait vekayii 1475 Kefe fütuhatına bağlayıvermişlerdir. Mengli Girey'in esirler arasında bilinmeden İstanbul'a gönderilip orada idam olunacağı sırada kurtarıldığı hakkında, rivayetin tamamile uydurma olduğunu sandığımız kısmı da, her halde 1476-78 arasında İstanbul'da mevkuf iken han tâyin edilmiş olması vakiasından, yahut 1475 de Gedik Ahmet Paşa tarafından Ceneviz zindanlarından kurtarılarak Hanlığa geçmesi hâdisesinden mülhem olsa gerektir. Bu suretle vakanüvislerdeki rivayetin, tarihi vakaların noksan malûmat

¹ Fatih, bunu fevkalâde bir muvaffakiyet saymıştı (*Umdet-üt-Tevarih*, 98).

² Bu mektubun sadrîâzama gönderildiği hakkında A. N. Kurat'ın tahmini (mezkûr eser s. 87) isabetli olmasa gerektir. Çünkü bu sırada sadrîâzam Gedik Ahmet Paşa olup mektupta Ahmet Paşa'dan gâip bir şahıs olarak bahsedilmektedir. (A. N. Kurat, vesika VI).

³ A. N. Kurat, vesika VI. — fakat bu mektup maalesef tam olarak neşredilememiştir.

yüzünden yanlış bir şekilde tertip ve tasvirinden doğmuş olduğu anlaşılır. Rivayetin kalan kısmı yani, Mengli Girey'in Kırım'a han gönderilirken Kırım halkının ve Eminek'in ricalarının gözönüne alındığı hakkındaki kayıtlar¹, tarihi hakikatlere - fakat 1478 tarihine ait olarak - tamamiyle uymakta ve iddiamızı teyit etmektedir. Gerçekten Eminek Mirza, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivin'den çıkan 1478 ilkteşrin (883 recep) tarihli bir mektubunda, aynen rivayetlerde olduğu gibi, iç kavgalar yüzünden memleketin düştüğü anarşiyi anlatarak beyler ve halk namına Mengli Girey'in acele han gönderilmesini istemektedir.

* * *

Bu vaziyete göre acaba Kırım hanlığının Osmanlı İmparatorluğuna tâbiliğini de 1478 senesine mi atmak icap edecektir? Hayır, çünkü Mengli Girey'in, Kefe'nin fethinden sonra gönderdiği mezkûr mektup, onun Osmanlı himayesini kabul ettiğine şüphe bırakmıyacak mahiyettedir. Mengli Girey bu mektubunda, kendisini zındandan kurtarmış olan padişaha "kulluğundan,, bahsetmekte², onun bir "tikmesi,, (تیکمسی) olduğunu yazmakta, kendisine "mutî ve münkad,, kaldığını tekrar tekrar teyid etmektedir. Bu sözler, onun bilhasna müstakil han iken, 1469 da gönderdiği mektupla karşılaştırılırsa şimdi Osmanlı hükümdarı karşısında durumunda husule gelmiş olan derin değişiklik açık bir şekilde görülür. Nihayet aynı mektupta padişahın teveccühünü kaybetmemek için gösterdiği kaygular, çokluğundan bahsettiği düşmanlarının yalan ve iftiralарına derhal inanılmaması ve kendisinden doğru haber gelinceye kadar hiddet edilmemesi hususundaki ricaları herhalde onun hanlığını İstanbul sarayı sayesinde muhafaza ettiğini düşündürmektedir. Fakat o, Ahmet paşa ile imzaladığını söylediği ahidnameden yalnız padişahla ittifakına dair olan maddeyi zikretmekte ve Hanlığın doğrudan doğruya tâbiyeti hakkında herhangi bir taahhütten bahsetmemektedir. Bu suretle Hanlık üzerinde padişaha şimdilik hususi bir tayin ve azil hakkı verilmemiş olsa bile Mengli Girey,

¹ Meselâ bak. Cenabî; Münecimbaşı, II, 698-99; Hezarfen (Türk Tarih Kurumundaki nüsha); Mehmet Girey (Viyana nüshası, 103-104), *Umdet-üt-tearih*, 97-98.

² « Bu ıvaznı padişahga biz niçük kullk birle kaytargaymız » (A. N. Kurat, vesika VI).

mekviinin bilhassa Kırım aristokrasinin isteklerine bağlı olduğunu ve onların İstanbul sarayı ile yapacakları bir uzlaşmanın her şeyi tayin edeceğini bilmez değildi. Esasen 1475 yazında kendisi hanlığa böyle bir anlaşma neticesinde gelmemiş mi idi? Nihayet Mengli Girey, bundan birkaç ay sonra Fatih'e gönderdiği ve "marûz-ı bendegî oldur ki," diye başladığı başka bir mektupta "kullukta hazır durduğunu,"¹ ve kendisine gelen Leh elçisine, Pahişahın düşmanı olan Buğdan beyi ile birleştikleri için kendisini de düşman saymaları lâzımgeleceği cevabını verdiğini yazmaktadır. Kırım hanı bu son hareketi ile, şüphesiz, Ahmet paşa ile yapılan muahedede "dostuna dost, düşmanına düşman olmak," maddesine sadakatini göstermek istemiştir. Fakat bizzat bu mektup, heyeti umumiyesine bakılırsa, şüphesiz daha fazlasını, herhangi bir ittifakın üstünde bir bağlılığı ifade etmektedir. Netice itibariyle daha 1475 yazında Kırım Hanlığının Osmanlı himayesini kabul ettiğini söylemekte hiçbir mübalağa yoktur. Müteakip hadiseler bu yoldaki inkişafı hızlandırmaktan başka birşey yapmamıştır. 1475 yazında Kırım aristokrasisinin Osmanlılarla yaptığı işbirliği ve onlar tarafından kendisine gösterilen adamı han kabul etmesi, Hanlığın Osmanlı himayesi altına girmesini hazırlayan ve sonraki hadiselerin istikametini tayin eden en önemli vakıa sayılmak gerekir. Bu suretle han olan Mengli Girey, Kırım aristokrasisi ve rakipleri karşısında mevkiini muhafaza etmek için kudretli Osmanlı padişahının himayesini idame ettirmeği zaruri bulunduğu gibi, her zaman handan ziyade kendi arzularını hesaba katan bir devletin metbûluğu, bizzat bu aristokrasi için de kıymetli idi. Beri taraftan memlekette partiler arasındaki daimi mücadeleden bıkan ahalinin büyük kısmı da bütün partilerin üstünde, hakim otoritesi sayesinde hanlık mevkiinde istikrar temin ederek anarşiye son verecek bu kudretli metbû memnuniyetle kabule hazırды. Nihayet bu metbûun islâmiyetin en büyük hükümdarı olması, Kırım limanlarından, Hanlığa tahakküm teşebbüsünden geri durmayan "Ceneviz kâfirlerini," temizliyerek Kırım'ın kapılarında yerleşmiş bulunması bu himayenin yerleşmesini ziyadesiyle kolaylaştırmakta idi. Fakat bunun kuvvetlenmesi ve Kırım hanlığının tam mânâsıyla Osmanlılara tâbi olması bilhassa haricî tehlike, Altınordu hanlarının

¹ «Kullukta hazır turubmız» (A. N. Kurat, vesika VII).

tehdidi sayesinde mümkün olmuştur ki, şimdi aşağıda bilhassa bu mesele ile ilgili hâdiseleri inceliyeceğiz.

* * *

Bu tarihlerde Kırım, artık Altınordu'dan fiilen tamamiyle müstâkil olduğu halde, Saray hanları burasını halâ kendi ülkelerinden saymakta ve Moskof knazları gibi Kırım hanlarını da başları ezilecek âsiler telâkki etmekte idiler. Bu vaziyette ve bilhassa şimdi Moskova'nın en uzlaşmaz düşmanlarından olan Lehistan-Litvanya da Altınordu'nun ittifakına daha ziyade önem vermeğe başladığından, Kırım hanı için, kendi varlığını hiç bir zaman ve hiç bir suretle tanımak istemiyen Saray'ın tehditleri karşısında Osmanlı imparatorluğuna dayanmaktan başka çare kalmıyordu. Esasen bu sırada Osmanlı imparatorluğu Kırım sahillerinin ilhakı ve Kırım hanlığı üzerinde himaye kurmasile birlikte, şarkî Avrupa siyasetile çok yakından ilgilenmeğe başlamıştı; gerek şimalî Karadeniz sahillerinde yeni ele geçmiş olan yerleri muhafaza etmek, gerekse Buğdan'da alarak bu denizdeki hakimiyeti tamamlamak bakımından bu tarafta böyle faal bir politika gütmek zaruri görünüyordu; bu hususta Kırım hanlığı ona en tesirli bir yardımcı vaziyetinde idi. Aynı tarihlerde Kırım hanları veya beyleri tarafından Lehistan ve Altınord'unun durumu hakkında İstanbul'a muntazaman malûmat verildiğini¹, bu dayanışma bakımından dikkate değer bir vakıa olarak zikredelim. Kırım Hanı bu sırada Osmanlı siyasetine, bilhassa Buğdan meselesinde Lehistan'a karşı baskıda bulunmak suretile ilk ciddi hizmeti yapmıştır. Kazimir Yagellon idaresinde kudretli Litvanya-Lehistan devleti bu esnada Karadeniz'e çıkmak için faâl bir siyaset güdüyor ve bu maksatla Kefe Cenevizlerini olduğu kadar² Buğdanı da himayesi altında tutmak iddiasında bulunuyordu. Fatih, 1476 yazında Cenevizli kaçakları himaye etmiş olan Akkerman -ki bu sırada şimalî Karadenizin en önemli ticaret limanlarından birini teşkil ediyordu- üzerine asker gönderip kendisi de harekete hazırlandığı sırada Lehistan kralı, padişaha Leh tabiiyetinde bulunan Buğdan beyine karşı harbe girişmemesini ihtar etmek cesaretinde bulunmuştu³. Fakat Leh kralı, bu si-

¹ Bak. Mengli Girey'den Fatih'e bitik, A. N. Kurat, vesika VII.

² W. Sobieski, *Hist. de Pologne*, Paris 1934, s. 116.

³ Hammer, III, 157.

yasetinde sonuna kadar gidemedi ve Fatih'in, Buğdan'ı ezmesi karşısında hareketsiz kaldı. Lehistan'ın yürüdüğü yolda bu suretle duraksamasında, bu bölgede kat'i bir rol oynayabilecek olan Kırım hanının¹ Leh elçilerine, bir müdahale halinde Osmanlılar lehine hareket edeceğini kati bir şekilde bildirmiş olmasının² şüphesiz büyük tesiri olmuştur.

Buna karşı Fatih, Buğdan üzerine yürüdüğü zaman Kırım hanlığının, Yagellon'ların müttefiki Altınordu ile savaşa tutuşması ve mağlûp olması Lehlileri şüphesiz memnun etmişti. Bu savaş yüzünden, Kırım kuvvetleri padişah tarafından resmen çağrıldıkları halde³, Buğdan seferine iştirak edememiş ve Fatih Buğdan ormanlarında güç bir zafer kazanabilmişti⁴. Seferin başlarında Eminek'in kumandasında Buğdanlılara geriden hücum eden bir kısım Kırım kuvvetleri ise, Altınordu hanının Kırım üzerine yürüdüğü haberini almaları üzerine perişan bir şekilde süratle ricat etmişlerdi⁵.

1476 yazına doğru⁶ Altınordu ile Kırım hanlığı arasında çıkan savaşta, Esseb'-üs-seyyar'a inanmak lâzımgelirse⁷, ilk taarruz eden Kırım hanı Mengli Girey görünüyor. Aynı tarihte Kırımın müttefiki Moskova knazlığının da Saray'a karşı meydan okuduğunu görüyoruz. Bir Rus vekayinamesi 1476 da III. üncü İvan'ın Altın ordu hanı Seyyid Ahmed'in gönderdiği elçilerden biri müstesna olmak üzere hepsini öldürttüğünü nakletmektedir⁸.

¹ Leh Kralının bu mesele için Kırım hanına elçilerini göndermesi, şüphesiz onun alacağı duruma verdiği ehemmiyeti gösterir.

² «Sen Kara - Buğdan ile bir olırsan senden özge düşmanımız yoktur ve eğer Kara - Buğdan birle bir olmay Padişahımız ile barışsanız biz dahi hoş dostumuz deyu iki ay vâde virüp bir adamımız koşup gönderdük.» (A. N. Kurat, vesika VII).

³ Bak. Eminek'den Fatih'e bitik, A. N. Kurat, vesika VIII, tarihi 881 cema-ziyülahır sonları.

⁴ Fatih, düşman ateşi karşısında yere sinmiş olan yeniçerileri harekete getirmek için hayatını tehlikeye koyarak bizzat atını sürmek zorunda kalmış, zafer ormanda çetin bir çarpışmadan sonra elde edilebilmişti (*Tac-üt-tevarih*, I, 559, Hammer, III, 152-153).

⁵ Eminek'ten Fatih'e mezkûr bitik.

⁶ Karşıla. mezkûr bitik.

⁷ *Esseb'-üs-seyyar* 75, ve ekseriyetle onun bir hülâsası sayılabilecek olan anonim Kırım tarihi (Kazimirski tercümesi, J. A, XII, 1833, s. 353 v.d.).

⁸ A. Rambaud, *Hist. de la Russie*, 194.

Şu hale göre Altunordu - Leh blokuna karşı Kırım - Moskova bloğunun, Osmanlı müzaheretine güvenerek taaruzî bir durum aldığını mı düşünmek gerekir? Nasıl olursa olsun, biz, 1476 yazında Saray'a doğru harekete geçen Mengli Girey'in¹, Seyid Ahmet Han tarafından müthiş bir bozguna uğratıldığını biliyoruz². Bizzat Han, yaralı bir halde kaçıp sarp bir tepede kurulmuş olan Kırker (Kırkyer yahut, bugünkü adıyla Çufut - Kale) kalesine³ sığındı. Arkasından Saray Hanı, bu zaferi fırsat bilerek İmparatorluğun bu eski ve kıymetli ülkesini tekrar hakimiyeti altına sokmak azmile, Kırma girdi. Bir çok tahribat yapıp memleketi hükmü altına aldıktan sonra⁴ Kefe beylerbeyisi Kasım paşaya da⁵ elçi göndererek kalenin teslimini istedi. Durumun nezaketini görerek başlangıçta aşağıdan alan paşa, nihayet hileye baş vurarak Hanın gözünü korkutmağa muvaffak oldu: verdiği talimat üzere limana giren gemilerin birinden bir çavuş çıkarak Hanın elçileri bulunduğu bir sırada huzura girdi ve daha önce kararlaştığı şekilde, Padişah Kırım'da "kendi nişande ve inabet-kerdeleri," olan Mengli Girey Hanın "mülk-i mevrûsuna ecanibden," Seyid Ahmet Hanın girdiğini ve Salgat (Kırım) şehrini tahrib ettiğini duyarak fevkalâde hiddetlenmiş ve kendisini tedib için donanma ile

¹ *Esseb'-üs-seyyar*'a göre (s. 75) Mengli Girey, «taht ilini», Altunordun'un merkezini zaptetmek için harekete geçmiş ve ordusunu «Cengiz usulünce» şu şekilde tertip etmişti: Karaçu beylerinden Şirin beyi kendi kabilesi halkı ile ordunun pişdarlığına seçilmiş, Kalgay Sultan (Mehmet Girey) sağ yanda, yine Karaçu beylerinden Argın, Barın ve Kıpçak beyleri solda, Kapukulu ve diğer kuvvetlerle Han merkezde yer almışlardı.

² Smirnov (283), şark kaynaklarının verdiği malûmatla Rus vekayinamelerini karşılaştırarak bu muharebenin 1476 da olması lâzımgeldiğini düşünüyor. Gerçekten bugün elimizdeki vesikalar bu savaşın 1476 yazında olduğunu isbat etmektedir (bak. Eminek'ten Fatih'e bitik, A.N. Kurat, vesika VIII).

³ *Esseb'-üs-seyyar*'da burası hakkında mühim malûmat var (s.76-77), ayrıca bak. Barthold, Bahçe-saray, İslâm ansiklopedisi.

⁴ Bilhassa Altunordu devrinde Kırım valilerine merkezlik eden ve Kefe'den sonra adanın en mühim ticaret pazarı olan Salgat (Kırım şehri) tamamen tahrip edildi ve bu felâketten sonra bir daha kalkınmadı. Şehrin tarihi hakkında mühim malûmat veren *Esseb'-üs-seyyar*'a göre (s.78-79) Seyit Ahmedin istilasından sonra 50 - 60 bina kalmıştı. Bununla beraber 1517 de Salgat'ta hâlâ para basıldığını biliyoruz (Barthold, Kırım, Encyc. de l'Islam, II, 1147).

⁵ Âşık Paşa zade'de (Âlî tabı, 192 v d.) Fatih ricali arasında Kefe'de bir cuma mescidi yaptığını söylenen Cezri Kasım Paşaoğludur. Fakat Âli'nin, Sicilli Osmanî'ye dayanarak verdiği 950 H. ölüm tarihi her halde yanlıştır.

yola asker çıkarmıştır, bu kuvvetlerin yakına geldiğini bildirmek için beni gönderdiler, dedi. Bu sırada, sözde gelen gemileri karşılamak için kale burclarından toplar atılmağa başladı. Bu sahne karşısında elçilerin şaşırıldığını gören paşa, derhal sesini yükselterek "Padişahın kulluğuna girmiş bir kimsenin başkasına tâbi olması imkânı yoktur, harbe hazırlanın,, diye bağırdı¹. Bu kati cevabı alan Seyit Ahmet Han, neticede Osmanlı padişahile sonu tehlikeli bir mücadeleye sürüklenmekten korkarak daha ziyade ısrar etmedi. Fakat Kırım üzerindeki hakimiyetinden vazgeçmediğini göstermek için de, memleketine dönmek üzere hareket etmeden önce buraya Cani-bek adında birisini tayin etti².

Biraz tafsilâtle anlattığımız bu hadise açık bir şekilde gösteriyor ki Osmanlı devleti Karadeniz şimal kıyılarındaki yeni fütuhât dolayısıyla Altunordu ile ister istemez karşı karşıya gelmiş ve ona karşı tehlikesiz ve kendisine tâbi bir Kırım hanlığını tutmak kararını vermiştir. Bu suretle devletin, Karadeniz hakimiyeti meselesinden dolayı Altunordu - Leh blokunun her iki azasına karşı - Buğdan için Lehistan, Kırım için Altunordu'ya karşı - cephe almış ve Moskova - Kırım blokuna müzaheret yolunu seçmiş olduğunu görmekteyiz. Nihayet son olarak tahribatı müthiş olan son Altunordu istilâsının umumiyetle Kırmınlıları Osmanlı himayesine daha ziyade yaklaştırdığına ve bu himayenin yerleşmesinde kuvvetle müessir olduğuna işaret etmeliyiz.

Gerçekten Altunordu Hanının Kırım idaresinin başına bıraktığı Cani-bek memleketi pek az elinde tutabilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesin'de bulunmuş olan bir mektup³ bize, 1477 baharında (882 safer başları) Kırım'da tekrar Osmanlı himayesinde olarak Nurdevlet Hanın hüküm sürdüğünü göstermektedir. Bunda Nurdevlet Han padişaha, aynen Mengli Girey'in mektubunda olduğu gibi⁴ kulluktan hiç bir zaman ayrılmadığını bildirmekte ve dostundan

¹ *Esseb'-üs-seyyar* 79-81, Anonim Kırım tarihi, Kazimirski tercümesi J. A 354 v.d.—Seyit Mehmet Rıza, Padişahı Bayazıt olarak göstermekle şüphesiz yanılmıştır.

² Howorth, bu Canibek'in Seyit Ahmed'in yeğeni olması ihtimalini ileri sürmektedir. (Part II, s. 350, 455). Onun adına ilk defa 1475 de İvan'ın Mengli Girey'e yazdığı bir mektubda rastlıyoruz. Halil Edhem, Düveli İslamiyede S. 372 onu « Canibek Girey » adile Han olarak göstermekle yanılmıştır.

³ Nur devlet'den Fatih'e bitik, Fevzi Kurd oğlu. levha XI.

⁴ Karşıla. A. N. Kurat, vesika VI.

çok düşmanı olup bunların sözlerine bakılmamasını rica etmektedir¹. Onun, Hanlığı nasıl elde ettiğine dair her hangi bir kayda rastlamıyorsak da, bu mektuba göre Osmanlı padişahının bunda mühim bir rol oynadığı muhakkak görünüyor. Fatih, Altunordu Hanının yeniden her hangi bir teşebbüsünü önlemek için ona Nur-devletin kendi himayesi altına sığınmış bulunduğunu bildirmekte de gecikmedi. Bizce Feridun bey menşeatında bulunan bu mektubun sıhhatinden şüphe etmek için eldeki deliller kâfi değildir. Gerçekten bu mecmuada Mükrimin Halil beyin parlak bir şekilde ortaya koyduğu gibi Osmanlıların ilk devirlerine ait temamile sahte birçok vesikalar bulunmakla beraber bu yüzden her vesikayı kati olmıyan sebeplerle reddetmek şüphesiz fazla bir ihtiyatkârlık olur. Biz, bu vesikanın sahteliği hakkında ileri sürülen sebepleri² temamile kabul edemiyoruz. Evvelâ mektubun farsça yazılmış olması red için hiç bir suretle kâfi bir delil sayılamaz. Sonra başlıktaki hata daha ziyade mecmuayı tertip edenin bilgisizliğinden ileri gelmiş olabilir³ ve bunun, vesikanın sıhhati meselesile alâkası yoktur. Bilâkis bu, vesikanın içindeki malûmat tarihi hakikatlere temamile uyduğundan mektubun, mecmuayı tertip eden tarafından uydurulamayacağını gösteren bir delildir. Nihayet Fatih Sultan Mehmed'e "Mübarizüddîn Devlet Han,, adında bir hanın inkiyat ettiği malûm değildir, deniyor. Halbuki yukarıda söylediğimiz gibi Bugdan

¹ Nur-devlet'den Fatih'e mezkûr bitik. — F. Kurtoğlunun okuyuşunda çok hata var, başlıcalarına işaret ediyoruz : 3 üncü satırda *dak* değil *taki*; 6 ıncı satırda *kulluk murunu bilingâh* değil, *kulluk kurun bilinga*; 8 inci satırda *dotumuzdur* değil *dostumuzdın*; *Sem'inize kâfi söz itsün* değil *Sem'inizge ni söz eytür*; 9 uncu satırda *kereminize bilürsüz* değil *kereminiz bilür tiyü*; *onunganımız* değil *otüngenimiz* (ötünmek = dilekte bulunmak), 15 inci satırda *dua kılar tahiyetname*ler irsal değil, *dua kıla tahiyetname irsal irsal*.

² A. N. Kurat, s. 57.

³ Bu başlıkta, daha önce Smirnov (s. 270) ve Hamdi Giray'ın de işaret ettikleri gibi yanlış olarak, mektubun Kırım Hanı Ahmet Han'a gönderildiği yazılmıştır. Kaynaklarda böyle bir Ahmed Girey'den hiç bahsedilmez. Halbuki Hammer her halde bu başlığa bakarak Ahmed Girey adında bir Kırım Hanı tasavvurla onun bu zafernameyi alınca korktuğundan bahsetmiş ve bir çok vekayii bu mevhum Ahmet Girey'e atfeylemiştir. Hammer, kendisinin kullandığı Feridun bey Münşeatı'nda bu Ahmet Hana gönderilmiş iki mektupdan bahsediyor (III, 147). Halbuki Münşeat'ın İstanbul tabında (1274) yukarıda incelediğimiz bir mektup vardır. Bu ikinci mektubun da Seyit Ahmet Hana gönderilmiş olması çok muhtemeldir.

seferinden sonra Kırım hanlığının başına Osmanlı tâbiyetinde olarak Nur-devlet Han'ın geçtiğini kati bir şekilde biliyoruz¹. Binaenaleyh Fatih'in mektubunda bahis mevzu olan "Mübarizüddin Devlet Han,, ın Nur-devlet olduğuna şüphe yoktur². Gayesi daha ziyade "inşa,, örnekleri vermek olan bu mecmuada bize asıl iç tenkidin doğru bir rehber olabileceğini kabul etmek gerektir. Halbuki görüyoruz ki mektupta bahis mevzuu edilen şeyler, o zamanki tarihi vaziyete tamamilen uygundur ve diğer kaynaklar tarafından tamamiyle teyit olunmaktadır.

Bu mektup bilhassa son Bugdan zaferini bildirmek için yazılmış ise de³, bilmünasene o sırada Altınordu ile belli başlı meseleleri teşkil eden Kırım ve Kefe meselesi de bahis mevzu edilmiştir. Esasen bu meseleler hakkında bir zamandan beri iki devlet arasında müzakerelerin devam ettiğini biliyoruz. Seyid Ahmed han, Fatih'in Bugdan seferiyle aynı tarihe rashyan Kırım istilâsından sonra beliren ihtilâfları dostça halletmek gayesiyle olacak, İstanbul'a Karaç Bahatur adında bir elçisini göndermişti⁴, Ondan

¹ Esasen A. N. Kurat, eserinin başka bir yerinde (s. 115) Nur-devlet'in her halde 1476 da Hanlığa getirilmiş olacağını kendisi de söylemektedir.

² Mektupda aynen şöyledir: «Emir-i âzam-ı nâmdar noyin-i ekrem-i devletyar Mübarizüddin Devlet Han » . — Burada « Mübarizüddin », Nur-devletin unvanıdır ve şüphesiz A. N. Kurat'ın düşündüğü gibi (s. 57) bu unvana «devlet» kelimesini katmak için araya fazladan bir « ve » ilâvesine lüzum yoktur. Ebulgazi'de (Desmanson neşri, 178) Hacı Girey'in evladları sayılırken « Devletyar Nur-devlet Han . . . » deniyor. Şimdiye kadar Devletyar ve Nur-devlet iki kişinin adı olarak ayrı ayrı alınmakta idi. Acaba yukarıdaki mektubda da görüldüğü üzere « Devletyar », Nur-devlet'in başka bir unvanı olmasın ? Kaynakların hiç birinde Devletyar isminde birisinin geçmemesi de şüphesiz bu bakımdan dikkate değer.

³ Şimdiye kadar yanlış başlığa bakılarak daima mektubun Kefe fethi için yazıldığı iddia olunmuşsa da, biraz dikkatle okunursa daha ziyade Bugdan zaferini bildirmek için yazıldığı anlaşılır.

⁴ Seyid Ahmed Han'dan Fatih Mehmed'e bitik, A. N. Kurat, vesika III. — Karaç Bahatur'un Seyid Ahmed tarafından evvelce gönderilmiş bir elçi olduğu bitikte onun için kullanılan « Resûl-i mürsel Karaç Bahatur kildi » ifadesinden anlaşılmaktadır. Binaenaleyh A. N. Kurat'ın düşündüğü gibi (s. 60) onun Osmanlılar ve hele Kırımlılar tarafından gönderilmiş olduğuna ihtimal verilemez zannındayız. Elçinin gelişi her halde 1476 temmuzu ile 1478 mayısı arasında olmalıdır. Çünkü Seyid Ahmed Han, 882 safer tarihli bir mektubunda Karaç Bahatur'un döndüğünden bahsettiği gibi onun kendisini, padişahın son fetihlerinden haberdar ettiğini de söylemektedir,

sonra 1477 Mayıs sonlarında (882 Safer ortaları) kardeşinin oğlu Aziz-hoca'yı ¹ yolladı. Altınordu hanı, Osmanlı padişahiyle ananevî dostluğu kat'iyen kaybetmemeğe çalışıyordu. Son mektubunda, aradaki dostluk ve kardeşliğin artması hususunda samimi ve büyük bir arzu gösterilmekte - hattâ padişahın seferlerine kuvvetle yardım vaadinde bile bulunulmakta - ve bilhassa *bu dostluğun artmasına taallûk eden işlerin bir an önce gerçekleşmesi* temenni olunmakta idi ². Feridun Bey Münşeâtındaki mezkûr mektup işte bu müzakerelerin cereyan ettiği zamana aittir ³. Bu mektupta Osmanlı pâdişahı, Kefe'nin kendisi tarafından fethedilmiş olduğunu, bu suretle iki taraf arasında komşuluk kurulduğunu bildirmekte ve Kara Buğdan'ın nasıl cezalandırıldığını anlattıktan sonra kendi devletine bağlanarak hizmette bulunan "Mübarizüddin Devlet Han,, a dostluk gösterilmesini istemektedir ⁴. Böylece Seyid Ahmed Han karşısına şimdi resmen Kırım hanının hâmisî sıfatiyle Osmanlı devleti çıkıyordu. Altınordu Hanı, herhalde devletini son günlerine yaklaştıran büyük gaileler arasında, Osmanlılarla herhangi bir ihtilâfa girmekten kaçınıyordu. Binaenaleyh Kırımı kendi haline bıraktı. Fakat o, 1480 de Moskova üzerine harekete geçtiği zaman Kırımlılar, onun payitahtını yağmalayarak kendisini geriden vurmakta gecikmiyeceklerdir.

Hulâsa Fatih Mehmed, Seyid Ahmed Hana karşı Kırım hanlığını himayesi altına almakla bu memleketin Altınordu'dan ayrılmasında mühim bir rol oynamış oluyor ⁵ ve varlığını daha ziyade kudretli Osmanlı Padişahına borçlu olan Hanlık, son tecrübeden bu himayeyi daha kuvvetle benimsemiş olarak çıkıyordu ⁶.

* * *

¹ Mezkûr bitik; A. N. Kurat, az ileride (s. 56, 60) Aziz-hoca'yı, Hanın kardeşi göstermiştir. ² Mezkûr bitik.

³ Mektubun tarihi yoktur, fakat muhteviyatına bakarak her halde 1476 temmuzile 1478 mayısı arasında gönderilmiş olmalıdır. ⁴ Feridun bey, I, 289.

⁵ Hatta 1502 de Saray şehrini tamamen tahrib edip Altınordu'nun son izlerini de ortadan kaldıran kuvvetin, Osmanlıların kendi himayelerinde yeniden diriltecekleri Kırım Hanlığı olduğu düşünülecek olursa Kefe'nin fethinden sonra şarki Avrupa işleri üzerinde kuvvetle müessir olmağa başlayan *Osmanlı siyasetinin Altınordu'nun parçalanışına ve çöküşüne büyük nisbette yardım ettiği* neticesine varmamak mümkün değildir.

⁶ Altınordu yerine aynı sahada büyük Moskof devleti kurulunca bu sefer bu himaye vazifesi bu devlete karşı olacaktır. Fakat geopolitik birliğe rağ-

Osmanlı himayesi böylece Hanlığın dış emniyetini sağladığı halde içeride sükûn ve istikrarın kurulması için yeter bir garanti teşkil etmiyordu. Filvaki Kırım'ın çok geçmeden tekrar iç kavgalara sahne olduğunu ve hanlık mevkiinde yeniden değişiklik yapıldığını görüyoruz. Bu kargaşalıkların ilk sebebi, Nur-devlet Hanla kardeşi Haydar arasındaki rekabet oldu. Onlar arasındaki ayrılık ve mücadeleler memlekette düzen ve rahat bırakmadı; herkes şikâyet ediyordu. Bilhassa kabilelerin memleketi bırakıp dağılmaları ve Kırım'ın böylece bütün kuvvetlerini kaybetmesi tehlikesi baş göstermişti¹: Eminek Mirzaya göre o sırada « اوكوزلر » i etrafına toplayarak kuvvetlenmiş olan Seyid Ahmet Han, Timur-bik'in² üzerine yürümekte olduğundan Timur-bik'in Kırım tarafına gelmesi ve Kırım dahilinde vaziyetten hoşnut olmıyan kabileleri kendi tarafına çekmesi pek muhtemeldi³. Bununla beraber her zaman olduğu gibi bu karışıklıklarda, her hangi bir otoriteye devamlı bir şekilde bağlı kalamıyan kabile kuvvetlerinin esas rolü oynadığına şüphe yoktur. Öte taraftan Altunordu-Kırım tarihinde her zaman görüldüğü gibi bu kabileler aristokrasisinin başı olan Eminek Mirza da bu mücadelelerden istifade ederek Hanlığı temamlie kendi tahakkümü altına sokmağa çalışıyor, bir nevi Mamay, Edike rolü oynamak istiyordu⁴. Memleketin bu mücadeleler yüzünden düştüğü durumu 1478 baharında bizzat Mengli Girey, şöyle ifade etmekte idi: «Bu memleket bizim gördüğümüz

men burada mühim bir farkı gözden kaçırmamalıdır; Altunordu Türk devleti ırk, din, kültür ve tarih bakımından kendisinin olan bu bölgeyi yeniden itaat altına alarak şimalde baş kaldıran Rusluğu hakimiyeti altında tutmağa çalıştığı halde şimdi buraya ırk, din, kültür ve tarih bakımından temamlie yabancı bir devlet göz dikmekte idi.

¹ «İl kider ben yalguz dutmazın bu cezire dahi hep bikliğimiz dahi bu il ile durur il gettüğünden sonra ben dahi bu arada durmazın» (Eminek'den Fatih'e bitik, A. N. Kurat, vesika IX. - A. N. Kurat, bu cümlede « ایل کاتکوندن » i, «ilge tükenden» şeklinde okumaktadır!)

² A. N. Kurat'a göre (115) bu Timur -bik Kırım'daki mücadelelere karışmış Kırım büyüklerinden veya oğlanlarından biri olmalıdır. Gerçekten Hacı Girey'in oğulları arasında bir «Öz-timur» un bulunduğunu biliyoruz (karşıla. Ebulgazi Bahadır han, Desmasons neşri, 178).

³ Eminek'den Fatih'e bitik — A. N. Kurat. IX.

⁴ Fatih'e yazdığı bitikte diyor ki: «Nur-devlet ile Haydar sebebinden ötürü pey zahmetler çekermiz ikisi barışmazlar benüm sözümni hem dutmazlar.»

gibi değil, aşırı harap olmuş,¹ İstanbul sarayı, bütün bu mücadelelerde her partinin hüküm ve iktidarı kendi eline almak için baş vurduğu bir merci, vaziyetinde idi ve binnetice rekabetler devam ettikçe Hanlık üzerindeki otoritesi gittikçe kuvvetlenmekte idi. Kendisinin dediği gibi, etrafında “dostundan çok düşmanı,, olan Nur - devlet han² bunların entrikalarına kurban gitmemek için Padişaha kulluğunu sunmaktan biran geri kalmıyor, bilhassa düşmanlarının sözlerine bakılmamasını rica ediyordu³. Öte taraftan onun aleyhinde olan Eminek Mirza da, Padişaha muhalefet ettiği hakkında düşmanlarının söylediği sözleri şiddetle reddederek mutlak bağlılığını teyid ediyor ve Haydar’la Nur-devlet arasındaki mücadeleler yüzünden memleketin düştüğü anarşi halini anlatarak beyler ve halk namına Mengli Girey’in acele han gönderilmesini istiyordu; fakat, o gelirse herkesin bir ağıza bakacağını, mücadelenin son bulup memleketin düzene gireceğini söylerken yeni Hana, “Eminek sözünden çıkmağil,, diye nasihat edilmesini istemeği de unutmuyordu (mektubun tarihi: ilkteşrin 1478)⁴. Şimdi kat’i olan birşey, Eminek Mirza ve onunla beraber bütün Kırım aristokrasisinin Nur-devlet Han’ın aleyhine dönmüş olmasıdır⁵. Eminek Mirza, mektubunun sonunda, onu çoktan başlarından atmış olacaklarını, fakat padişahın fermanını beklediklerini ilâve ediyor ki⁶, bu sözler hanlık üzerinde beylerin ne kadar hakim olduklarını göstermek bakımından bilhassa dikkate değer. Şimdi onlar, padişahdan han olarak Mengli Girey’i istiyorlardı. Böylece, asırlarca bütün Osmanlı-Kırım münasebetlerinde en esaslı noktayı teşkil edecek ve en büyük ihtilâfların kaynağı olacak olan bir meselenin daha bu zamanda açık bir şekilde ortaya çıkmış bulunduğunu görüyoruz: Osmanlı Padişahı onların istediğini han gönderecek miydi? O halde hanın tayini işi yine eskisi gibi bu aristokrasi elinde kalıyor, yani, Hanlığa daima Kırım beyleri hakim oluyor ve Padişahın

¹ Mengli Girey’den Fatih’e bitik, Fevzi Kurdoğlu, levha XII.

² «Dostumuzdın düşmanımız köp» (Nurdevlet’ten Fatihe Bitik, Fevzi Kurdoğlu, levha XI).

³ Mezkûr bitik.

⁴ Eminek Mirza’dan Fatih Mehmed’e bitik, A. N. Kurat, vesika IX.

⁵ «Nur Devletni asla il ve bikler dilemezler» (Eminek’den Fatih’e bitik, A. N. Kurat, vesika IX).

⁶ «Ol herifi çokdan giderirler idiler ama sizin fermanınıza baktılar kim ni emr idersiz deyü dahi sizden tileklerin ümid idüb dururlar».

rolü sırf bir tasdikten ibaret kalıyordu. Fakat bu halde dahi şeklen Hanı, yine Padişah tayin etmiş sayılır ve Osmanlılar için şimdilik bu da mühim bir kazanç teşkil ederdi. Esasen Eminek'in mektubundaki son cümleye bakılırsa Padişah için başka türlü yapmak ta imkânsız gibi idi. Çünkü aksi halde bir çok mes'uliyetleri yüklenmek ve belki Kırım beyleriyle muhalefete düşmek ihtimali baş gösterebilirdi. Binaenaleyh İstanbulca, beylerin istediği gibi, Kırım'a Mengli Girey'in gönderilmesine karar verildiğini görüyoruz¹.

Mengli Girey'in, 1476 da Altunordu Hanına mağlup olup hanlığı kaybettikten sonra ne olduğunu kat'i bir şekilde bilmiyoruz. Yalnız onun herhalde 1478 baharından önce İstanbul'da bulunmuş olduğu muhakkaktır. Çünkü gerek İstanbul'a onun gönderilmesini

¹ Umumiyetle hanların azil ve naspı yalnız padişahların elinde olduğu sanılır. Halbuki bütün Hanlık tarihi boyunca, Kırım beyleri umumiyetle hanlığa kendi istediklerini getirmeğe çalışacaklar ve Hanın yalnız İstanbul hükümetinin keyfi ile azl ve nasp edilmesine karşı koyacaklardır. Bu, Osmanlılarla Kırımlılar arasında kanlı savaflara kadar giden birçok ihtilâfların hakiki menşei teşkil etmektedir. Beyler, başlarındaki handan memnun değillerse, kendisini hanlığı bırakmağa mecbur ederler ve ekseriya İstanbul'a beylerden birini mahzarla göndererek kimi han istediklerini bildirirlerdi. Bab-ı Âli, teklif olunan kimseyi uygun bulursa eline, kendisini han tayin ettiğini ve başta Kırım beyleri olarak Kırım ahâlisinin onu han tanıyıp itaat etmelerini bildiren bir «hanlık beratı» verir ve yeni Han, bunu Kırım'da merasimle okutarak hanlığa geçerdi (böyle bir berat örneği, Feridun Bey, II, 135-136, Canbek Girey'in hanlık beratı). Şayet İstanbul, Kırım beylerinin istediği kimseyi Han göndermez, yahut Kırımlıların memnun buldukları bir Hanı herhangi bir sebeple azle kalkarsa, bu halde Kırım kabile kuvvetlerinin başında bulunan beyler, ekseriya muhalif vaziyete geçmekten çekinmezler ve bu yüzden bazan Osmanlılarla Kırım kuvvetleri arasında kanlı çarpışmalara yol açılırdı (meselâ 1532-1534 de İslâm Girey'le Sahib Girey; 1610 lardan itibaren Canbek Girey'le Mehmed Girey mücadelelerinde; bak. *Esseb-üs-seyyar*, 128 v.d; Rıdvan paşazade). Tâbiyetin gevşek olduğu ilk asırda Kırım aristokrasisi ananeye göre eski kurultaylar tarzında toplanarak hanları kendileri seçmekte devam etmek istiyecektir. Böylece Mengli Girey'in halefi I, Mehmet Girey, onun halefi I. Gazi Girey «ittifak-ı cumu'-ı tatar ile» Han olmuşlardı. Fakat bu sonuncuda Şirin beyi Memiş, İstanbul'a müracaat ederek bir Han gönderilmesini rica edecektir (Bak. *Esseb-üs-seyyar*, 87-88). 1683-1699 harp yıllarında ise bu beyler, dört defa Bab-ı Âlinin tayin ettiği hanları (1684 de Hacı Girey, 1691 de Selim Girey ve II. Saadet Girey, 1692 de Safa Gireyi) düğürerek kendi istediklerini han yaptıracaklardır. Hanlığın, Gireyler ailesine münhasır olarak bu intihabî (élecitif) karakterini XVII. asır ortalarında İstanbul'da elçilik eden bir ingiliz dahi teyit etmektedir (*Ricaut, Hist. de l'état présent de l'Emp. Ottoman*, Paris 1670, s. 184).

yazan Eminek'in mektuplarından¹, gerekse sonradan kendisinin Kırım'dan İstanbul'a yazdığı mektuplardan² anlaşılabilir budur. Niha-yet vak'anüvis rivayetlerinde 1475 e ait gösterilen vekayi'in ta-mamiyle bu senelere ait olması lâzımgeldiğini yukarıda göstermiş-tik; bu rivayetler onun, İstanbul'da Kırım halkının, hususiyle Emi-nek beyin ricaları üzerine padişahın lütfuna mazhar olarak ora-dan Kırım'a Han gönderildiğini göstermektedir³. Şu halde Altun-ordu hanına mağlup olarak Kırker kalesine kapanmış bulunan Mengli Girey'in, Seyid Ahmet Han memleketten çıktıktan sonra beyler tarafından terk olunduğu⁴, himaye aramak için Osmanlıla-rın yanına sığındığı, fakat Kırım aristokrasisinin tuttuğu Nur-devle-tin hanlığını tasdik eden Osmanlı padişahının "onun nazarı taatini celb için,, Mengli Girey'i oğlu Mehmet Girey'le İstanbul'da neza-ret altına koyduğu⁵, sonra bu aristokrasinin, yukarıda gösterildiği gibi, Mengli Girey tarafına temayül etmeleri üzerine kendisini Kırım'a yolladığı⁶ haklı olarak tasavvur olunabilir. Mengli Girey kendisi, 1478 Mayısı başlarında "Sultanın buyruğuyla,, Kırım'a geldiğini yazmaktadır⁷. Vak'anüvislere bakılırsa o, İstanbul'da padişah tarafından hapisten çıkarılarak⁸ Kırım Hanı tayin olunmuş ve kendisine büyük iltifatlar gösterilerek merasimle tuğ,

¹ A. N. Kurat, vesika VIII, IX.

² Fevzi Kurdoğlu, levha XII, XIII.

³ Meselâ Münecimbaş (II, 698), şüphesiz Cenabî'den alarak, Mengli Girey Gedik Ahmet Paşa tarafından İstanbul'a gönderildikten bir müddet sonra, «Kırım'da bileümle ümeranın serfirazı olan İbinek (şüphesiz İminek) bey nam emir-i kebirden arz ve bilcümle ulema ve âyandan mahzar birle elçi varit olup Mengli Girey taraf-ı şehriyariden Kırım ülkesine han tayin buyrulmak» ricasında olduklarını söylüyor (ayrıca karşıla, Hezarfen, Mehmet Girey, *Umdetüttevarih*)

⁴ Şirinler daha Mengli Girey İtil'e doğru yürürken hanla anlaşmazlık çı-karmışlar ve bozgununun başlıca sebeplerinden olmuşlardı. (*Esseb'-üs-seyyar*, 76).

⁵ Hayrullah Efendi tarihinde (s. 176) buna ait şu dikkate değer kayıt var: «Zat-ı hümayûn-ı padişahî Kırım hanı bulunan Nurdevlet girayın nazar-ı taa-tını celb için mezkûr han zadelere, Mengli Gireyle oğulları Mehmet Girey ve Yağmur Mirzayı - takımıyla Yedikule dahilinde daire-i mahsusaya verip nezaret altına koydu»

⁶ Hayrullah Efendi (aynı yer), Fatih'in, Nur-devleti Buğdan seferine yar-dıma gelmediği için azlettiğini söylerse de, biz vesikalardan Buğdan seferi sıra-sında Mengli Girey'in han olduğunu biliyoruz.

⁷ Mengli Girey'den Fatih'e bitik, Fevzi Kurtoğlu, levha XII.

⁸ Bazılarına göre esasen haps edilmiş olmayıp İstanbul'da bir sarayda ikramla yerleştirilmişti. (Bak, Münecim başı, II, 698; *Umdetüttevarih*, 98). Nur

tabil ve alem verilmiştir¹. Aynı kaynaklara göre onun yanına bir miktar kuvvet de katılmıştır. Mengli Girey, bundan bir müddet sonra Kırım'dan gönderdiği bir mektubda padişah tarafından yanına Kasım'ın (her halde Kefe Beylerbeyisi Kasım paşa) verildiğini söylüyor ki, bu şüphesiz vakanüvislerin son kaydını teyid edecek mahiyettedir². "Padişahın buyruğuyla, Kırım'a gelen Mengli Girey³, mezkûr mektubun gönderildiği tarihte yani, 1478 mayısında muhakkak surette Kırım'da bulunmakla beraber⁴ Hanlığı elde etmek için her halde daha epey zaman geçmesi ve belki kardeşlerle mücadele etmesi lâzımgelmiştir. Gerçekten vakanüvislerde onun padişah tarafından yanına katılan kuvvetlerle gidip kardeşlerini mağlup ettiği ve han olduğu hakkında bir kayıt bulunduğu gibi⁵, Mengli Girey'in mektuplarında da memleketin son derece karışık halinden ve Kasım'ın yaptığı yardımlardan bahsedil-

devletin rakiplerinden ne kadar korktuğu ve bunun için Fatih'e mektuplar gönderdiği malûm olduğundan (bak. Nuru-devletten Fatih'e bitik, Fevzi Kurtoglu, XI) Mengli Girey'in İstanbul'da mahbus olmasa bile nezaret altına alındığı çok muhtemeldir.

¹ Bak. Cenabi; Münecim başı II, 699; Hezarfen; Mehmed Girey 103 b; *Umdetüttevarih*, 98; Hayrullah Efendi, VIII, 147- Tayin ve teşrifat hakkında vakanüvislerin verdikleri bu malûmat da sonraki taamüller göz önüne alınarak yapılmış bir ilâveden ibaret olsa gerek. Çünkü Mengli Girey'in Padişah tarafından Kırım'a gönderildiğini bahis mevzuu eden mektuplarında böyle bir tayini ima eden hiç bir şeye rastlanmıyor (karşıla. aşağıda not 3).

² Mengli Girey'den Fatih'e bitik, Fevzi Kurtoglu, levha XIII — Bu vesikânın okunuşundaki başlıca yanlışlara da işaret etmeyi faydalı bulduk; 3 ncü satırda *biz kulunuz* değil, *biz kulunuznu*; 4 ncü satırda *bu vilâyete kaparmağa*, değil, *bu vilâyete yibermege*; yine *kulunuzu*, değil *kulunuznu*; 5 nci satırda *ordu* değil, *erdi*; 7 nci satırda *kulluğunu* değil, *kulluğun*, 9 ncü satırda *yerine getürdi* değil *yerine kiltürey*; 12 nci satırda *beylerümüz efendiden* değil, *beglerümüz özünden* olacak.

³ «Sultanumun buyruğuyla bu memlekete kildük» (Mengli Girey'den Fatih'e bitik, Fevzi Kurtoglu, XII), «cenab-ı âlinizden bu vilâyete yibermege emir bulganda» (levha XIII), «devlet eşiğinden emrolunup bu yerge kilkenimizde» (levha XIV).

⁴ Bu mektubun nereden gönderildiği yazılmamış ise de Kırım'dan olduğu açıkca anlaşılacaktır (A. N. Kurat, 99).

⁵ «Sultan Mehmet han dahi Mengli Girey hanın yanına vâfir asker tayin eyledi Deşt-i Kıpçak üzerine gönderdi Mengli Girey han dahi asker ile vardı cenk eyledi karındaşlarına galip oldu ve Deşt-i Kıpçak ve Kırım memleketine han oldu» (Hezarfen, Türk Tarih Kurumu nüshası).

mesi bu bakımdan manidardır ¹. Diğer taraftan 1478 ilkteşrin tarihli bir mektubda Eminek'in, Kırım'da hala Haydar'la Nur-devlet Han arasındaki mücadelelerden bahsetmesi ve Mengli Girey'in gönderilmesini istemesi onun burada oldukça geç harekete geçtiğini gösterse gerektir ². Hulâsa, nasıl olursa olsun, onu, 1478-1479 kışında Hanlık tahtına sağlam bir şekilde oturmuş görüyoruz ³. Osmanlı padişahı Hanlığın dış emniyetini sağladığı gibi, şimdi kendi üstün otoritesi sayesinde, Eminek Mirza'nın dediği gibi, "bütün halkın bir ağız ve bir hükme bakmasını," ⁴ sağliarak memleketin iç sükûnet ve asayişini de kurmuş oluyordu. Bizzat Mengli Girey Han, padişaha, onun sayesinde halkın rahata kavuşup gece gündüz kendisine dua etmekte olduklarını yazmaktadır (1479 Eylül ortaları) ⁵.

Fatih Mehmed'in bütün bu hadiseler sırasında gayet mahirane hareket ederek Hanlık üzerinde nüfuz ve hakimiyetini gitgide kuvvetlendirdiğini görüyoruz. Gerçekten bu üç yıl zarfında hanlar Kırım tahtında kalabilmek için daima padişahın tasvib ve tasdikini zaruri görmüşler ⁶; Hanlık kuvvetleri davet üzerine padişahın

¹ Mengli Girey'den Fatih'e bitik, Fevzi Kurdoğlu, levha XII, XIII, XIV. — bilhassa 884 Cemaziyülahir sonlarında yazdığı bir mektuptaki şu ifade çok dikkate değer: «Devlet eşliğinden emrolunup bu yerge kilkenimizde halkımızın halleri aşırı mükedder olduğu sebebdin hazret-i âlige âdemimiz göndere almadık...» (levha XIV).

² Fakat bu mektubun tarihine bakılırsa Mengli Girey'in, İstanbulca Kırım'a gönderilişinden 5 ay geçtiği halde Eminek habersiz kalmış olması icap ediyor. Bu vaziyette acaba Mengli Girey, Padişahın emrile Kırım'da Osmanlı idaresinde bulunan bir yere gizli olarak gelmiş ve meydana atılmak için müsait bir zaman mı beklemiştir?

³ Kardaşları Nur-devlet'le Haydar 1478 de memleketten çıktıklarına göre (V. V - Zernov, *Izsledovanie...*, I, 128-129) Mengli Girey, bu tarihte hanlığı ele geçirmiş olmalıdır. III. İvan'ın 30 Nisan 1479 da bir elçi heyeti göndererek onu tebrik ettiğini biliyoruz (Hamdi Giray, ve A. N. Kurat, 99). Keza Mengli Girey kendisi Fatih'e gönderdiği 1479 Eylül ortalarına ait (884 Cemaziyülahir sonları) bir mektubunda artık tahtta rahatça yerleştiğini bildirmektedir. (Bak. Fevzi Kurdoğlu, levha XIV — bu vesikada Kurtoğlu'nun sondan 3 neü satır daokuyamadığı yer «takrir ide tiyü» olacak).

⁴ «Eğer Mengli Girey kilürse hep barçası bir ağızga ve bir hükümge bakarlar» (Eminek'ten Fatih'e bitik, A. N. Kurat, IX).

⁵ Mengli Girey'den Fatih'e bitik, Fevzi Kurtoğlu, levha XIV.

⁶ 1475-1476 de Mengli Girey'in (Bak. A. N. Kurat, vesika VII, VIII), 1476 da Nur-devlet'in mektuplarından (Fevzi Kurtoğlu, levha XI), onların hanlığı padişahın

seferlerine filen iştirâk etmişler¹ ve Osmanlı devleti başka devletlere karşı Hanlığın resmen hamisi rolünü oynamıştır. Fakat onun muvaffakiyetinin en büyük sırrı, şüphesiz, Eminek vasıtasile Kırım aristokrasisini daima elinde tutmasıdır. Mengli Girey'in kat'î olarak Kırım tahtına yerleştiği bu tarihte Hanlık artık tam manasile Osmanlı tâbiliğine girmiş sayılabilir. Fakat acaba bu suretle kurulduğunu gördüğümüz tâbilitik, iddia olduğu gibi iki taraf arasında imzalanmış resmî bir mukavelenin neticesi midir, yahut da bu vaziyet meydana geldikten sonra böyle resmî bir mukavele imzalanmış mıdır? Bu, ayrıca incelenmeğe değer bir meseledir.

* * *

Böyle bir mukavele hakkında kayıtlar her halde XVI. asra kadar gidebiliyor. Evliya Çelebi'nin naklettiğine göre, Tohta-bay tarihinde², Mengli Girey'le Beyazıt arasında, Kırım yarım adasının dağları ve sahillerindeki kaleler Osmanlıların, sahraları Hanların olmak ve bir Kırım şehzadesi rehine olarak Yanbolu'da oturmak şartile bir ahidname imzalandığı rivayet olunuyor³. Ondan sonra XVII. asır sonlarına doğru Mehmet Girey tarihinde Mengli Girey'in Fatih tarafından Kırım'a Han tayin edildiği zaman (yani, ona göre Kefe fethinden sonra, 1475 de) aralarında bir ahidname imzalandığı ve bu ahidname zamanla unutulmuşsa da " padişahân-ı zül-ihitiramlar katında meşhur ve mübeyyen „ olduğu kay-

teveccühü sayesinde muhafaza edilebildikleri açıkça görülüyor. Fakat padişahın da daima Kırım aristokrasisinin temayüllerini hesaba katmak mecburiyetinde bulunduğunu unutmamalıdır.

¹ Bak. Eminek'ten Fatih'e bitik, A. N. Kurat, vesika VIII. - Bununla beraber beraber Hanlık kuvvetlerin Osmanlı ordusuyla ikinci işbirliği ancak 1538 de görülecektir.

² Evliya Çelebi'nin anlattığına göre (VIII, 42) Tohta-bay tarihi Çağatayca yazılmış bir Kırım tarihi olup her halde XVI asra aittir. Çünkü tarihi okuyan ve yaşı yüzü aşkın olan zat, bu eserin ecdadından Tohta-bay tarafından yazıldığını söylemiş. Bu tarihin Evliya Çelebi tarafından yapılan hülâsası (VIII, 42-49) uydurma hissini vermektedir.

³ Evliyaçelebi, VIII, 48 - Başka bir yerde (VII, 563), Mengli Girey'in «kavl ü karar üzere» bir kardeşini rehlin gönderdiğini yazar. - Biz ancak Mengli Girey'in 1512 de oğlu Saadet Girey'in, Kırım'a gelen Yavuz Selim'le gitmesine müsaade ettiğini biliyoruz. Hatta o zaman Kırım beyleri Mengli Girey'in bu hareketini takbih ettiler (Müneccimbaşı, II, 699; Solakzade, 428 v. d.)

dedilmiştir¹. Ona göre bu ahidnamenin maddeleri şöyle idi:
 “Hilâf-ı şer’-i mutahhara birbirimize fırsat bulduğumuz takdirde,,
 “katl ü ziyân eylemiyelim, her umurda muavenet üzre olup âday-ı,,
 “din küffar-ı bed-ayın üzerine gazâlar eyleyüp intikam alalım ve,,
 “bâd-el-yevm silsile-i tâhirlerin benden biat eyleyüp iptida benim,,
 “ismim hutbesinde yad bâdehu han olan zışanı zikrede,,

O, kendi zamanında Hacı Selim Girey’in oğlu Gazi Girey Sultana, bütün aykırı hareketlerine rağmen idam cezası verilmemesini bu ahidname ile izah etmektedir². Ondan sonra eserini 1744 tarihlerinde yazmış olan Kıvrımlı Abdülğaffar, Padişahın Mengli Girey’i Kıvrım’a han gönderirken kendisine “tebaiyyet ettirdiği ve enva-ı uhûd ve mîsak ile itimad aldığını,, kaydetmektedir. Fakat o “bu uhûd,,un mahiyetinden sarîh bir surette bahsetmez³. Nihayet galiba XVIII. asır sonlarına doğru yazılmış olan anonim bir Kıvrım tarihinde⁴, Kefe’nin fethinden sonra esirler arasında İstanbul’a gelen Mengli Girey’in Kıvrım’a han gönderilirken Fatih Mehmed’le bir anlaşma imzaladığı söylenmekte ve bu muahedenin şartları şu şekilde gösterilmektedir:

“Evvelâ hilâf-ı şer’ birbirimize elimiz dahi ererse katleyemi,,
 “yelüm ve saniyen her umurda birbirimize muavenet üzre olup,,
 “düşmanımızdan intikam alalım ve salisen senden sonra han olan,,
 “lar biat idüp azil ve naspları Osmanlı padişahının elinde olsun,,
 “ve rabian Kefe ve Mangup civarında olan halkın nasp ve kazası,,
 “ve âşarı Osmanlının olup Kıvrım hanları ona karışmamak,,
 “üzere ve Osmanlı padişahı dahi han sikkesine dokunmamak,,
 “üzere,, ahidname imzalanmıştır.⁵

¹ Mehmet Girey, tarihini 1703 de tamamlamıştır. 1683-1703 arasında Kıvrım ve Osmanlı tarihi için mühim kaynaklardan olan bu eserin bugüne kadar bilinen tek nüshası Viyana Millî kütüphanesinde mahfuzdur (H. O., No. 1080). Bize, bu nüshadan aldıkları fotokopyayı istifade için vermek lütfunda bulunan sayın Cafer Seydahmed’e burada teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

² Mehmet Girey tarihi, 104a.

³ Umedet-üt-tevarih, 98.

⁴ Paris Millî Kütüphanesinde bulunan bu yazma (türkçe yazmalar No. 515) Kazimirski tarafından fransızcaya çevrilerek *Journal Asiatique*’de (T. XII, 1833, 349-380, 428-458) neşrolunmuştur. 1775 de Şahin Gireyin hanlıktan çekilişine kadar gelen eser, A. Jaubert’in zannettiği gibi (J.A. XII, 349) *Esseb’-üs-seyyar*’ın bir parçası olmayıp yalnız ondan geniş ölçüde istifade etmiştir.

⁵ Kazimirski’nin yaptığı tercüme bazı yerlerde hatalıdır (karşıla. J. A. XII s. 351). Biz yukarıki yazma nüshayı gören Dr. Abdullah Zihni Soysal’ın müsaadesile oradan aldığı aslî metni koyduk.

Bu metnin, sonuncu maddesi noksan olarak Mehmed Girey'in verdiği metne tamamiyle uyduğu meydandadır. Her halde bu Anonim Tarih, Mehmed Girey'den değil, ona da esas olan başka müşterek bir kaynaktan faydalanmıştır. Tohta-bay tarihinde görülen rehin meselesinin bu metinlerde hiç bahis mevzuu edilmemiş olması dikkati çekecek bir noktadır.

Nihayet bunlardan tamamiyle farklı yedi maddelik başka bir anlaşma metni öne sürülmektedir. Evvelâ Peyssonel'de¹ ve Langlès'de² bulduğumuz ve ondan sonra S. Bohuş'un³ ve Hammer'in⁴ tekrarladıkları bu mukavelename metni, Kazimirski'ye göre Abdül-gaffar'dan (?) yapılmış bir tercümeden ibarettir⁵ ve metni şudur :

1 — Osmanlı padişahı Kırım tahtına Çingiz sülâlesine mensup şehzadelerden başkasını han getiremez.

2 — Bâb-ı Âli, Girey ailesine mensup olanlardan hiç kimseyi hiç bir vakit ve hiç bir sebeple idam cezasıyla cezalandıramaz.

3 — Hanın memaliki ve Girey ailesinin yaşadığı yerlerde, kim olursa olsun, her türlü tecavüzden masûn olacaktır.

4 — Cuma namazlarında okunan hutbede Sultanın ismi okunduktan sonra hanın ismi anılacaktır.

5 — Han tarafından vuku bulan herhangi tahrirî bir müracaata Sultan tarafından red cevabı verilmeyecektir.

6 — Han, harp esnasında beş tuğla sancak taşıyabilecektir.

7 — Her sefer vukuunda han, Bâb-ı Âli'den kendi hassa askerleri için 120 kese, mirzaları ve kapu-kulları için de 80 kese altın alacaktır.

Bu metinlerin hiç biri dış şekilleri itibariyle bize mevsuk bir anlaşmanın delillerini vermez. Nihayet hepsi, çok muahhar kaynaklarda geçen rivayetlerden ibarettir. Bilhassa, eserini XVI. asır sonlarına doğru yazmış olan Cenabî, de, sonra ondan ve Hafız Mehmed Taşkendi'den faydalanmış olan Münecimbaşı'da herhangi bir anlaşmadan bahsedilmemesi dikkate değer. Cenabî ve muakkiblerinden tamamiyle ayrılan ve Kırım'da yazılmış vekayinameleri

¹ *Traité sur le commerce de la mer noire*, Paris, 1787, 228-230.

² *Notice chronologique des Khans de Crimée*, III, 404-406.

³ *Istoria o Tavrii*, II, 256-257.

⁴ *Gesch. der Chane der Krim*, 35.

⁵ J. A. XII. s. 352, not 2.

kullanarak yerli rivayetlere bağlanan Seyid Mehmed Rıza¹ ve esas itibariyle onun bir hulâsasından ibaret olan Gülbün-i Hanan² böyle bir anlaşmaya dair hiç bir şey söylemezler. Diğer taraftan Smirnov'un da işaret ettiği veçhile³ Nasihatname ve Telhisülbeyan gibi Kırım hanlığının Osmanlı hükûmetiyle münasebetlerinden bahseden mecmualarda böyle herhangi bir mukavele sözü geçmemesi dikkate değer. Feridun bey münşeatındaki muhtelif hanlık beratlarında ve nâme-i hümayunlarda, hanların tayin ve azillerinde, yahut bir hizmetin yerine getirilmesi istenirken kullanılan tabirler de arada böyle hukukî bir bağ olduğunu gösterecek mahiyette değildir⁴.

Bu mukavelenamelerin ihtiva ettikleri maddelere gelince, bunlardan bilhassa sonuncu metnin, zamanla meydana çıkmış olan vaziyetler gözönünde tutularak sonradan tertip edilmiş olduğuna şüphe yoktur. Çünkü Fatih'le Mengli Girey, imzaladıkları bir ahidnamede devletlerinin karşılıklı münasebetlerini tanzim için en esaslı meseleleri bir tarafa bırakıp hanın taşıyacağı tuğ adedi, sefer vukuunda askerlerine verilecek tahsisatın miktarı ve saire gibi tabiatile sonradan taayyün edebilecek teferruatla uğraşmış olamazlardı. 1475 tarihlerinde herhangi bir anlaşma imzalanmışsa, tarihî şartları gözönüne getirerek, bunda daha ziyade Kefe ve Osmanlılar

¹ *Esseb'-üs-seyyar fi ahbâr-ı mülûk-üt-Tatar*. Bu eser hakkında bilhassa bak. Smirnov, mezkûr eser, IX v d.

² Halim Giray kaynakları arasında, *Esseb'-üs-seyyar*'dan başka Haydar zade, Kırımî Gafurî (her halde *Umdetüttevarih* sahibi), Hurremi Çelebi, Abdülveli efendi tarihlerini, Şeyh Mehmet efendi, Kaysunî zade ve Kefevî Abdülelil mecmualarını sayar. Bunlardan *Esseb'-üs-seyyar* ve *Umdetüttevarih*'ten başkası bugün elimizde değildir. Yalnız *Esseb'-üs-seyyar*'ın Abdülveli efendi tarihini geniş ölçüde kullandığını biliyoruz (bak. *Esseb'-üs-seyyar*, 198 vd).

³ *Krymskoe hanstvo*, 301 vd.

⁴ III. Mehmet Girey (1622-1628), İbrahim paşaya yazdığı bir mektupta «Ecdad-ı izâmımız hanân-ı salifin meyanında sinn ü sallerine göre riayet ve ihtiyarlarına hanlık inayet olunmak kaide-i şahî idügü...» (Feridun bey, II, 121) demektedir. Kendisine sefer için asker göndermesi yazılan I. Devlet Girey han'a (1551-1577) Padişah şöyle yazıyor: «Gerektir ki kadîm-ül-ezmandan ilâ hazelân âsitan-ı devlet-âşîyan ve düdman-ı âdalet-unvanımıza olan muhabbet ve ihlâs ve meveddet ve ihtisasınız müstedâsınca.» (Feridun bey, II, 557, ayrıca bak. s. 148 ve bilhassa 123). Feridun'da hanlığa ait bunun gibi daha birçok resmî yazılar vardır (Bunlar için bak. J. Rypka, *Briefwechsel der Hohen Pforte mit den Krimchanen in II. Bande von Feridun's münşeat*, Festschrift Georg Jakob, Leipzig, 1932, 241-269)

eline geçmiş diğer Kırım limanlarının durumu, düşmanlara karşı takip olunacak müşterek hareket hattı ve nihayet iki taraf arasında metbûluk - tâbîlik münasebetleri gibi meselelerin yer alacağı şüphesizdir. Bundan başka Kapukulu (Sekbanlar) için İstanbul'dan para gönderilmesi Sahip Girey (1532-1551) devrinde olduğu gibi ¹ mezkûr mukavelenamenin dördüncü maddesindeki, hutbede Sultanın ismi okunduktan sonra hanınkinin okunması kaidesi de vak'anüvislere göre sonraları, I. İslâm Girey zamanında (1584-1588) kabul edilmiştir ².

Anonim tarihteki metnin muhteviyatına gelince o, bu bakımdan o zamanki tarihî vaziyete ziyadesiyle uygun olmakla yukardakinden ayrılır: bu mukavele esas hatlariyle iki taraf arasında ittifakı ve tâbîlik münasebetlerini tesbit etmekte ve yeni feth edilmiş olan Kefe ve sair yerler üzerinde padişahın hakimiyet hakkını tanıtmaktadır.

Mamafî bu, şüphesiz onun mevsukiyetini isbat için hiç bir suretle yeter bir delil sayılamaz. Fakat bugün yeni vesikalar, 1475 yazında Kefe'nin hemen fethini müteakip Osmanlılarla Mengli Girey arasında bir anlaşma imzalanmış olduğunu kati surette ortaya koymuştur. Mengli Girey'in, Kefe'nin fethinden bir bir buçuk ay sonra İstanbul'a gönderdiği bir mektubda böyle bir anlaşmadan sarîh bir surette bahsedilerek her halde en ehemmiyetli görülen bir maddesi zikrediliyor. Mektubdaki ifade aynen şöyledir: "Ahmet paşa birle ahd ü şart kıldık kim padişahın dostuna dost düşmanına düşman bulganmız tiyip ol ahd ü şart üstünde tururmız," ³. Bu, evvelâ gösteriyor ki Smirnov'un, Fatih'e Mengli Girey arasında imzalanmış her hangi bir anlaşmanın mevcut sayılmaması daha doğru olacağı şeklindeki iddiası ⁴ isabetli değildir. Burada ifade edilen ittifak maddesinin Anonimdeki ikinci madde ile yani, "her umurda birbirimize muavenet üzere

¹ *Sahip Girey Han tarihi* (yazma); *Esseb'-üs- Seyyar*, 91.

² *Esseb'-üs-seyyar*, 107, *Gülbün-i hanan* 27. Daha az şayanı itimat olmakla beraber bazı kaynaklar, Mengli Giray Fatih tarafından Kırım'a han gönderildikten sonra hutbeyi padişah namına okuttuğunu yazmaktadırlar (bak. Hezarfen, Hayrullah efendi, VIII, 149). Evliyaçelebi, Kırım'da Osmanlı padişahı adına hutbenin I. Selim zamanında okunduğunu kaydettikten sonra (VIII, 534, not 1) kendi zamanında bunun nasıl bir formülle ifade olunduğunu da göstermektedir (VII, 604).

³ Mengli Girey'in bitigi, A. N. Kurat, vesika VI.

⁴ *Mezkûr eser*, 297 v d.

olup düşmanımızdan intikam alalım,, maddesile uygunluğu aşikârdır. Mengli Girey'in mektubundaki aynı formüle bir asır sonra II. Mehmet Girey'e (1577-1584) gönderilen bir nâme-i hümayûnda da aynen rastlıyoruz¹. Bundan başka aynı mektupda o, ayrıca "muti, ve münkad,, olmaktan, " kulluğundan,, bahsetmektedir. Nihayet Kırım Hanlarının Kefe vesair fetholunmuş yerler üzerinde hakları malûm olduğundan Ahmet paşa ile yapılan anlaşmada buraların yeni durumundan hassaten bahsedilmiş olması da çok mümkündür². Şüphesiz bütün bunlar, Mengli Girey'in mektubunda adı geçen anlaşmanın anonim tarihte ve Mehmet Girey'de metni verilmiş olan ahidnameye çok yaklaştığını göstermekle beraber bugün için bu ikisinin aynı olduğu iddia edilemez³. Fakat hiç olmazsa 1475 yazında iki taraf arasında bir ittifak muahedesi imzalanmış olduğunu ve mütteliklerden bir tarafın, hanın, öteki tarafı yani padişahı, bir hamî olarak kabul ettiğini kati bir şekilde söyleyebiliriz.

Bundan başka bir takım vakanüvislerin⁴, Mengli Girey'in İstanbul'dan Kırım'a han gönderilirken, yani, yukarıda görüldüğü üzere 1478 tarihlerinde Fatih Mehmed'le bir anlaşma imzaladığı hakkında verdikleri malûmatı gözönüne alarak, bu tarihte padişahla ayrı bir anlaşma imzalanmış olacağı da hatıra gelebilir. Fakat bundan sonraki vakalar Hanlığın bu şekilde bir ahidname ile sıkı bir şekilde İmparatorluğa tâbi olduğunu göstermekten uzaktır. Bilindiği üzere Mengli Girey'den sonra onun kendisine kalgay (قالغای, قاغلمای) tayin ettiği büyük oğlu Mehmed Girey, Kırım beyleri tarafından han ilân edilecek ve Yavuz Selim ile aralarında açıkça düşmanlık olduğu halde⁵ padişah buna mâni olamı-

¹ Feridun bey, II, 123

² 1539 tarihlerinde Sahip Girey han, Kefe civarında kendisine karşı gelen bir Osmanlı sipahisine kızarak «esna-i fetihde top menzili mâverasında olan arazi hük-m-i Hüdavendigâr-ı asrile eedadımıza temlik ve ihda olunmuştur» diyecektir (*Esseb-üs-seyyar*, 94).

³ Smirnov, Mehmet Girey tarihindeki mukavelenamenin - ki biz yukarıda onun Paris anonimindeki metinle sıkı yakınlığına işaret etmiştik - çok basit ve umumî hükümler ihtiva ettiğini ve bu itibarla her hangi bir mukavelenin sureti olamayacağını iddia eder (mezkûr eser, 297-298).

⁴ Mehmet Girey tarihi, 103; *Umdet-üt-tevarih*, 98; Paris anonimi, Kazımîrski tercümesi, s. 350-351.

⁵ Bak. Hoca Sâdettin, *Selimname (Tac-üt-tevarih*, II, zeyl, 604); *Esseb-üs-seyyar*, 82 - 86.

yacaktır¹. Yine beylerin seçtiği onun oğlu Gazi Girey bertaraf edildikten sonra Saadet Girey (1832) ve Sahib Girey (1532-1551), İstanbul'un gönderdiği hanlar sıfatıyla Kırım'da yerleşmek için çetin mücadeleler yapmak mecburiyetinde kalacaklardır. 1584 de II. Mehmet Girey, "ben sahib-i sikke ve hutbe padişah iken beni azl ve nasba kim kadir olur," diye isyan edecektir². Hanlık kuvvetlerinin de, 1484 Buğdan seferinden sonra bir daha ancak XVI. asır ortalarına doğru (1538 Buğdan seferinde) Osmanlı ordularıyla işbirliği yaptıklarını göreceğiz. Kırım hanlığı üzerinde kuvvetli Osmanlı metbûluğu, ancak Hanlık, Altınordu'nun mirası üzerinde, Kazan ve Astrahan için Moskof Knazlığı ile yaptığı tarihî mücadeleyi kaybettiği ve buraları Rus hakimiyeti altına düşüp Kırım doğrudan doğruya tehlikeye maruz kaldığı zaman başlar³.

¹ I. Saadet Girey'in azli istendiği zaman Kanuni Süleyman'ın söylediği rivayet olunan şu sözler çok dikkate değer; «Kırım hanları mazûl olmaz abâ an ced sahib-i saltanat ve sahib-i hutbe ve sahib-i sikke Padişahlardır» (*Sahib Girey han tarihi*, Paris milli kütüphanesi, Türkçe yazmalar. No. 164 — bu devre ve bilhassa Kırım aristokrasisine ait fevkalâde ehemmiyetli malûmat veren bu eseri *Umdet-üt-tevarih* sahibi kullanmıştır).

² Peçevi, II, 91

³ Bununla beraber XVII nci asır ortalarında bile dışarıda Hanlığın İmparatorlukla bağı tam bir tâbiyetten ziyade bir ittifak şeklinde anlaşılıyordu (bak. Ricaut, mezkûr eser, 184; ve *Monumenta Hungaria Historica*, seri III, c. IV, s. 464, Eflak voyvodası Mihal'ın Avusturya imparatoru Rodolf'a mektubu).

KAVALALI MEHMET ALİ PAŞA'NIN SURIYE'DE HÂKİMİYETİ ESNASINDA TATBİK ETTİĞİ İDARE TARZI

Dr. ŞİNASİ ALTUNDAĞ

Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Doçenti

Suriye Osmanlı idaresinde dört büyük eyâlete taksim edilmişti: *Halep, Şam, Trabulus Şam* ve *Sayda*. Kudüs, Yafa ve Gazza gibi diğer ufak şehirler bu taksim dışında bulunuyordu; yalnız Sayda valisi kuvvetli olduğu zamanlarda ekseriya bu şehirleri de kendi idaresi altında toplayabiliyordu. Meselâ, Sayda valisi bulunan Abdullah Paşa devrinde vaziyet böyle idi. Abdullah Paşa Sayda ve Trabulus'tan itibaren Sina yarımadasına kadar hüküm sürüyor ve merkezî hükümetin aczi ve zafı dolayısıyla, burada aşağı yukarı yarı müstakil bir halde bulunuyordu¹.

¹ Süleyman Abu İzzeddin : İbrahim Başa fi Suriyye, Berut, 1929, s. 131; Netaic ül-Vukuat'ta (c. I, s. 129) Sayda müstakil bir eyalet halinde değil, Şam eyaletine tabi olarak gösterilmektedir; bundan dolayı Sayda'nın son devirlerde müstakil bir eyalet haline geldiği anlaşılıyor. Hammer: Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung'da (c. II. s. 268-270) Suriye eyaleti hakkında şu malûmatı vermektedir: Eyalet-i Halep, bu eyaletin 6 sı dirlikli ve 3 ü dirliksiz Türkmen sancağı olmak üzere, 9 sancağı vardır.

1 — Halep, burası Paşanın idare merkezidir; 98 zeamet ve 295 timarı vardır; has geliri 817.772 akçedir.

2 — Adana, 2 zeamet ve 195 timarı vardır; hası 100.095 akçedir.

3 — Kilis, 2 zeamet ve 90 timarı vardır; hası 522.867 akçedir.

4 — Azir, (Netaic ül-Vukuat'ta AZİZ şeklinde geçmektedir.) 2 zeamet ve 195 timarı vardır. has geliri 280.000 akçedir.

5 — Palis, (Netic ül-Vukuat'ta bu isim geçmemektedir) timar ve zeameti yoktur; has geliri 220.000 akçedir.

6 — Maarra, 86 zeameti vardır.

Defterdar Kethüdasının zeameti 101.933 akçedir.

Timar Defterdarının zeameti 810.146 akçedir.

Bu mıntakanın 903 Kılıcı olup, bunun 104 ü zeamet, diğerleri timardır. Umum geliri 10.022.819 akçe = 250.570 kuruşa (Piaster) balığ olur.

Eyalet-i Şam, umumiyetle on sancaktan ibarettir ki, bunun yedisi has üçü

Abdullah Paşa imzasını, Sayda, Tarablus, Gazze, Kudüs, Nablus ve Cenin valisi olarak atıyordu². Bu taksime, halkının çoğu hıristiyan olan ve K a a b ailesinden seçilmiş bir reis tarafından idare edilen *Lübnani*'da katmalıyız³.

Suriye Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın üvey oğlu İbrahim Paşa'nın eline geçince İbrahim Paşa başkomutanlık sıfatına Suriye umumî valisi ve organizatörü ünvanını da kattı. İbrahim Paşa başlangıçta bir çok Suriye şehirlerinde eski Osmanlı

sâlyanedir; zeamet ve timarı olmayan üçü şunlardır : Tedmur, Sayda ve Berut. Bütün mıntakanın 996 Kılıcı vardır; bunlardan 128 i zeamet, diğerleri timardır.

1 — Şam (Dimişk), Paşanın idare merkezidir; 87 zeamet, 332 timarı vardır: has miktarı 1.000.000 akçedir.

2 — Kudüs, 9 zeamet ve 161 timarı vardır, hası 252.000 akçedir.

3 — Acelûn, 5 zeamet ve 13 timarı vardır, has miktarı 373.800 akçedir.

4 — Safed, 4 zeamet ve 61 timarı vardır, has miktarı 261.000 akçedir.

5 — Gazze, 7 " " 108 " " " " 508.338 "

6 — Nablus. zeamet ve timarı yoktur, has miktarı 296.450 akçedir.

7 — Lecun, 9 zeamet ve 39 timarı vardır, hası 200.000 akçedir.

Hazine-i Şahane Defterdarının hası 130.000 akçedir.

Timar Defterdarının zeameti 74.000 akçedir.

Senelik umum gelir 6.337.588 akçe = 158.439 kuruştur.

Eyalet-i Trabulus Şam, dört sancağı, bir timar Defterdarı, bir hazine Defterdarı, bir de Defterdar Kethüdası, 63 ü zeamet ve diğerleri timar olmak üzere 614 Kılıcı vardır.

1 — Trabulus, Paşanın idare merkezidir; 15 zeamet, 169 timarı vardır; has miktarı 220000 akçedir.

2 — Hama, 23 zeamet, 171 timarı vardır; hası 394.034 akçedir.

3 — Cebellâ (Netaic ül-Vukuat ta Cebeliye), 9 zeamet ve 91 timarı vardır; has geliri 214.000 akçedir.

4 — Selemiye, 4 zeamet ve 52 timarı vardır; hası 230.000 akçedir.

Hazine Defterdarının hası 113.000 akçedir.

Defterdar Kethüdasının zeameti 64.820 akçedir.

Timar Defterdarının zeameti 610.000 akçedir.

Umum gelir miktarı 6.418.856 akçe = 160.471 kuruştur.

² Asad Rustum. « Al-Usul al-Arabiyye li tarih Suriyye fi ahd Muhammed Ali Başa » da Abdullah Paşanın şöyle imza attığını görüyoruz. (c. I. s. 29) « As-Sayyid Abdullah, Vali Sayda ve Trabulus ve Mutasarrıf livâ Gazze ve al-Kudüs ve Nablus ve Cenin hâlen. » (c. I. s. 31) « As-Sayyid Abdullah, Vali Sayda ve Trabulus ve Mutasarrıf livâ Gazze ve al-Kudüs ve al-Halil ve Nablus ve Cenin.

³ Ed. Driault : La Question orientale (Nafiz, Türk. trc. Meseleyi Şarkiye, s. 210); karş. İslâm Ansiklopedisi, burada bu hakların 1860 da verildiğini zikretmektedir.

hâkimlerini vazifelerinde bıraktı⁴. Fakat bir müddet sonra bilhassa Suriye limanlarını Mehmet Ali'nin eskidenberi müttefiki bulunan Emir Beşir Şahab'a terketti; bu da, bu şehirlerin idaresini akrabalarından itimat ettiği kimselere tevcih etti. 1832 senesinin Sonbaharında Mehmet Ali Paşa'nın bir akrabası olan Şerif Paşa⁵ "*Hükümdar-ı Arabistan*," ünvanıyla Suriye'ye umumî vali olarak gönderildi. Şam hükümet merkezi olmuştu. Maliye umum müdürü Hanna al Bahri de Suriye'ye tatbik ettiği büyük malt teşkilâtı, buradan idare etmekte idi⁶.

II. Mahmut ile Mehmet Ali arasında Kütahya anlaşması⁷ vücade geldikten ve Suriye baştan başa kat'i olarak Mehmet Ali'nin idaresine geçtikten sonra eski idare memurları savuldu ve yerlerine İbrahim Paşa'nın itimat ettiği kimseler getirildi. Meselâ, Sayda'ya Süleyman Paşa⁸ Haleb'e de İbrahim Paşa'nın bir akrabası bulunan İsmail Bey⁹ atandılar.

Lübnan'a verilen imtiyazlar da kaldırıldı; Fransızlar bu hususta hiç bir itirazda bulunmadılar; çünkü Fransızlar, Mehmet Ali'nin her sahada kazandığı gelişmeleri elde etmek için aldığı tedbirlere, kendi yenilikleri gözüyle bakıyorlardı. Nüfusu 20.000 i geçen her şehirde bir *istişare divanı* (divan ül-meşvere) vücade getirildi; bu divanın üyeleri şehrin ileri gelenlerinden seçilecek ve bütün dinler bu divanda hep birlikte rol oynayacaklardı; Şamda vücade getirilen divan, 10 müslüman, 10 hristiyan ve bir de

⁴ Ankara Üniversitesi, D. T. C. Fakültesi Dergisi, sayı 2, s. 39-40. Kavalalı Mehmet Ali Paşa hakkında kısa bir etüd adlı makalemiz.

⁵ Mehmet Şerif Paşa imzasını şöyle atıyordu: Mir Mehmet Şerif, Kethüday-i Hidiv-i azam ve Hükümdar-ı eyalet-i Berrişşam» veyahut «Kethüdayi Divan-ı azam ve Hükümdar-ı eyalât-ı Berrişşam» veyahut Mehmet Şerif, Kethüdayi ve Hükümdar-ı eyaleti Berrişşam», bk. Asad Rustum: Al-Usul Al-Arabiyye li tarih Suriyye fi ahd Muhammet Ali Başa, c. II, s. 79, 93, 103. Şerif Paşa bilâhara Osmanlı ordusundan gelen Firdevs Bey isminde biriyle gizli olarak temasa gelmek ve Mehmet Ali'ye hiyanet etmekle itham edilerek hapsedilmiş ve Mısır'a bağlı olarak götürülmüştür. Bk. Müzekkerat (un) Tarihiyye (müellifi meçhul, nşr. ed. al-Huri Kostantin al-Başa al-Muhlisî), s. 231-333; aynı sayfa ayak notu I; A. Rustum, c. V, s. 265-267; S. Abu İzzeddin, s. 301.

⁶ S. Abu İzzeddin, s. 131.

⁷ Mayıs 1833.

⁸ Asıl adı Sèves olan bir Fransızdır.

⁹ Süleyman Abu İzzeddin, s. 132 v. d.

yahudiden müteşekkildi; *Berut*'taki divan da 12 üyeden mürekkep olup üyelerinin yarısı müslüman, yarısı hıristiyandı¹⁰.

Divanın reisi üyelerinin arasından seçiliyordu. Divan her gün muntazaman toplanmak ve halkın şikâyet ve davalarını dinlemek ve halletmekle ödevliydi. Divan bütün muamelelerinde, davaların halinde tamamiyle serbesti; verilen her karar ciddilik ve özenle kaydedilirdi¹¹. Bu idare sistemi görünüşe nazaran insana çok âdilâne temellere dayanıyor gibi geliyorsa da, hakikatta hiç te öyle değildi.

Çünkü yeni Mısır memurları, Osmanlı idaresindeki mütegalibeyi aratacak derecede insafsız ve zalimdiler. Ordunun ödevi de bittiği için asker birlikleri şehirlere dağıtılmışlardı; bundan dolayı itiraz yollu bir isyana yer kalmamıştı.

Hükümdar-ı Arabistan namıyla hüküm süren Şerif Paşa çok sert ve mutlak bir idare sistemi takip ediyordu. En fena tarafı çok haris ve paraya düşkün oluşu idi. Mehmet Ali'nin bir akrabası olması dolayısıyla, kendisini zengin etmek için yaptığı haksız hareketlerin önüne geçmeğe, hatta bunlara itiraz etmeğe kimsenin cesareti yoktu. Diğer memurlar da bundan aşağı kalmıyorlardı. Halep hakimi İsmail Bey de vicdansızın biriydi; Mehmet Ali'den öğrendiği sistemi burada takip ederek, et, meyva ve sebze gibi yiyecek maddelerini kendi inhisarı altına alarak bizzat ticaret yapmaktaydı. Büyük çiftlikler¹² elde eden İsmail Bey, bunları kendisi için işletiyor, elde ettiği ürünleri şehirde perakendecilere müzayede ile satıyordu. Başkalarının yetiştirdikleri aynı cinsten ürünler, İsmail Bey'in ürünleri, çarşılarda bitmeden önce satılamıyordu¹³.

Hıristiyan memurların da müslümanlardan daha iyi denecek bir tarafları yoktu; Hanna Bey ve kardeşi Germanus ellerindeki bütün salâhiyet ve kudreti devlet hazinesini doldurmağa ve dolayısıyla Mehmet Ali'nin teveccühünü kazanmağa hasrediyorlardı.

¹⁰ Aynı eser, s. 135; Müzekkerat (un) tarihiyye, s. 56 vd. Hurub İbrahim Başa fi Suriyye ve al-Anadol (müellifi meçhûl, nşr. ed. Paul Carali) fasikül I. s. 37.

¹¹ Hurub İbrahim Başa . . . , fasikül I. s. 37.

¹² İbrahim Paşa da dahil olmak üzere, Suriyedeki Mısır büyük memur ve kumandanları, burada birçok emlak satın almışlardı. Karş. Asad Rustum, ve al-Usul . . . c. III. s. 36-40, 50-53, 60-61.

¹³ S. Abu İzzeddin, s. 138.

Küçük memurlar da bunlardan daha iyi değillerdi. Bunların çoğu maişetlerini ancak aldıkları rüşvetle temin edebiliyorlardı. Çünkü aldıkları maaş o kadar azdı ki, yalnız onunla yaşamalarına imkân ve ihtimal yoktu. Meşveret divanı, bu süistimâllerin önüne geçememekte, hatta bazı hususlarda bunlara bizzat sebep olmaktadır. Divan üyelerinden her hangi birinin, hükûmetin zararına olarak verdiği bir karar, haklı olsa bile, maliye umum direktörlüğü tarafından, bu zararı ödemeğe mahkûm ediliyordu. Bundan dolayı divan üyeleri kendilerini bu gibi zararlardan koruyabilmek için halk aleyhine ve yahut daha doğrusu yalnız hükûmet için çalışmak mecburiyetindeydiler.

Süleyman Abu İzzeddin bütün bu fenalıkları mütemadi harplere ve yeni memurların tecrübesizliklerine hamletmek istemekte ve Mehmet Ali'nin Suriye için iyi niyetleri olduğunu söylemektedir.

Fakat ben, yaptığım bu küçük tetkik neticesi aksi neticelere vardığımı sanıyorum. Mehmet Ali hükûmetinin çekirdeğini teşkil eden Mısır ve Mısırlılar, Mehmet Ali'nin tatbik ettiği şiddetli idare neticesi hadsiz, hesapsız sıkıntılara maruz kalmış, köyünden şehre gitmesini bilmeyen bu zavallı halk, Suriye gibi deniz aşırı memleketlere sığınmaya başlamışlardı¹⁴. Bu böyle olunca, Suriyede bunun aksini düşünmek her halde yanlış olur. Bence Mehmet Ali Suriyeye hususî imtiyazlar vermeği, burasını Mısır'dan farklı bir rejim ile idare etmeği hatırından geçirmemiştir.

İbrahim Paşa'nın Suriyede yaptığı yeniliklerin en önemlilerinden biri, hiç şüphesiz, bütün dinlere müsavât vermiş olmasıdır. Fakat şunu derhal söylemeliyiz ki, İbrahim Paşa bu müsavâtı hristiyanların kendisine yapmış oldukları yardıma müteşekkiren yapmış değildir. O, Mehmet Ali hükûmetine yarayacak her kesten hangi dine mensup olursa olsun istifade etmeği düşünmüş ve bu müsavâtı Suriye dinlerine bahşetmişti. Bundan başka, Mehmet Ali'nin bu yeniliği, hristiyan âleminde tabiatıyla iyi karşılanacak, Mehmet Ali'yi yaptığı işlerde haklı bulacaklardı. Filhakika bu tedbirlerin Avrupa umumî efkârı üzerine büyük tesirleri olmuş, hatta Osmanlı İmparatorluğunda *Tanzimat*'ın ilânına hız veren sebeplerden birini teşkil etmiştir diyebiliriz. Bu devirde hristiyanlar,

¹⁴ Ankaru Üniv. D. ve T.-C. Fakültesi Dergisi, sene 1943, sayı 2, s. 36 daki makalemiz.

meselâ beyaz, yeşil ve kırmızı renkli bezden sarık saramazlar, ata binemezlerdi.

Suriye'ye gelen İngiliz konsolosu Farren 1829 tarihinden beri Berutta oturmak mecburiyetinde kalmıştı; ancak 1834 te Şam'a gelebildi. İbrahim Paşa, konsolosa büyük bir istikbâl merasimi hazırlamıştı. Halk bunu öyle nadir bir hadise saymıştı ki, konsolosun İngiltere armasıyla süslenen evi Şamlıların günlerce seyretmek üzere gittikleri bir yer olmuştu¹⁵. Hıristiyanlar şimdi, doğrudan doğruya devletin en büyük memuriyetlerine alınabiliyorlardı.

Vergiler de müslüman ve hıristiyanlara müsavi bir surette dağıtılmıştı. Hıristiyanlar evvelce bundan başka bir de haraç vermekte, fakat buna mukabil askerlikten muaf tutulmakta idiler. Halbuki İbrahim Paşa bunun aksini yadmış, hıristiyanları, herhangi bir isyana karşı kullanmak gayesiyle, silâhlendirmişti.

Fakat hıristiyanlar kendilerine verilen bu hürriyet ve müsavattan istifade ederek müslümanlarla birlikte, memleketin gelişmesi hususunda çalışmamışlar, her fırsattan yüz bularak, müslümanların dinf kanaatlarını incitmek suretiyle, onları tahkir etmeğe başlamışlardı. Aşağıda dercettiğim misâl bu hususta bir fikir vermeye kâfidir.

"Şam hıristiyanları, İbrahim Paşa'nın zaferlerini ve kendilerine verilen hakları kutlulamak gayesiyle bir tören yapmak isterler; bu arzularını yapmak hususunda hükümetce kendilerine izin verilir; bunun üzerine, hıristiyanlar bir deveyi bezetirler, üzerine şarap içen birini bindirirler ve bu suretle müslüman mahallelerinden "İsa yeniden doğdu,, diye bağırarak geçerler"¹⁶..

Suriye gibi çok müteassıp bir muhitte, bu nevi hareketlerin islâmlara yapacağı tesir, hiç şüphesizki, çok büyüktü.

Suriye halkı, her şeyden evvel, Mehmet Ali idaresinin kendilerine emniyet ve sükûn getireceğini ve kendilerini mütegallibenin elinden kurtaracağını sanmışlardı. İbrahim Paşa vergileri indireceğini ve askerlik mükellefiyetini tamamiyle kaldıracağını vadedmişti¹⁷.

¹⁵ Müzekkerat (un) tarihiyye, s. 92.

¹⁶ Aynı eser, s. 67 vd.

¹⁷ S. Abu İzzeddin, s. 151; Kâmil Paşa: Tarih-i siyasi-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, c. III. s. 150 vd.

İbrahim Paşa halkın kalplerini elde etmek ve Suriye'ye iyice yerleşebilmek için, başlangıçta bu vaitlerini, Suriye şehirleri hâkimlerine tamimlerle bildirmiş bu tamimlerin halka ilân edilmesini emretmişti¹⁸. Bundan başka ticaret ve ziraati terviceden tedbirler almış ve halk ta hakikaten bu yeni idareden memnun olmağa başlamıştı. Fakat iyi günler kısa sürmüş ve İbrahim Paşa'nın hakikî idaresi çok geçmeden kendini göstermişti.

Kütahya anlaşması ile beraber, Osmanlılar tarafından gelecek tehlike, muvakkat bir zaman için olsa bile, önlenmişti. Bu anlaşmayı müteakip Suriye'de her şeyin değiştiğini görüyoruz. Mehmet Ali'nin emirlerini, icabettiği takdirde, zorla tatbik edecek askerî kuvvet Suriyenin 'bütün şehir ve kasabalarına dağıtılmış bulunuyordu.

1834 senesi başında Mehmet Ali'den İbrahim Paşa'ya gelen emirlerde, aşağıdaki noktaların derhal tatbiki istenmekte idi¹⁹.

1 — İpek inhisarı²⁰.

2 — " *Ferde* „ adı verilen, servete göre alınan, bir nevi verginin müslüman ve hıristiyanlardan mütesaviyen alınması²¹.

3 — Halkın silâhtan tecridi²².

4 — Askerî hizmetin mecburî kılınması²³.

İbrahim Paşa aldığı bu emirleri derhal tatbik etmekte duraksamadı. Halbuki bu yeni tedbirler Suriyelilere edilen vaitlerle taban tabana zıd bulunmakta idi; bundan dolayı, bu idareye yeni alışmağa başlayan halk arasında hoşnutsuzluğu, hatta isyanları doğurabilirdi.

Devrin müverrihleri, babasının emirlerine körü körüne itaat etmesinden ve Suriyenin genel durumunu, hiç bir suretle nazarı itibara almamasından dolayı, İbrahim Paşa'yı suçlandırmaktadırlar. Suriye halkı Mehmet Ali'nin idaresi ile Osmanlı devrinden

¹⁸ Asad rustum, c. II. s. 31-32 ve 35-36; hatta bazı şehirlerde halk vergilerinin kâmilten kaldırıldığını zannederek, vergi vermekten imtina etmişlerdi, bk. aynı eser, c. II. s. 41-42.

¹⁹ Kâmil Paşa, c. III. s. 150; S. Abu İzzeddin, s. 152 vd.

²⁰ S. Abu İzzeddin, s. 156 vd.; Hurub İbrahim Paşa... fasikül I. s. 32.

²¹ S. Abu İzzeddin, s. 146-147 ve 157 vd.; Hurub İbrahim Paşa... fasikül I. s. 36; Müzekkerat (uu) Tarihiyye, s. 90 vd.

²² S. Abu İzzeddin, s. 165 vd.; Müz. Tar. s. 115-117 ve 155 vd.

²³ S. Abu İzzeddin, s. 162-164 ve 117-120; Asad Rustum, c. III. s. 4-5.

daha iyi hayat şartlarına kavuşacaklarına inanmışlardı; halbuki bu yeni emirlerin yapılmasıyla Suriyelilere Osmanlı devrinde olduğundan çok daha ağır şartlar yüklenecekti. Bu gibi tedbirler halk arasında Mehmet Ali idaresine karşı hoşnutsuzluğu doğurabilirdi ki, Mehmet Ali'nin bilhassa bundan çekinmesi icabediyordu; çünkü bu sırada Osmanlı devleti Mehmet Ali ile Kütühya anlaşmasını, büyük bir mecburiyet altında yapmıştı. Takip ettiği siyasetin en önemli maddesi, Mehmet Ali'yi Suriyeden çıkarmaktı. Osmanlı casusları ve İngiliz parası Suriyede bu hususta büyük roller oynamaktaydı. Bundan dolayı, Suriyelileri Mısır idaresine alıştırmak bir zaruretti, bu yapılmadı. İbrahim Paşa Suriyelilerin lehinde olan icraatında devamedeydi, Suriyelilere yapmış olduğu vaatleri tutuydu, hiç şüphesiz, halkın temayülünü tamamen kazanabilir, icabında her hangi bir tehlikeye karşı halkın maddî, manevî yardımına dayanabilirdi. Bundan başka, asayişin temini, ziraat ve ticaretin teşvik ve terveciyle memleketin serveti de, kısa bir zamanda, artacağından, vergiler de bu nisbette, fakat zamanla, tabii olarak yükseltilebilirdi. Yalnız şunu da itiraf edelim ki, bu gibi bedihî mülâhazalar, İbrahim Paşa'nın gözünden kaçmış değildir; fakat Suriyenin, en kısa bir zamanda gerek malî, gerek her hangi bir tehlikeye karşı, askerî bakımdan kendi yağıyla kavrulması icabediyordu. Mısır daimî harpler ve büyük meblağları icabettiren büyük teşebbüs yüzünden, çok büyük fedakarlıklarda bulunmuştu. Şimdi buna ilâveten bir de Suriye'yi kendi kaniyle müdafaa etmesi ve Suriye'ye maddî yardımda bulunması beklenemezdi; çünkü böyle bir hâl Mısırı da, netice itibariyle, zayıf düşürebilirdi.

Mehmet Ali'nin bu şiddetli, yeni emirlerini tatbik edebilmek için, her şeyden evvel, halkı silâhsızlandırmak, onu kudretsiz, her vaziyete rağmen boyun eyer bir hâle getirmek gerekiyordu. İbrahim Paşa, hıristiyan halkı kendi tarafına meylettirdiğinden²⁴, bu arzularını, pek büyük müşkülâta maruz kalmadan tahakkuk ettirebileceğini ummuştu. Bundan başka bu işleri elde etmek için yavaş yavaş hareket edecekti.

Meselâ, hürriyete en ziyade alışkın olan Lübnan halkını silâhsızlandırmayı en sonraya bıraktı. Hatta burada bile Dürzüleri hıristiyanlardan ayırdı.

²⁴ Bk. Ankara Üniv. D. ve T.-C. Fakültesi Dergisindeki makalemize, sene 1943, sayı 2, s. 40.

Artık İbrahim Paşa'nın ilk mülâyim idaresinin muvakkat olduğu herkesce aşikâr bir hal almıştı. Bunun neticesi olarak Suriye'nin her tarafında Mehmet Ali'nin Suriye felâketini hazırlıyan isyanlar²⁵ başladı. Durumun nazikliği neticede Mehmet Ali'ye katiyetle malûm olmuş ve "*Bu Suriyeliler benim mahvımı hazırlıyacaktırlar*," demişti. Çünkü Suriye'deki bu durum aynı zamanda, Mehmet Ali aleyhine hareket etmek istiyen devletlere de, Mehmet Ali'nin Suriye'deki idaresine karşıabilmeleri için meşru bir bahane veriyordu.

Mısır'da Mehmet Ali ticaret ve ürünleri kendi inhisarı altına almak için elinde mühim bir bahane vardı: Yapılacak büyük imar ve gelişme işleri ancak devletin teşebbüsü ile mümkündür, bunun için de paraya ihtiyaç vardır, diyordu. Mısır'da alınan bu tedbirlerin halkın zararına oluşundan sarfınazar, Suriye'ye aynı bahane ile ticaret inhisarını da sokmak demek, bir çok aileleri ekmeksiz bırakmak demektir; ticaretteki bu inhisar, halkı, elde ettiği ürünlerini hükûmetin tesbit ettiği alçak fiyatla hükûmete satmağa icbar ediyor ve bundun halk büyük zararlar görüyordu. Fiyatların yükselmesi hususunda büyük roller oynayan simsarlar da bu suretle ekmeklerinden mahrum edilmişlerdi.

Ferde vergisi bilhassa müslümanlar arasında çok fena tesirler yaptı. Böyle bir vergi onlara hiç bir zaman malûm olmıyan bir şeydi. Bir şehre tarhedilen *Ferde* vergisinin, bu vergiyi vermekle mükellef olan erkeklerin, harp, ölüm veyahut kaçmak suretiyle azaldığı taktirde bile, yine aynen verilmesi gerekiyordu. Bir baba bazan 4-5 kişi için *Ferde* vergisini vermek zorunda kalıyordu; henüz hiç bir kazançları olmıyan küçük çocukları ve devlet hizmetinde bulunan, hatta harplerde ölen oğulları için bu vergiyi vermek mecburiyetinde tutuluyordu, Erkekler 14-60 yaşına kadar -hatta bir rivayete göre 12 yaşından itibaren- *Ferde*yi vermekle mükelleftiler. *Ferde* tahmin edilen servete göre, adam başına 15-500 kuruş olmak üzere, tarhedilmişti. *Ferde* miktarı her şehir ve kasabada, Osmanlı devrinde verilen bütün vergiler cemedilmek suretiyle tesbit edilmişti. Halka, Osmanlı devrinde verdikleri vergilerin miktarı sorulduktaki, herkes eski devrin fenalıklı-

²⁵ Suriyede Mehmet Ali'ye karşı isyanlar için bk. S. Abu İzzeddin, s. 167 vd.; Paul Carali (nşr. ed.), Hurub İbrahim... fasikül II.; Asad Rustum, al-Usul al-Arabiyye... c. II. s. 110-116 ve c. V. s. 79-86, 94, 97-104, 108-110, 117-118, 121-122, 130 vd.

rını göstermek ve yeni hükûmetin, vadettiği vechile, merhametini kazanmak maksadiyle, ömründe bir defa vermek mecburiyetinde kaldığı her hangi bir hediyeyi, bir memura verdiği bir yemeği ve yahut atına yedirdiği yemi bile saymıştı. Suriye halkı sonradan çok acı bir şekilde aldandıklarını gördü.

Memlekette asayişin tesisi üzerine, artık halkı korumak meselesi tabiatıyla hükûmet tarafından deruhde edilecekti; ayrıca bu gaye için silâh taşımağa lüzum kalmamıştı. Fakat buna rağmen silahsız gezmek ehaliye çok ağır gelmişti. Bilhassa silâhlı maiyyetleriyle dolaşmak Reisler için büyük bir şerefti. Bundan başka hükûmet bu hususta da çok gaddarca hareket etmiş ve bütün Suriyelileri silâhlı farzederek, her kesten silâh istemişti. Bu suretle ömründe silâh taşımamış zavallı fakir halk ta parasıyla silâh tedarik ederek hükûmete teslim etmek mecburiyetinde kalmıştı.

Suriyeliler ve bilhassa Lübnanlılar her ne kadar, harpçi insanlarsa da, askerî terbiye ve disiplin bunlara tamamiyle yabancı şeylerdi. Bunlar kendi memleketlerini ilgilendiren ve memleketleri içinde geçen savaflara iştirâk etmeğe alışmışlardı. Böyle bir durum karşısında, akraba ve arkadaşlarıyla birlikte, kendi bayrakları ve reislerinin idaresi altında giderlerdi. Halbuki, Mısır ordusu Suryelilere bu cesaret ve ödev duygusunu vermekten uzaktı; çünkü Mısır ordusu Suriye menfaatları için döğüşmüyordu. Fazla olarak Mısır ordusunda askerlik hususunda bir nizam ve bir kanun yoktu; Halk istenildiği anda, Eski Çağlardaki istipdat ve zulmü andıran bir şekilde, esir gibi muayyen olmayan bir devir için askere alınmakta idi. Bu devrin çağdaş mütefekkirleri, Mehmet Ali'nin en yakınlarından biri olan Clot Bey de dahil olmak üzere, Mehmet Ali'nin bu icraatını şiddetle tenkit etmişlerdir. Asker almak için muayyen bir devir yoktu ve gayet gizli ve anî olarak yapılırdı. Bu suretle halkın kaçmasına ve yahut başka bir suretle kendisini askerden kurtarmasına imkân kalmazdı. Asker toplamak için emir gayet gizli olarak verilir ve hemen arkasından da bütün şehir ve kasabalarda asker birlikleri adeta insan avına çıkarlardı. Tutulan kim olursa olsun artık mahvolmuş demekti.

Bu gibi hallerde köylüler uzun zaman şehirlere gelmez olur, kurtulabilenler kaçar, şehirlerde ticaret hayatı uzun bir zaman tamamiyle kesilirdi. Bir çokları kendini sakat etmek suretiyle askerden kaçmağı düşünürdü; parmağını kesenler, gözünü kör

edenler çoktu. Hükûmet asker toplamak için panayır ve bayram gibi günleri seçerdi; çünkü bu gibi günlerde şehirlilerden başka bir çok ta köylü şehirlere gelmiş bulunurdu.

Poujoulat, böyle bir vak'ayı şu suretle anlatmaktadır:²⁶

"Humus'a geldiğimizin ikinci günüydü; o gün şehirde panayır vardı. Şehrin kapıları, dolaydaki köylülerin de erkence şehre girebilmeleri için çok erken açılmıştı. Şehir, insanlardan kaynakıldığı ve ticaretin en yüksek bir raddeye geldiği, takriben on sularında, şehrin kapıları ansızın kapatıldı ve bir piyade kıtası panayır yerine hücum ederek kendi işleriyle meşgûl olan zavallı erkekleri kâmiilen yakaladı. Bunlar, arkalarından ağlayan bir sürü kadın ve çocuk olduğu halde, derhal kışlaya götürüldüler. Burada hüviyetleri tesbit edildi; ihtiyaçlar ve hristiyanlar serbest bırakıldılar; geri kalan müslümanlar, esir gibi askerî kontrol altında, belki de ölünceye kadar asker olmak üzere, Mısır'a gönderildiler..."

Suriyelilerin felâketi bununla sona ermiyordu; zavallı halk bundan da çok büyük haksızlıklara boyun eymek zorunda idi. Şehirlerde hiçbir kimse binek, mekkâre veyahut araba hayvanını angaryadan kurtarmasına imkân bulamazdı²⁷. Hükûmet memurları için aşlamıyacak hiç bir set yoktu; istedikleri evin kapısını kırar, hayvanları ahırından çıkarabilirlerdi. Böyle bir hal karşısında mal sahibinin hayvanlarıyla beraber gitmekten ve yahut birini birlikte göndermekten başka yapacağı bir iş kalmazdı. Çünkü hükûmet işinde çalışan bu hayvanlara kendisi yem verecek ve iş bitince bunları geri getirecekti. Aksi taktirde mal sahibinin hayvanları kaybolursa hükûmete şikâyete hakkı yoktu. Bundan başka şehre gelip angaryaya yakalanmamak mümkün değildi. Hükûmetin böyle bir emrine imtisâl etmeyenlere öyle şiddetli dayak atılırdı ki, neticede, en dik kafalı erkekler bile boyun eğmekten başka çare bulamazlardı²⁸. Amele ve divarcılar Akkâ ve Gülek bo-

²⁶ B. Poujoulat. Voyage dans l'Asie Mineure etc, Paris 1840, c. II. s. 37 vd.; karş. S. Abu İzzeddin, s. 163 vd.

²⁷ İbrahim Paşa bu hususta çok şiddetli emirler veriyor, her hangi bir şehirde bulunan bütün nakil hayvanlarının derhal müsadere edilerek, askerî cebe ve işesinin nakline tahsis edilmesini istiyordu, bk. As. Rustum, c. II. s. 30-31; Berut mütesellimi Seyyit Hüseyin Raşit imzalı, 7 Zilkade 1252 tarihli bir tahrirde, istenilen atların gönderilmesi, tekiden istenmektedir, bk. As. Rustum, c. III. s. 53-54. ²⁸ S. Abu İzzeddin, s. 159-165.

ğazı gibi tahkim edilmesi icabeden yerlere götürülürdü. Bunlar buralarda muayyen ücretin dörtte biriyle günlerce, ailelerinden birkaç günlük bir mesafede oldukları halde, çalışırlardı²⁹. Zavallı mekkârecilerin durumu daha kötü idi. Bunlar zaten, Mısır ordusunun daimi angaryacıları idiler. Bunların vazifesi Lübnandan elde edilen taş kömürünü, çok az bir ücret mukabilinde, taşımaktı. Bu dağlık, sarp arazinin geçilmesindeki zorluktan sarfı nazar, bunlar ekseriya aldıkları bu az ücreti de kısmen ve yahut tamamen kaybetmek zorunda kalmakta idiler. Çünkü bunlar kızgın güneşin altında gelirken kömürün kurumasıyla vücuda gelen eksikliği ödemekte idiler³⁰.

Çiftçiler, tarhedilen muayyen vergiden başka, orduya hububat, zeytin yağı vesaire vermekle ödevliydi. Çiftçiler bu maddeleri en yakın askerî karargâha kendi hayvanları ve yahut ta kiraladıkları hayvanlarla getirirler ve " tabiatıyla „ bu nakil hususundaki masrafları da kendi keselerinden öderlerdi; fakat bu zavallıların zararı, bununla sona ermiş değildi : devletin ağırlık ve saire hususunda iki türlü ölçüsü vardı : kendisine teslim edilen emtiayı büyük ölçülerle alır, bu suretle meydana çıkan eksikler ya tekrar getirilir ve yahut ta mukabilinde para alınır. Fakat hükümet halka bir şey satmak istediği takdirde o zaman, küçük ölçüleri kullanırdı³¹.

Hükümetin bu zalim idaresinden yalnız işçiler, çiftçiler ve ameleler zarar görmeye kalmıyor, halkın en zavallıları bile, bu yükün altında eziliyorlardı. Hükümet bunlardan tutabildiklerini, sürüler halinde, ormanlara kereste kesmeğe gönderiyordu. Fakat bunlardan birinin kesdiği ağaç, her hangi bir sebepten dolayı, hükümetin işine yaramadığı takdirde, bu biçare o günkü gündeliğinden mahrum, yani açlığa mahkûm ediliyordu³².

²⁹ Dülger, marangoz ve saire gibi işçilerin büyük bir kısmı reayadan olduklarından, bunlar angaryaya gönderildikleri takdirde, konsoloslar müdahale ediyorlardı; halbuki memurlar, konsoloslara iyi muamele edilmesi hususunda emir aldıklarından, memurlar neticede, bunları serbest bırakmak mecburiyetinde kalıyorlardı; bundan dolayı Berut müteselliminin bu işin top yekûn olmasını ve bu gibi işçilerin hep birden toplanmasını teklif ettiğini görüyoruz. Bk. Asad Rustom, c. II. s. 77-78.

³⁰ S. Abu İzzeddin, s. 160; karşı. Ch. Napier: The war in Syria, London 1842. c. I s. XXVII.

³¹ S. Abu İzzeddin, s. 149-150 ve 160-161.

³² Aynı eser, s. 160.

Bu tazyiklere şehirliler daha ziyade maruz kalıyorlardı. Bunlar oturdukları evde bile hak iddia edemezlerdi. Ordunun istediği evler, hiç kimseye sorulmadan, derhal işgal edilir, çoluk, çocuk eşyalarıyla beraber sokağa atılırdı³³.

Fiyatlar hükûmet tarafından tesbit edilmekte idi; yalnız fiyatların yükselip alçaldığı iki muayyen devir vardı. Hükûmet ordu için ihtiyacını temin ve vergileri toplamak istediği zaman fiyatları düşürür, bunu temin ettikten sonra da tekrar yükseltirdi³⁴.

Bu suretle, memleket içinde bulunan müstahsil sınıfı ve ameleler git gide, askerî hizmet veyahut angaryalarla azalmış, amele ücreti pek çok artmıştı; bundan dolayı memleket içinde bulunan birçok atölyelerin kapatılması icabetmişti.

Me h m e t A l i bu sert ve halk aleyhine olan tedbirleriyle hakikaten hiçbir kazanç temin edemedi. Bu idareden memnuniyetsizlik dolayısıyla patlıyan isyanlarda Mısır ordusu Suriye'den elde ettiği askerden daha fazlasını feda etmek zorunda kaldı. Her ne kadar, İbrahim Paşa Suriye'de çıkan muhtelif ihtilâl ocaklarının birleşmesine ve Suriye'de umumî bir yangının çıkmasına mani olmak üzere, buradaki partilerin arasını açmağa muvaffak olmuş ise de, 1834 tarihinde Filistin'de patlıyan isyan süratle Orta ve Kuzey Suriye'ye sirayet etmiş ve İbrahim Paşa'nın Suriye'yi terketmesine kadar devamederek, hiçbir zaman lâyıkyı vecihle söndürülemedi.

---

³³ Aynı eser, s. 161.

³⁴ Aynı eser, s. 162.

V. MURAD'I TEKRAR PADİŞAH YAPMAK İSTEYEN K. SKALİYERİ-AZİZ BEY KOMİTESİ

O. Prof. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

Balıkesir Mebusu ve T. T. K. Üyesi

BAŞLANGIÇ

İkinci Abdülhamid Padişah olduktan sonra idareyi bizzat eline almak istediğinden kendisine yeni bir muhit yapmak ve taraftar hazırlamakta idi. Bu hükümdar amcası gibi müstebit ise de anın ayarında sert ve haşin olmadığından sûret-i haktan görünerek mülâyemet ve kurnazlıkla işe başlamış ve bütün hareketinde devlet adamlarını şüphe ve tereddüde düşürmüştür; halbuki amcası Abdülaziz aleyhinde ve biraderi sabık hükümdar beşinci Murat lehinde senelerce memleket içinde ve dışında yapılan propaganda, bu zatin yani Muradın iyi kalpli, açık fikirli temiz ruhlı olduğunu yaymakta olduğundan daha veliahtlığı zamanından beri Sultan Murat hakkında umumî bir hürmet ve taraftarlık havası esmekte idi; yine Sultan Murat lehinde olarak ecnebî memleketlerinde yapılan propaganda, muhtelif Mason locaları tarafından neşr ve idare edilmekte bulunuyordu; hattâ kendisinin hal'inden sonra da biraderi tarafından hayatına kasedilmemek için yine Masonlarca lâzım gelen tedbirler alınmıştı¹.

¹ Masonlar, saltanattan hal' edildikten sonra da Sultan Muradın hayatiyle alâkadar olmuşlar ve biraderi Abdülhamid tarafından öldürülmemesi için tedbir almışlardı. 12 Zilkade 94 [1878 Birincikânun] tarihiyle Abdülhamide verilen ve diğer müteaddit maddeleri de havi olan bir jurnalda Sultan Muradın Masonluğuna dair aşağıdaki bir kayıt ile buna merbut olarak İstanbulda Mason Cemiyeti reisi İtalya tebeasından ve Galatada zahire tüccarlarından Antuvan Kocraçi tarafından İtalyada Masonların baş muallimi Mansonî'ye yazılmış bir mektup sureti vardır. Jurnalda şöyle denilmektedir:

«Sultan Murat Hazretlerinin hekimbaşısı doktor Kapolyon Sultan-ı müşarünileyh Hazretlerinin Mason meslekine dahil bulunmasından ve gûya hakkında su-i kast mutasavver olmasından dolayı Masonların reisi olan Almanya imparatoru ile İngiltere veliahtı Prens Dögal'e müşarünileyh hakkında himayetin lüzumunu hâvi göndermiş olduğu notayı tezkîp yolunda Dersaadette bulunan Mason

Beşinci Muradın malûm olan hastalığından dolayı üç ay üç gün süren saltanatı zamanında kendisi bilfiil ancak üç dört gün padişahlık etmiş ve nihayet, senelerce hırsla beklediği hükümdarlığın tadını tadamadan bu makamı biraderi Abdülhamide terke mecburiyet hasıl olmuştu.

Sultan Muradın hükümdarlığını temin edenler arasında ölenlerden sonra bakiyye olarak Mütercim M. Rüştü, Midhat ve Süleyman paşalar hayatta bulunuyorlardı; Abdülhamidin bunlara kat'iyen itimadı yoktu; Midhat Paşayı memleket dışına çıkarmış ve zâhiren Rusya ile olan muharebede mes'ul tuttuğu Süleyman Paşayı hapsederek muhakeme altına aldırmişti. Mütercim Rüştü Paşaya henüz dokunulmamış ise de o da şimdilik idare-i maslahat içinde ve Rüştü Paşa hakkında da mütemadiyen jurnallar alıyordu.

İkinci Abdülhamid hal' ve suikast korkusuyla naklettiği Yıldız köşkündeki muhitinde hizmetine almış olduğu saray adamlarını değiştire değiştire kendisine sadık bir bendegân zümresi vücude getirdiyse de malûm ve meşhur olan vehmini tahrik eden hadiseler ve jurnallar yüzünden henüz işine yarayacak bir hükûmet reisi ve kabine azası

Cemiyetinin reisi İtalya tebeasından Galatada zahire tüccarından Antuvan Kocraçi tarafından yazılan raportun sureti melfufter».

Bu jurnala göre: Sakızlı Edhem Paşanın sadareti zamanına [1878 senesi] tesadüf eden sûreti aşağıda aynen yazılmış olan Antuvan Kocraçının mektubu ile daha sonra görülen diğer bir vesika Masonların faaliyetine dair bir fikir vermeğe kâfidir.

(Fransızcadan tercümedir) 4/579

Romada mukim millet parlamentosu azası ve İtalya Farmasonlarının ser muallimi kudretlü Jozef Mansonie

Edeb ve adâletin namına zirde arzolunan maddeye dikkat-i vâlâlarını celp ederim; Sultan Muradın aklına hiffet geldiğini ve bu sebepten biraderi, yerine geçmiş olduğunu raport-ı sâbıklarında beyan etmiş idim. Şimdi benzenize nâmâlûm olan sebeplerden dolayı, Sultan Murada gitmek ve tedavisine bakmak doktor Kapolyona menolunmuştur. Şu mümaneat Sultan Muradın ömrüne ilişmek istenildiğini şüphe ettirüb Avrupa kıtasında vaki Türkiye için Gran Doryan (Grand Orient) vekili bulunduğum cihetle Masonların meyânında bulunan en tesirlü zatlar benzenize müraceatla Sultan Muradın ömrünü vikaye etmek için burada mukim Ravş ve Layard nam sefirlerin müdahale ettirilmesi Alman imparatoru Vilhelm ve prens Dögalin taht-ı riyasetinde bulunan Prusya ve İngiliz Gran doryanlarından istirham olunmasını rica ettiler ve benzeniz dahi insanıyyetin nâmına ve Mason rukıyyeti iktizasınca ricalarını kabul etmiş isem de keyfiyet-i mezkûre bu devletin başları bulunanlar için ehemmiyet-i fevkalâdeden bulunduğundan keyfiyyetin evvel-i emir dematlap veçhile tahkikine ve sonra icab

bulamamıştı¹. Kendi zamanında açılan Rus harbinin pek feci netice vermesi, Rus ordularının İstanbul kapılarına kadar gelmesinin her tarafta bir hoşnutsuzluk ve emniyetsizlik uyandırması, Rumeliden akın akın gelen muhacir kabilelerinin payitaht sokaklarındaki acıklı vaziyetleri hoşnutsuzluğu hâd bir dereceye çıkarmış ve buna inzimam eden malî buhran da halkın tahammülünü azaltmıştı.

Bu sırada açılmış olan Meclis-i mebusandaki tenkit ve muahazeler arasında Sultan Murat taraftarları da faaliyete geçerek çalışıyorlar ve hastalığı geçtiği rivayet edilen sabık hükümdara taraftar topluyorlardı. Tetkik edilen evrak ve görülen vesikalardan anlaşıldığı üzere gerek devlet ricalinden ve gerek münevver tabakadan olarak İstanbuldaki Sultan Murat ve Midhat Paşa taraftarları mühim bir yekûn tutuyordu. Midhat Paşa aleyhinde Abdülhamide mütemediyen jurnallar veriliyor ve Padişah aleyhindeki bütün hareketlerde anın parmağı olduğu bildiriliyordu.

Sultan Muradı tekrar hükümdar yapmak için Abdülhamid aleyhine yapılan ilk filî hareket, Ali Suâvî Efendinin tertip ettiği Çırağan sarayı baskını idi; bundan evvelki makalemizde yazdığımız gibi bir vakit yanlışlığından dolayı muvaffak olamadığı söylenen bu hareket, süratle bastırılmış fakat Suâvînin öldürülmesi ve ailesindeki evrakın yakılmasından dolayı büyüklerden kimse ele geçmemişti. Suâvî hadisesinden bir buçuk ay sonra ise azasından birinin gammazlığı üzerine yine Sultan Muradı hükümdarlığa getirmek isteyen ve Mason cemiyetine mensup oldukları anlaşılan ikinci bir komite meydana çıkmış ve bir kaç müstesna olmak üzere diğer azaları yakalanmıştı.

eden tedabirâta mübaşeret etmeğe karar verdim ve şu gayretim boşuna sarfolunmâyup Sultan Muradın ömrüne ilişmeğe hiç kimse eskâr etmediğini sûret-i katıyyede beyan ederim ve Sultan Hamid biraderini pek sevdiğini ve padişahı bulunmuş hasta olan bir zata lâzım gelen riayetle tedavi ettirüb baktırdığı ve Murada fenalık yapmak değil ve hatta bunu inkâr etmeğe bile muktedir olmadığından eminim. Misli olmayan ve ahlâk-ı hamîdeden olduğu güneş gibi berrak olun (bunu görmeyen kör olmalıdır) Edhem Paşa sadarete bulunduğu müddetçe başka dürlü olamaz idi; Edhem Paşanın ismi adalet, serbestiyet ve terakkî demektir ve bi esas olan şüphe ve iftiralara karşı hakikat-i hal ve adalet üzere tahrir olunup evrakta hıfzolunacak işbu raportumun mündericatına mugayir zât-ı âlilerine vürud edecek tekarir ve saireye itimat etmemenizi rica ederim kudretlü muallim efendim,

¹ Abdülhamidin eülûsunda yani 1293 Şaban 1876 tarihinde Mütercim Rüştü Paşa sadr-ı âzamdı; bundan sonra *Kleanti-Aziz* Bey komitesinin meydana çıkarıl-

Kleanti Skaliyeri-Aziz Bey komitesi ismini verdiğimiz bu cemiyetin azalarına ve komiteyi idare ile Sultan Muradla muhabereyi temin eden ve anınla görüşen Mason locası üstadlarından Kleanti Skaliyeri'nin vaziyetine bakılacak olursa Kleanti'nin niyeti, Sultan Murad Aziz Beğin evine getirdikten sonra Avrupaya kaçırmak olduğu anlaşılıyor; bu şekil, Kleantinin bazı harekâtından istidlâl edildiği gibi Sultan Muradın kurenâsından İsmail Beğin ifadesinden de anlaşılıyor¹.

Yapılan tahkikat neticesinde bu komitenin Suâvî cemiyeti ile münasebeti derecesi kat'î surette anlaşılammış ve fakat Suâvî cemiyetinde bulunmuş olan bazı azaların bu komite ile alâkaları ve Kleanti Skaliyeri ile tanıştıkları tahakkuk eylemiştir. Her iki cemiyetin maksadının da Sultan Muradın padişahlığını temin etmek olduğu açıkça görülüyor. Bu, Kleanti Skaliyeri bütün vesika ve isticvap evrakında küçük adıyla zikredildiğinden biz de bu makalemizde anı bazan soy adıyla beraber ve bazan da yalnız küçük adıyla zikredeceğiz.

KOMİTE ÂZALARI

Kleanti Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi, Beşinci Murad'ın hal'inden bir müddet sonra teşekkül etmişti. Azalarının bir kısmı Sultan Murad mensuplarından olup diğerleri de memur sınıfından idiler; içlerinde yüksek devlet adamlarından hiç kimse yoktu; komite âzasından ve Sultan Murad cariyelerinden *Nakşibend kalfa* ismindeki bir saraylı vasıtasıyla bazı büyük devlet ricali elde edilmek istenmişse de muvaffak olunamamıştı.

Komitenin birinci reisi, vesikalarda *Kilyanti* ve *Kırlanti* diye de ismi geçen yunanlı *Kleanti Skaliyeri* isminde biri olup İstanbul'da Prodos mason locasının üstad-ı âzamı idi; veliahtlığı zamanından beri Beşinci Murad'ın dostu olan *Kleanti*, bunun saltanatını temin için bütün gayretiyle çalışıyordu². Sultan Abdülaziz'le Avrupaya

dığı tarihe kadar iki seneye yakın bir zamanda Midhat, Hamdi, Ahmed Vefik, Sâdık, Mütercim Rüştü ve Safvet paşalar Sadr-ı âzam ve Başvekil olmuşlardı; hatta bu kararsızlık daha sonraki tarihlerde de bir müddet devam eylemişti.

¹ İsmail beğin 16 Receb 1295 tarihli ikinci ifadesi (iki numaralı isticvap evrakı).

² Abdülhamid'in, kurenâsından Besim Beğe dikte ettirdiği notlarında bu Kleanti Skaliyeri ve komitesinden şöyle bahsediliyor: «Cemiyet-i fesadiyye efradının rüesây-ı müfsidesinden olmak üzere bir şahsın dahi zikri lâzimedendir ki bu şa-

giden Murad Efendi seyahatten avdetinden bir müddet sonra İngiltere'de tanıştığı ve masonluk hakkında görüştüğü İngiliz veliahdından bir mektup almıştı; bu mektuptan sonra kendisine Fransız Meşrik-ı âzamından da bir mektup gelmişti; bu mektubu kendisine getiren Kleanti Skaliyeri idi. K. Skaliyeri 1285-1868 de teşekkül etmiş olan Prodos mahfilinin üstad-ı azamı idi; aslen yunanlı olan K. Skaliyeri teşkilât yapmak için İstanbula gelmiş ve Havyar hanında zahire ve şarap komisyonculuğuna başlamıştı. İşte Kleanti Skaliyeri'nin veliaht Murad Efendi ile ilk tanışması bu mektup sebebiyle olmuştu; mektupta Murad Efendi'ye on sekiz derece verilerek hususî merasimle kardeşler arasına

hıs an'asıl yunanlı olduğu halde Skaliyeri Girlandi (Kleanti Skaliyeri) namiyle maruf ve gerek devr-i sultan Abdülaziz hanîde ve gerek şevketmeab Abdülhamid Han Efendimizin cülus-ı meyâmin me'nuslarından sonra icrasından geri durmadığı fesâdat ve igvâatiyle meşhurdur.

Bu müfsid-i leim veliahd-ı müşarünileyhe ve etbâ ve avenesine masonluk kavaidini tâlim ile insaniyyet ve hemcinsine muavenet nikabları altında cemiyet-i mâlûme efradına fesad ve melanet dersleri tedrisiyle prens (Sultan Murad) ve avene-i havenesi amucasının ve velinimetlerinin aleyhinde ve devlet ve hükûmeti esasından tehiz edecek bir tarik-i mefsedette devamı tergiyb eyley ve prens ile derece-i irtibatını ol dereceye vâdirmiş idi ki rûz-u-şeb nezdinde bulunur ve Kurbağalı dere çiftliğinde küll-i yevm sofrasında baş başa vererek taam eyledikten mâada sık sık dahi mahfiyyen sarây-ı hümâyuna gelerek prensin harem dairesine dühul ile orada bilâ tekellûf Hıristaki (meşhur sarraf) ve Köçe oğlu Agop (bu da meşhur sarraf) Rıza Paşa (Cihan seraskeri) ve oğlu İbrahim Paşa (Münire sultanın kocası) ve Kemal Bey (Namık Kemal) ve tabip Kapolyon ile birlikte sabahlara kadar iş-ü-işret ve fesat planları tertibiyle iştilgal eyledikten sonra orada beytütet eylemekte idiler.

Muahharan şevketmeab efendimizin cüluslarından sonra dahi leim-i merkum Girlandi, evkaf müsteşarı müteveffa İzzet Efendinin oğlu Aziz Bey ve prensin ikinci kâtibi Hüsnü Bey ve ettiği fesatlarından dolayı şehre çıkarılan Nakşibend namında Murad Efendi'nin bir cariyesi, Murad Efendi'nin validesiyle müttefikane şevketmeab efendimizin aleyhinde azim bir komite teşkil ve Kılıçalide bir su yolcusunu ve imamı akçe kuvvetiyle kazanarak su yolları vasıtasıyla Murad Efendi'nin validesiyle mülâkat ve ariz -ü- âmik müzakere veya muhabere eylemekte iken merhum zabtiye nazırı Mehmed Paşa zamanında (1296 ramazanında vefat eden vezir Mehmed Arif paşa) taraf-ı zabtiyeden his olunarak Aziz Bey'in hanesinde komitenin içtimaı esnasında basılmış ve erbâb-ı mefsedetin cümlesi tevkif ile bâdel muhakeme nefyedilmiş isede leim-i merkum (Kleanti) bulunamayıp mel'ûne-i merkume Nakşibend ile Yunanistan'a firar eylemiş tir. *Türk Tarih Encümeni mecmuası*, sene 16, s. 157-8).

alınacağı yazılı idi ¹. Daha yukardaki bir notta sûretini yazdığımız mektubda görüldüğü üzere Masonlar kardeşlik dolayısıyla Murad'ın hayatiyle alâkadar oluyorlar, kendilerine mensup olan sabık hükümdarı emniyet altında bulundurmak istiyorlardı; bu hususta İstanbul'da çalışan Mason üstatlarından biri de Kleanti Skaliyeri idi; Kleanti, Sultan Murad'ın vaziyeti hakkında Avrupa'daki Mason locaları ve şahsen masonlarla daimi surette muhabere etmekte idi ²; Kleanti, Beyoğlunda Ağa hamamının üst tarafında Hacı zade sokağında on altı numaralı hekim Servicen'in evinde kira ile oturuyordu.

¹ *Beşinci Murad'ın Hayatı*, S. 55-57.

² Kleanti'nin bu işte nasıl çalıştığına ve Avrupa ile muhaberesine dair bazı mektuplar vardır; komitenin keşfinden sonra Kleanti'nin evinin basılması sırasında bu mektuplardan ikisi elde edilmiştir; bunlardan biri 9 İkindikânun ve diğeri 25 Şubat 1878 tarihidir. Bunlardan birincisinde *Emili* adındaki mektup sahibinin *Mösyö Lismari* isimdeki zattan bir mektup alıp bunda Sultan Murad'ın iyi olduğu ve Skaliyeri (*Kleanti*) nin maksadına hizmet için *Mösyö Dono* adındaki zatın, dostu olan gazete sahibi imtiyazlarına bizzat gideceğinin beyan edildiği yazılmaktadır.

25 Şubat tarihli olup yine *Emili* tarafından Kleantiye yazılan ikinci mektupta da politikadan ve Fransa'nın, eski dostu olan Türkiye'yi yardımsız bırakmayacağından, Padişahın ahvalinden bahis ve aziz hasta dediği Beşinci Murad'ın nasıl geçindiğinden ve işinin ne dereceye vardığından sual edilmektedir. Her iki mektubun asılları vesikalar arasında bulunmayıp ikisinin bir arade tercümesi vardır. Fotoğrafisi bu makalenin sonuna konmuştur.

Bay Ziya Şakir'in (*Beşinci Murad'ın Hayatı*) isimli eserinde (sahife 146 ilâ 151) Sultan Murad gözdelerinden olup hayatta bulunan Bayan Filizten'den naklen, İngiliz veliahdı tarafından (o tarihte veliahd yâni prens dö Gal, 1901 de validesi Viktorya'nın yerine kiral olan yedinci Edvard idi) Sultan Murad'ın hakikaten deli olup olmadığını anlamak üzere İstanbul'a gönderilen ve bir takrib gizlice su yolundan Çırağan sarayına girip Murad'ı muâyene edip bir hafta kadar sarayda kalan doktor *Doni* ile yukarıdaki mektupta ismi geçen ve *Dono* diye yazılan zatın aynı şahıs olduğu anlaşılıyor. Kitaptaki ifadeyi kısa olarak aşağıya yazıyorum :

İngiliz veliahdı, Sultan Murad'ın hakikaten hasta olup olmadığını hususî olarak İstanbuldaki İngiliz sefirinden sormuş; sefir işi tercümana havale etmiş. Tercüman İstavridis hem mason ve hem de Sultan Murad muhiblerinden olduğundan Kleanti ile görüşmüş. Kleanti ise vaktile Sultan Murad'ın kâtipliğinde (mabeyn kâtibi) bulunmuş olan Hüsnü Beği (bilâhara komiteyi haber veren Hacı Hüsnü Bey) haberdar etmiş ve o vasıta ile sarayla irtibat peyda edilmiş ve bu işde Sultan Murad cariyelerinden *Nakşibend kalfa* mühim rol oynamış ve Sultan Murad'ın muvafakati alındıktan sonra doktor *Doni* su yolcu vasıtasile içeri

Kleanti bir zaman yukarıda söylediğimiz gibi komisyonculuk ve sonra sarraflık, borsacılık yapmış ve ticaretle iştigal eylemişti; sonra İzmir'de imtiyazını aldıkları demir, bakır ve boya şirketinde hissedar olup şirket arkadaşları İzmirde oturur ve kendisi İstanbulda bulunurdu. Son zamanlarda belli başlı işi olmayıp asıl maksadı Sultan Murad'ı tahta geçirmek için çalışmaktı; kendisine bilvasita içeriden Sultan Murad tarafından para gönderiliyordu, cesur, azimli, kurnaz, sergüzeştci bir adamdı. Sekiz sene evvel ölen karısından iki erkek çocuğu ve kendisinden büyük iki hemşiresi ile iki erkek kardeşi vardı. Bunlardan biri doktor ve diğeri banka yazıcısı idi. Banka yazıcısı Nikolaki, komiteye dahil olan Mihal'in babası olup oğlu Mihal o tarihte yirmi dört yaşında bulunuyordu¹.

Komite azâsından ikincisi, beşinci Murad'ın validesinin cariyelerinden bulunan *Nakşibend kalfa* idi². Komitenin ikinci reisi sayılan Aziz beğın söylediğine göre o tarihlerde bu kadının yaşı altmışa yakındı³. Sultan Murad'ın hastalığını tetkik etmek üzere Prens Döğal tarafından İstanbul'a gönderilen doktoru saraya sokmak için Nakşibendin hastalığından bahıs olunarak timara (tedaviye) çıkması hakkında Abdülhamid'in muvafakati alınmış⁴

alınıp tertibedilen parola mucibince kimseye gösterilmeden hünkâr dairesine sokulmuştur. Doktor görüşürken, yemek yerken ve uyurken Sultan Murad'ı iyice tetkik ve muayene ederek iyi olduğunu görmüş ve bir hafta sonra geldiği yoldan avdet etmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz vesika tercümesinde 9 İkinikânun 1878 tarihiyle Kleanti'ye yazılan mektupta, *Doni'nin* Sultan Murad'ın sıhhatı hakkında gazetelere malûmat vermek istediğinin yazıldığına göre bu zatin 1877 senesi son aylarından birinde İstanbula gelmiş olduğu anlaşılıyor. Komite azâsından Aziz Beğın de ifadesinde bahsettiği manyatizmeci bu olsa gerek.

¹ Kleanti'nin yeğeni Mihal Skaliyeri'nin 14 Receb tarihli ifadesinden (dört numaralı isticevab evrakı).

² 18 Receb 1295 tarihli Tütüncübaşı Hüseyin efendinin on numaralı isticevab evrakı.

³ 18 Receb 1295 tarihli azadan Aziz Beğın on numaralı isticevab evrakı.

⁴ Doktor Doninin Çırağana girebilmesi için Sultan Muradın validesi Şevkefza kadınıla, Başkadın Efendi ve gözdelerden Gevherriz, Hazinesardarlardan Dilberengiz ve birde Nakşibend kalfa, aralarında görüşmüşler ve nihayet işi dışarıdan idare etmek üzere Nakşibendin hastalık bahanesile timara çıkarılmasına karar vermişlerdir. Bu sırada sarayın ihtiyacını anlamak üzere Çırağana gelen Cevher ağaya, Nakşibendin tedavi için dışarıya çıkarılmasının Padişaha arz edilmesi reca edilmiş, o da Abdülhamid'e arz edüp müsaadesini almıştır. (*Beşinci Muradın hayati s. 146*).

ve o tarihten itibaren Nakşibend Kalfa efendisini tahta çıkarmak için *Kleanti-Aziz Bey* komitesinde faal rol almış ve çok çalışmıştır¹. Nakşibend, sarayından çıkarken kendisinin hizmetine bakmak üzere yanına dört, beş yaşlarında Naciye isminde birde kız çocuk verilmiştir². Nakşibend Kalfa, muvakkaten saraydan çıkınca saray kaidesi üzere emekdarlardan birinin evine gönderilmek icabettiğinden o da bir rivayete göre Sultan Muradın tablakârlarından Hüseyin ağanın Kılıcalideki hanesine yollanmıştır³. Fakat Kalfa burada az bir müddet kalmış ve Bay S. K. İrtemi teyiden komite azasından Muhtar Beğın 10 Receb

¹ İbnülemin M. Kemal üstadımız tarafından neşredilen İkinci Abdülhamidin, kurenâdan Besim Beğe tutturduğu notlarda *Nakşifend* diye zikredilen *Nakşibend* kalfadan bahsedilirken (ettiği fesadlardan dolayı şehre çıkarılan Nakşifend namında Murad Efendinin bir cariyesi..) denilerek bu kadının münasebetsizliğinden dolayı Çırağandan çıkarıldığı yazılıyor (*Abdulhamid-i sâninin notları* - Türk Tarih encümeni mecmuası - sene 16 s. 158).

² Altı numaralı istievab evrakında Nuri ve Aziz Beyler, güzel bir kız olan Naciye'nin dört beş yaşlarında kadar olduğunu söylemişlerdir. Nakşibend bu kızı Yunanistana firarından evvel veya firarı sırasında Beyoğlunda Marabet sörlere bırakmıştır. Bu kızın sonradan yedi, sekiz yaşlarında iken mirliya Vitalis Paşa tarafından bulunduğu yer haber alınarak oradan çıkarılmış ve Padişahın yanına alınmıştır. (Türk Tarih Encümeni mecmuası, sene16, s. 158).

³ *Beşinci Muradın hayatı* (Ziya Şakir) s. 147 de Nakşibend'in bir küçük sepet sandık ile saraydan çıktığı yazılmaktadır. Bay Süleyman Kâni İrtem üstadımızın (*Saray ve Bâb-ı âlinin iç yüzü*) ismile akşam gazetesinde neşrettikleri sıra makalelerinde ise (tefrika numarası 352) Nakşibend kalfanın Sultan Muradın dairesinden yanında birde halayıkla beraber içi altunla dolu bir çanta ile çıktığı zaman ibtida Aksarayda Sultan Murat dairesinden çıkmış olan Nuri Beğın zevcesi Tirandil Hanımın evine gittiği ve sonra gene haremi Sultan Murat dairesinden çıkan Beşiktaş'ta Serencebey yokuşunda Cihannüma camii yakınında oturan berber başı Hüsnü Beğın hanımı Cenân-ı yar Hanımın evine geldiği kaydediliyor. Nakşibend, sarayda bu, Cenân-ı yar Hanımın kalfası olduğu için kalfa bu evde epi müddet kalmış ve burada Sultan Muradı ielas için bazı ictimalar olmuştu. Hüsnü Beğın evine gelip gitmeler çoğalınca hükümetin şüphelenmemesi için Nakşibend kalfa yanındaki küçük cariyeye ile beraber gene o civarda bir ev kiralamış ve toplantılar orada yapılmaya başlamıştı. Nakşibend elindeki altunlarla tarafdar toplamağa çalışıyordu. Bir gün Üsküdar'da Köprülü konakda tanıdığı bir harem ağasını ziyarete gitmiş ve bir uşak Nakşibend'in çantasına anahtar uydurarak paraları çalmıştı. Bundan sonra Nakşibend, parasız kalarak sıkıntı içinde çalışmıştır. Nakşibend'in, berber başının evinde oturduğu, metinde gösterdiğimiz gibi Muhtar Beğın ifadesinden de anlaşılıyor.

1295 tarihli ifadesine göre¹ Sultan Mecid'in berberbaşı Hüsni Beğin evinde oturmuş ve daha sonra Sultan Murad hakkındaki malûm faaliyeti için muhtelif yerlerde yatıp kalkmıştır. Meselâ Kahvecibaşı İbrahim Efendinin evinde bir ay oturmuş, sonra Gümüşsuyu tarafında bir ev tutmuş, Kleantin ve Aziz Beğin evlerinde ve Halil Rifat Paşa zade küçük damad Mahmud Paşanın Kuruçeşme ve Şehzadebaşındaki yalı ve konağında yatmış hülâsa muayyen bir yerde kalmıyarak her hangi bir sûretle izini belli etmemek için mütemediyen yer değiştirmiştir. Nakşibend Kalfa, okur yazar, musikişinas², zeki, faal ve hovarda meşreb olup Sultan Muradın birinci kadını *Eleru* ve sonraki ismiyle *Mevhibe* kadının söylediğine göre başlı başına iş görmeğe, aklına geleni yapmağa heveskâr cüretkâr bir kadınımış³. Mevki ve mahalline göre kıyafet değiştirdi; komite içtimalarında başı örtülü oturur, Kleantin evinde serbest bulunur ve oradaki toplantılarda ve görüşmelerde o zamanki adete muhalif olarak bira veya konyak içerdi⁴. Komite âzalarının tevkifleri esnasında Yunanistan'a kaçırılmıştır. Kleanti Skaliyeri ile münasebeti ve hattâ ondan çocuğu olduğu bile söylenmiş ise de aslı çıkmamıştır.

Komitenin faal ve fedakâr âzalarından birisi de İzmir gümrükçüsü Raşit Efendi zade Şûrây-ı Devlet tanzimat dairesi muavinlerinden *Ali Şefkati* beydir: babası zengin bir zat imiş. Ali Şefkati son zamanlarda vazifesinden azlolunmuştu⁵. Komite âzalarından bazılarının ifadelerine göre ciddi, çok lâkırdı söylemez, kafası işler uyanık bir zat imiş⁶. Sultan Murada râbitasıyle hürriyet aşkını

¹ Muhtar Beğin ifadesi (5) numaralı istievab evrakı. Muhtar Beğe, Nakşibend kalfayı ne kadar vakittir biliyorsun sualine karşı «Bir sene akdem Sultan Mecit merhumun berberbaşı Hüsni Beğin hanesinde oturduğunu bildiğini» ve sonra nereye gittiğini bilmediğini söylemiş ve ilâve olarak geçenlerde Nakşibendin berberbaşının hanesinde arandığını işitmiş olduğunu ifade eylemiştir.

² Nakşibend, Sultan Mecidin haremine bir çocuk olarak alındıktan sonra o sıralarda genç bir musikişinas olan Muzikalı Necip Paşadan ders aldı ve az zamanda fevkalâde istîdat gösterdi; Abdülmecid sonra bu cariye büyük oğlu Murat Efendiye vermişti. (Cléante Scallierie et Nakchibend kalpha) Ali Nuri (Fransızca Akşam gazetesi 1934 Nisan 8).

³ *Saray ve Bâb-ı âlînin iç yüzü* (Tefrika numarası 349).

⁴ Komite azasından Tabib Ağâh Efendinin 17 Receb 1295 ve Aziz Beğin 18 Receb tarihli ifadeleri.

⁵ Aziz Beğin altı numaralı istievab evrakındaki 24 Receb 95 tarihli ifadesi.

⁶ Muhtar Beğin 6 numaralı istievab evrakı (24 Receb 1295).

ve Abdülhamit'e karşı husumetini vefatına kadar muhafaza etmişti. Kleanti ile beraber su yolundan Çırağan sarayına girip Muradla görüşmüş ve komite azalarının tevkifleri esnasında Avrupaya kaçarak *İstikbal* ismiyle bir gazete çıkarıp Abdülhamid idaresi aleyhine neşriyatta bulunmuş ve bu suçundan dolayı da 18 Receb 1298 ve 16 Haziran 1881 tarihtle ilân edilen cinayet mahkemesi kararla nefy-i ebedle mahkûm ve gıyaben rütbe ve memuriyetten müebbeden mahrum edilip emvali musadere edilmiştir¹. Ali Şefkati, tesisini istediği meşrutî idareyi görmeden 1313 H. 1896 M. tarihinde Parisde vefat ederek Perlaşez'e defnolunmuştur. İstanbulda hemşiresi olup arasıra onunla mektuplaşmış.

Komite azasından olup faaliyette cemiyetin ikinci reisi gibi telakki edilen *Aziz Bey Evkaf müsteşarı* merhum *İzzet efendi*'nin oğlu

¹ Ceride-i havadisın 18 Receb 1298 ve 16 Haziran 1881 tarih ve 4639 numaralı Perşembe nüshasında görülen (*Mahkeme-i cinayetten*) başlıklı tebliğ:

Tebea-i devlet-i aliiye ve sekene-i memâlik-i mahruseyi, fesad ve ısyana tahrik ve teşviki ve icrâat-ı saltanat-ı seniyyeyi zemm-ü-takbihi hâvi *istikbal* namiyel matbû varakalar neşretmesinden dolayı maznunüaleyh olup Beyoğlu mahkeme-i ibtidaiyyesi istintak dairesince icra kılınan tahkikat üzerine heyet-i ittihamiyyeden cinayete ithamına karar verilen firarî İzmir gümrükçüsü müteveffa Raşit Efendinin oğlu orta boylu, az etine dolgun, kara gözlü, kara kaşlı, orta burunlu, seyrek siyah sakallı Ali Şefkati nam şahsın heyet-i mezkûreden verilen müzekkire üzerine istinaf müddei-i umumiliğinden ahz -ü- girifti için bileümle zabta-i Adliye memurlarına evamir-i muktaziyye ita kılınmış olduğu halde derdest edilememiş ve usûl-i muhakemat-ı cezaiyye kanununun 371 inci maddesi hükmünce mahkeme-i cinayet riyasetinden müceddeden on gün mehl verilmiş olduğu halde isbât-ı vücud etmemiş olduğundan bu babda icra kılınan muamelat-ı gıyabiyye ile mahkeme-i istinaf müddei-i umumiliğinden vuku bulan iddia üzerine icra kılınan muhakeme-i aleniyye-i gıyabiyye neticesinde mezkûr varakanın müellif ve nâşiri merhum *Şefkati* olduğu ve mündericatı dahi ahaliyi fesad ve ısyana dâveti mutazzammin ve icrâat-ı saltanat-ı seniyyeyi zemm-ü-takbihi muhtevi bulunduğu tahakkuk ettiğinden merhum Şefkati'nin Kanûn-ı cezanın yirmi dokuzuncu ve altmış altıncı maddeleri hükmüne tevfikan ve gıyâben nefy-i ebed cezasiyle mücazat edilmesine ve rütbe ve memuriyetinden müebbeden mahrumiyetine ve usûl-i muhakeme-i cezaiyye kanun-ı muvakkatinin bâb-ı râbiinin fasl-ı sânisinde muharrer maddeler hükmüne tevfikan emvalinin hazine müttefikan karar verildi.

Bunun altına gazete (*mütalâa*) başlığıyla :

(Şahs-ı leim-i merhum Cerrah Paşa vakasından dolayı ayrıca mahkûm olduğu ve mukaddemce derisaadette iken eğlence gazeteleriyle lisanını daima devlet-i âliyye aleyhinde bulundurduğu cümlece malûmdır . . . . .) dedikten sonra zamanın icabınca bir takım riyakârane mütalealar serdediyor.

olup Evkaf Nezareti senedat odası mukabelecisi idi ¹. Evi Cerrahpaşada Avrat pazarı caddesinde hamamın karşısındaki çıkmaz sokakda olup numarası 73 dü. Komite azaları zaman zaman bunun evinde toplanırlar, Sultan Muradın tahta geçmesi, saraydan çıkarılması vesaire hakkında görüşürlerdi. İstanbullu olup kırk iki yaşlarında bulunan Aziz Beğin, Kadri isminde bir oğhyla rüşdiye tahsili görmekte olan bir de kızı vardı.

Azadan ve Maliye mektûbî kalemi hulefasından sekiz yüz kuruş maaşı olan *Muhtar Bey bin Ali* Beşiktaşlı olup kırk iki yaşlarında bulunuyordu. Tek servi yokuşunda doktor İskilipli Türk M. Emin Paşanın ² konağının bitişiğindeki Halil Bey konağının bir kısmında (şimdi Enver Paşa'nın eniştesi Nazım Beğe ait bina) kira ile oturuyordu; bu zat komitenin kâtibi gibi olup Sultan Muradla görüşecekleri su yolundan Çırağana sokardı; evi, M. Emin Paşa konağının köşesindeki su hazinesine pek yakın olduğundan Çırağana girecekler anın evine gelip oradan muayyen zamanda hazineye girerler ve su yolcular vasıtasile Çırağana giderlerdi. Güzel kalem sahibi ve aynı zamanda şairdi; Rüşdiye mekteplerinde yazı hocalığı da ediyordu. ³ Muhtar Beğin, Nazım bey isminde bir oğlu ve Saime isminde küçük bir de kızı olup Nazım Beğin de Vasıf isminde bir oğlu vardı.

Komite mensublarından *Vacit Bey*, Şehzade başında Hoşkadem mahallesinde oturup Meclis-i maarif azasından iken açıkta kalmıştı; yazısı güzeldi; meşhur Kemal Paşanın (Lastik Sait Beğin pederi) eniştesi idi. Sultan Muradın Efendiliği zamanında anın Neveser isminde bir cariyesine ders göstermiş ve o suretle Nak-

¹ *Abdülhamid-i Sâninin notları* (Türk Tarih encümeni mecmuası sene, 16, s. 158). Bazı vesikalarda Aziz Beğin senedat müdür muavini olduğu da zikrediliyorsa da metindeki kayıd kendi ifadesidir; tabii en doğrusudur.

² İskilibli Türk Mehmed Emin Paşa askerî Tıbbiyeden mezun olup Mustafa Reşit Paşanın ve veliahdlığı zamanında beşinci Muradın hususî tabibliklerinde bulunmuştur. Sultan Murada mensubiyeti sebebiyle sıhhiye müfettişliği ile İstanbuldan çıkarılmış ve 1882 Mart tarihinde Beyrut'ta vefat etmiştir. Tercüme-i hali ayrıca yazılarak bu nüshaya konmuştur.

³ Sayın Süleyman Kâni İrtem üstadımız *Saray ve Bâb-ı âlinin iç yüzü* isimli makalelerinin 352 inci tefrikalarında Muhtar Beğin su yolu vasıtasıyla Çırağanla teması temin etmesinden bahsederlerken şöyle diyorlar :

(Zevcesi şehzade Salâhaddin Efendi validesinin kızkardeşi olan Dr. Emin Paşa konağının karşısına isabet eden su yolu bacasından girilerek Çırağan ile münasebette bulunulacaktı; Muhtar Bey bir suyoleusu elde etmişti...) Filhakika Muhtar Bey

şibend kalfa ile tanışmıştı. Sonra Neveser Adliye Nazırı Halil Rifat Paşa zade Damad Mahmud Paşanın (Seniha Sultan zevci) Şehzade başındaki konağına çıkarıldığı zaman orada da kendisine ders göstermişti¹. Malûmatlı bir zat olup *Pend-i attar*'ı tercüme etmiştir.

Azadan ve Hariciye nezareti memurlarından yani hariciye evrak odası hulefasından olan ve Beşiktaş'ta Sinan Paşay-ı atik mahallesinde oturan *Kavas başı Ömer ağanın oğlu Tevfik Bey*, İstanbulludur. Sultan Murad mabeyincilerinden Seyit Beğın eniştesi idi. Veliahlığı zamanında Sultan Murad'a intisab etmiş, musikişinas olduğundan veliahdın Kurbağalı deredeki çiftliğinde zaman zaman tertibedilen musiki alemlerine iştirak ile şarkı okurdu².

suyolcuları elde etmişti; Dr. Mehmed Emin Paşanın zevcesi Çeşm-i Mahmur hanım Sultan Murad'ın kadınlarından her hangi birisinin kardeşi değildir; fakat Emin Paşa cariyelerinden *Ceylan kalfa* ve sonraki adıyla *Melek* hanım Sultan Murad'ın ikinci kadını *Reftâr-ı dil* Kadın Efendinin kız kardeşi idi. Şu halde iki kızkardeşden biri Sultan Murada zevce olup Salâhaddin Efendi doğurmuş diğeri de Dr. Emin Paşaya cariyeye olup evlendirilerek biri erkek diğeri kız iki çocuk ve torun sahibi olmuştur. Melek Hanım yakında vefat etmiştir.

¹ Vacid Beğın 14 receb 1295 tarihli ifadesinden.

² Kavasbaşı zade Tevfik Beğın 28 Receb 1295 tarihli ilk ifadesinden. (*Saray ve Bâb-ı âlinin içyüzü*) sıra makalelerinde Bay S. Kâni İrtem bir de berberbaşı Hüsnü Beğın üvey oğlu hariciye kâtiblerinden olan başka bir Tevfik Beyden bahsediyorlar. Bu ikinci Tevfik Bey Namık Kemal Beğden aldığı evrakı su yolundan Çırağan sarayına götürmüştü. Cevval, becerikli olan Hüsnü Bey zade Tevfik Bey, cemiyet tarafından Sultan Murad lehine tertip edilen beyannâmeleri Fatih taraflarına yaptırmıştı. Gene o makaledeki kayda göz Kavasbaşı zade diğer Tevfik Bey ile birlikte bu Hüsnü Bey zade Tevfik Bey Beşiktaş muvakkithanesi önüne beyannâme yaptırtırken görülmüşler, bunlardan Kavasbaşı zade yakalanmış, diğer Tevfik Bey kaçmıştır.

Bay İrtem, Kavasbaşının babasının adını Mustafa ağa diye kaydetmiş ise de Tevfik Beğın divan-ı harbdaki ifadesinden anlaşılacağı üzere babası Ömer ağadır. Bundan başka hariciye memuru olan, gene kendi ifadesine göre bu Kavasbaşı zade Tevfik Beğdir. Mahkeme evrakında ve fezlekelerde berberbaşı Hüsnü Bey zade Tevfik Bey haklarında hiç bir kayıt yoktur. Bu belki de Bay İrtem'in makalelerinin 354 üncü numarasında söyledikleri gibi Abdülhamidin, berber başı Hüsnü Bey hakkında : « Ben anı eskiden tanırım o böyle şeylere karışmaz » diye tahliye ettirdiği için muhakeme edilmemiştir. Fakat yukarıda Nakşibend kalfadan bahs ederken kaydettiğimiz Muhtar beğın ifadesine göre berberbaşı Hüsnü beğın evi basılarak Nakşibend aranmıştır. Fakat oğlu Tevfik beğden hiç bahis yoktur. Böyle bir hali olsa Tevfik beğın mahkeme evrakında ismi geçerdi. Aynı makalede Kavasbaşı zadenin yukarıda naklettığımız gibi yafta işinden dolayı tevkiif edildiği yazılıyor ise de

rak sokakta otururdu; Hafız Paşa akrabasından olup serdar-ı ekrem Ömer Paşa'ya divan efendiliği etmiş ve sonra Bâb-ı âlide Meclis-i vâlâ mazbata odası hulefası bulunmuş, Bağdad'a gitmiş ve Sultan Murad'ın cülusunda defaten Mabeyin ikinci kâtipliğine tayin edilmiş ise de iki gün sonra azlolunmuş¹ ve bilahara *iâne-i harbiye-i şehriyye* komisyonuna reis olarak devam etmiştir. Bu vazifede iken gerek Ali Suâvi vak'ası sebebiyle ve gerek damad Mahmud ve Midhat paşaların kapılarına yapıştırılan yaftaların bunun eseri olduğu zannından dolayı tevkif edilerek serasker kapusundaki divan-ı harbe verilmişti, tevkifi bir jurnal üzerine olmuştu². *Kleanti-Aziz Bey* komitesini haber veren bu adamdır: Abdülhamide takdim ettiği bir arızası vesikalar arasında olup kendisinin mahiyetini göstermektedir. Abdülhamid'in notlarında (prens'in ikinci kâtibi Hüsnü Bey) diye bunun ismi zikredilmektedir³. Bu Hacı Hüsnü Bey, meşhur Avnullah-ül-Kâzımî'nin babasıdır.⁴

Komite mensublarından olup Nakkaşpaşa'da Himmetzade tekkesi sokağında oturan *Tabib Agâh Efendi bin Hüseyin* Bursa olup Rumeli [Bulgaristan] Pazarcığında tahsilini yapmış ve 1282 H. 1865 M. senesinde İstanbula gelmiştir. Hekimlik ile geçinirdi. Aziz Beğin ailesinin hastalığına baktığı için Aziz Beyle tanışmış ve anın delaletle komiteye girmiştir. Kendisi Tıbbiye mezunu olmayıp ehliyetnameli idi; tıbb-ı kadim ile tababet yapar ve Bayezid'de attar Aziz Efendinin dükkânına devam ederdi.⁵

Ruhi Molla Bey ismindeki zat Hünkâr imamı zade diye tanı-

¹ Hacı Hüsnü Beğin 21 Receb 1295 numaralı ifadesi (istievab evrakı No. 7).

² 27 Mayıs 1297 tarihinde muhakeme esnasında Midhat Paşaya Hacı Hüsnü Bey hakkında sorulmuş o da; Sultan Murad'ın cülusunda Hafız Paşa akrabasından Hüsnü Bey namında birinin mabeyn kâtipliğine tayininin işidildiğini ve bu Hüsnü Beği mazbata odasına devam ettiği cihetle biraz hafifülakıl bir adam olarak bildiğini söylemiştir. Gene Midhat Paşaya, Hüsnü Beğin ikinci kitabette kalıp kalmadığı sorulduğu zaman « kaçınıcı kâtip olduğunu bilmem, mutlak kâtip olduğunu işittik, kitabette kalmasını münasib görmedik ve bunun bir aralık yoluyla çıkarılmasını galiba Sadullah Beye olmalı tenbih etmiştik) demiştir.

³ *Abdulhamid-i sâninin notları* (Türk Tarih Encümeni mecmuası sene 16 s. 158).

⁴ *Saray ve Bâb-ı âlinin iç yüzü* (S. K. İrtem).

⁵ *Süleyman Paşa muhakemesi* (s. 60).

lırdı ¹; o tarihte kardeşi Cemaletdin Bey Kadıaskerdi. Ruhî Molla Halebe Divan-ı temyiz reisi tayin edilecek iken yerine başkası gönderildiğinden dolayı müteessirdi. Komitede faal bir rol aldığına dair hiç bir ip ucu elde edilememiş ve bundan dolayı mahkûmlar arasında bulunmamıştır.

Sultan Muradın sâbık kurenâsından *İsmail Bey bin Mehmed Emin* aslen İstanbullu olup 1273 H. 1856 M. senesinden Muradın hal'inin beşinci gününe kadar yirmi sene hizmetinde bulunmuştu. Muradın, dördüncü karini idi. Saltanat tebeddülünden sonra bir müddet açıkta kalmış ve sonra *Bayburt* kaymakamlığına tayin edilmiş ise de memuriyetine hareket etmeden evvel tevkif edilmişti. İfade-sine göre rütbesi evvelce miralay olup sonradan mülkiyeye çevrilmiştir ². Komitede ikinci derecede rolü vardır.

Gene komite azasından ve rüsûmat ketebesinden *Haydarlı Nuri Bey*, son zamanlarda cemiyete girmiştir. Komitenin basıldığı zaman yakalanan Nuri Bey, rivayete göre ³ Yıldız'ın muhasarasını, ve Beşiktaş muhafızı Hasan Paşayı o sırada o taraflardan bir müddet uzaklaştıracağını temin etmeği teahhüt edenlerdenmiş; fakat bu sözü söylediği tesbit edilememiştir.

Azadan biri de *Mustafa Asım bin Ahmed* Efendidir; ticaret nezaretinde muhasebe mümeyyizi idi. Semti Fatih civarında Haydar tarafında Sinan ağa mahallesinde olup bin üç yüz elli kuruş maaşı vardı; karısı, Refia Sultan dairesinden çıkma olduğundan Nakşibend kalfa bunun evine de gelip giderdi.

Aziz Beğin oğlu *Kadri Bey* ile K. Skaliyeri'nin yeğeni *Mihal Skaliyeri* de komite ile alâkadar ise de aza olduklarına dair bir kayıt yoktur. Bunlardan Kadri Bey Menşe ül-küttap dan mezun idi, henüz memuriyete tayin edilmemiş olup on dokuz yaşlarında bulunuyordu.

Serasker kapısı (Millî müdafaa) hassa tahrirat kalemi kâtiblerinden yirmi beş yaşında *Ahmed Rıza Efendi bin Vasıf*, Aksarayda Yusuf paşa civarında oturuyordu. Davudpaşa Rüşdiyesinde

¹ Ruhî molla 1255 Cemaziyelevvelinde (1839) vefat etmiş olan Hünkâr imamı Zeynelabidin Efendinin oğludur. İzmirde dava vekilliği etmiştir: bu hadisede mahkûm olmamıştır.

² 11 Receb 1295 tarihli ifadesi (iki numaralı isticvab evrakı)

³ Ahmed Rıza Efendinin 15 Receb tarihli ifadesinden (iki numaralı isticvab evrakı).

Resim hocalığı da yapıyordu. Babası Vasıf efendi kaymakamlık ve âşar memuriyetlerinde bulunmuş olup o tarihte *İlga-yı kavâim* şubesinde çalışıyordu.

Küçük damad Mahmud Paşanın babalığı ve zevcesi Seniha Sultanın kethüdası *Hacı Bekir Efendi*, Darülmuallimin talebesinden *Filibeli Abdürrahim*¹ ve Haseki medresesi talebesinden yirmi iki yaşında *Filibeli Abdullah*² ve Serasker kapısında asker *Mustafa Efendiler* de bu komitede aza idiler. Kleantinin biraderzadesi Mihal Skaliyeri komitenin ayak işlerinde kullanılıp amcası tarafından öteye beriye gönderiliyordu; evvelce Sultan Muradın müezzinlerinden olup Ortaköy camiinde hatip bulunan Mehmed Efendi de o camide Abdülhamide karşı yapılacak su-i kast için elde edilmişti.

KOMİTENİN FAALİYETİ

1876 senesinde beşinci Muradın hal'inden az zaman sonra teşekkül eden bu komite ikinci reis derecesinde olan Aziz Beğın bir numaralı isticvab evrakındaki ifadesine göre Sultan Muradı tekrar hükümdar yapmak istiyordu; hal'inden bir müddet geçtikten sonra Murat iyileşmişti; gene Aziz Beğın on numaralı isticvab evrakında söylediğine nazaran komitenin birinci reisi Kleanti, Parise kadar giderek oradan bir manyatizmacı getirip bunu bir takrib Çırağan sarayına sokmuştu. Manyatizmacı sarayda takriben bir hafta, on gün kadar kalıp yaptığı şeyler Sultan Murad üzerinde müessir olup iyi olmuştu. Aziz Bey manyatizmaciyi Kleantinin evinde görmüş ve hediyesile beraber beş, altı yüz lira aldıktan sonra manyatizmeciyi tekrar Parise dönmüştü³ Bundan bir müddet sonra da Sultan Murad Kleantiye (*gayret edin hakkımı isterim*) diye mektup yazmağa başlamıştı. Bundan başka Sultan Muradın gömlek ve çamaşırları dışarı gönderilerek tütsüden geçiriliyor ve komite azasından Muhtar Beğın evinden bir hoca

¹ Abdürrahim Efendi, komite basıldığı esnada firar etmiştir.

² Filibeli Abdullah Efendi, komitein Aziz Beğın evinde basıldığı sırada oradan kaçmış ve Yedikuleden tirene binip memleketi olan Filibeye gitmiş ve sonra orada yakalanmıştır.

³ Bundan başka Alem dağında oturan ve Sultan Murat ile validesi tarafından evveldenberi tanınmış olan bir şeyhi, tesbih çektirmek üzere Kleantinin evine çağırılmışlardı (12 numaralı isticvab evrakı).

tarafından okunan duâ pencereden Çırağan sarayına doğru üfleni-yordu ¹.

Kleanti Skaliyeri - Aziz Bey komitesi, içtimalarını epi bir müddet Kleantinin riyasetinde olarak bunun Beyoğlundaki evinde yapıyorlardı ². Bunlar Sultan Muradı tahta geçirmek için Yıldızda oturan Abdülhamidi muhasara edecekler, Yıldız taburu kumandanı Halil Ağayı ele alacaklar ve sonra Sultan Murad'ı su yolundan veya merdiven ile duvardan indirerek tayin ettikleri bir yere - ki sonradan anlaşıldığına göre burası Aziz Beğin hanesi idi - götürüp aralarında görüşülerek, ifadelerinde kat'i mahalli tesbit edilmeyen Serasker kapusu, Meclis-i mebusan, Topkapı Sarayı, Fatih camiünden birisine getirilerek بیعت bi'at ettirip hükümdarlığını ilân edeceklermiş ³.

Komite azalarının bundan evvelki kısımdaki kısa tercüme-i hallerine bakılacak olursa bunların sırf asker kuvvetiyle yapılması icabeden bu işi kendilerinin başaramıyacakları meydanda olduğundan tasavvurlarını kuvveden file çıkarmak için bazı nüfuzlu devlet adamlarını da kendilerine celbetmek istemişler ve âzadan Nakşibend Kalfa vasıtasıyla bunu temine çalışmışlardı. Bu meyanda Gazi Osman, Fosfor Mustafa, Mehmed Ali, Deli Fuad, Damad Nuri paşaları elde edeceklerini söylüyorlar ve Halil Rifat Paşa zade Adliye Nazırı damad Mahmud Paşanın kendileriyle beraber olduğunu etrafa yayıyorlardı ⁴. Bundan başka Nakşibend Kalfa eski

¹ Sultan Muradın validesi oğluna saltanatı temin için üfürükçülere müracaattan ümidini kesmemiştir; içeriden su yolu vasıtasile veyahut bir iş zımnında Sultan Murat dairesinden dışarı çıkanlar tarafından sâbık hükümdarın çamaşırları dışarı gönderilerek Nakşibend kalfa vasıtasile okutulur ve iâde olunurdu; Kavakda debbağhanede *Baldırı kara* denilen bir Hindli vardı; Nakşibend kalfa bunu, berber başı Hüsnü Beğin evine getirtir, orada Sultan Muradın çamaşırlarını okuttururdu; bu Hindli bazan Muhtar Beğin evine giderek oradan da Çırağan sarayına nefesederdi. (*Saray ve Bâb-ı âlinin iç yüzü*) tefrika numarası 352. Çırağana doğru üflenen nefes bazan doktor Emin Paşa'nın köşkünün önündeki mahalden de yapılırdı.

² Bay S. K. İrtem'in kaydına ve yukarıda Nakşibenden bahsederken not olarak ilâve ettiğimize göre ilk toplantılar Beşiktaş Kılıç Ali mahallesinde berber başı Hüsnü Beğin evinde ve daha sonra Nakşibendin o tarafda kiraladığı hanede olmuştur.

³ Bir numaralı istievab evrakındaki Aziz Beğin ifadesile (9 Receb tarihli) Rüşumat memurlarından Mehmed Nuri Efendinin 27 Haziran 94 tarihli ifadesi.

⁴ 12 numaralı Filibeli Abdullah Efendinin istievab evrakı. Bu Mahmud Paşa, Seniha Sultanın kocası ve Prens Sabahaddin'in babasıdır.

sadr-ı âzam Mütercim Rüştü Paşaya ve Aziz Bey vasıtasıyla de henüz Mekke emirliğine tayin edilmiş olan Şerif Hüseyin paşaya baş vurulmuştu.

Nakşibend Kalfa bir gün mütercim Rüştü Paşanın Vefadaki konağına gidip haremine kendisini tanıttırılmış ve Paşa ile görüşmek istemiş ise de paşanın hanımı muvafakat etmiyerek:

“Ne söyleyecek iseniz bana söyleyin, ben paşaya söyler size cevabını getiririm,,

demiş ve Nakşibend de Sultan Murad'ı hükümdar yapmak için paşanın yardımını istediklerini söylemişti. Bu meseleyi haremî vasıtasıyla duyan Rüştü Paşa yine zevcesi vasıtasıyla:

Sakin hâ oturduğu yerde otursun!

Cevabını yollamıştı. Buradan ümitsiz olarak çıkan Nakşibend Kalfa, Rumeli Kadıaskeri payelilerinden Seyfeddin Efendiyi de yok-
hıyarak oradan da yüz bulamamıştı¹.

Mekke emiri Şerif Hüseyin Paşaya müraceat de şöyle olmuştu:

Sultan Muradın validesi tarafından Mekke Şerifine vermek üzere Nakşibend Kalfaya bir mektup gönderilmiş. Nakşibend bu mektubu Aziz Beğe vererek Şerifin Kanlıcadaki yalısına yollamıştı: Şerif Hüseyin Paşa mektubu açmadan evvel nereden geldiğini Aziz Beyden sormuş, o da *Valide Sultan'dan* demiş; Sultan Hamid'in validesinin, hükümdar olmadan evvel vefat ettiğini bilen Şerif, nasıl *Valide Sultan* diye sorunca; Aziz Bey Sultan Muradın validesinin mektubu olduğunu beyan etmiş. Bunun üzerine canı sıkılan Şerif, mektubu okumayarak *bir daha bana böyle şeyler getirme* sözleriyle mektubu atmıştır. Bu halden şaşırان Aziz Bey *mektubun meâli bir duâdan ibarettir* diye mükabele etmiş ise de Şerif Hüseyin Paşa :

¹ Bu Seyfeddin Efendi aslen Harputlu idi; Anadolu kadıaskeri pâyesinde olup Şûrây-ı devlet azasından iken Midhat Paşanın kanûn-ı esâsi ve meşrutiyetin ilânı için faaliyetde bulunduğu sırada bu işde Midhat Paşaya müzahir olup anın muhaliflerini aklî ve naklî delillerle ilzam etmiş ve meşrutiyet işini sağlama bağlamakta Paşaya hizmet etmişti. *Kleanti Skaliyeri - Aziz Bey* komitesinde bir işe karışmamasına rağmen ismi geçtiği için 1295 Zilhiccesinde (1878) Halep mollalığıyla İstanbuldan uzaklaştırılmıştır. Daha sonra hakkında itimad hasıl olmasına mebni tekrar Şûrây-ı devlete aza olmuş ve Mecelle cemiyeti reisi iken 1300 (Sâfer 1882 sonu) senesinde vefat etmiştir. Âlim, fâdil ve natuk bir zat idi (*Mirât-ı hakikat* c. 1, s. 189 ve *Sicill-i osmani*).

Ben duayı tezkire ile etmem. Ben böyle işe karışmam. bana kâğıt getirme istemem.

sözleriyle Aziz Beği tekdir etmiştir. Şerif Hüseyin Paşanın yalısından me'yûsen dönen Aziz Bey, keyfiyeti Nakşibend Kalfaya anlatınca kalfa (hata ettik) diye teessür göstermiştir¹.

Komite reisi Kleanti, Mehmed Ali Paşa'yı (Prusyalı mühtedi) ele almak için paşanın kayını Hacı Hüsnü Bey vasıtasıyla kendisini bir yoklamış ise de red cevabı almıştı; yine Nakşibend'in görüştüğü Alyanak Mustafa paşa zade Mehmed paşa'dan da birşey çıkmamıştı.

Büyüklerden ümidlerini kesmiş olan Kleanti ve Nakşibend Kalfa bir taraftan hocalar, falcılar ile Sultan Murad'ın tekrar hükümdar olup olmayacağını araştırırlarken, diğer taraftan İngiliz sefarethanesine de başvurmayı ihmal etmemişlerdi. Kleanti (*Millet-i Osmânî*) imzası altında fransızca bir mektubu İngiliz sefarethanesine gönderip bu mektupta bütün milletin Sultan Murad'ı hükümdar yapmak istediklerini beyan etmiş ve bu suretle sefiri tahrik eylemek istemiş ise de oradan da, bu iş Osmanlı devletinin dahili meselesi olduğundan dolayı red cevabı verilmiştir.

Komite azalarından Aziz Bey'le tabib Agâh Efendi'nin ifadelerine göre komite arzusuna muvaffak olacak olursa Avrupa'da bulunan Midhat Paşa'nın sadr-ı âzam olacağını ve Midhat Paşa ile muhabere olunmakta ise de ne olduğunu bilemediklerini söylemişlerdir². Yine Aziz Beğ'in ifadesine nazaran Sultan Murad'ın tahta geçmesini isteyenler arasında mebuslardan Halepli Nafi

¹ Aziz Beğ'in isticvap evrakı.

² Midhat paşanın ismi ve anıyla yapılan muhaberat gayet mektum tutulup hariçten duyulmamasına ziyade gayret olunmuş ve şâyet bu muhabere haber alınırsa sebebiyet veren öldürülecektir diye azalar tehdit edilmişti (beş numaralı isticvap evrakı) Aziz Beğ'e, Midhat Paşa hakkında ne biliyorsun sualine karşı o da:

«Memâlik-i osmaniye taksim olundukta Der-i saadet dahi düvel-i ecnebiyye tarafından Midhat paşanın İstanbulda cumhur reisi gibi oturtulacağını duyduğunu ve fakat kimlerden işittiğini bilemediğini bununla beraber çok kişiden işitüp içlerinde hıristiyanlar da bulunduğunu söylemiştir.» (20 Receb tarihli Aziz beğ'in isticvap evrakı). 10 Receb 1295 ve 28 Haziran 94 tarihli saat beşte verilen bir jurnalda da komitenin en gizli maksatlarından birinin Midhat paşayı Avrupadan getirüb Sadr-ı âzam yapmak olduğunu Aziz beğ'in söylediği beyan edilmiştir.

Efendi ile diğer meb'uslar da vardı¹. Meb'uslarla Azadan Esad Efendi temas ediyordu².

* * *

Komiteye aza yazmak üzere bir de defter tertip edilmişti; bu defter, Kleanti'nin verdiği bir müsvedde üzerine tanzim olunmuştu; defterin başında aşağıdaki mealde bir kayıt vardı:

Milletin selâmeti için elimden geldiği kadar çalışmağa gayret etmeyi teahhüt ederim.

Defter beş yapraktır; komiteye girecekler bu defteri mühürlিয়েceklerdi. Bu defter beş nüsha üzerine yazılmış olup ehibbası ve dostu çok olan becerikli azalara verilecekti. Cemiyete girecekler bu deftere ya mühür basacaklar veya imzalarını atacaktı. Bu beş nüsha defter, Tabib Agâh, Ahmed Rıza, Mustafa, Abdürrahim ve Abdullah efendilere verilmiş fakat bunlar hiç kimseye açılmamışlar ve tabîî âza da kaydedememişlerdi; bir müddet sonra Aziz Bey bu defterleri bunlardan geri alarak yakmıştı³. Rivayete göre

¹Halepli Nafi Paşa sonradan 1326 h 1908 m ikinci meclis-i mebusanında da Halep mebusu olarak bulunan Cabirî zade müftü Abdülkadir efendinin oğlu Nafi paşadır ki bu ikinci meclisin en yaşlı azasından olması dolayısıyla kendisine (Şey hulmebusan) denilirdi. Diğer bir ifade de ise Sultan Murat taraftarı olarak mecliste yetmiş kadar mebus varmış.

Süleyman paşazade Sami beğ'in (*Süleyman Paşa mahkemesi*) isimli eserinde (1328 Matbaa-i Ebüzziya) Geliboluda bulunmakta olan Balkan orduları kumandanı Süleyman paşanın 26 Kânun-ı sani 1293 tarihli telgrafnamesi üzerine galeyana gelen meclis-i mebusanda Rauf paşanın istizahı için 2 Şubatta meclise gelmesine karar verilmiş Rauf paşa da bu davet sırasında veya meclisin dağılmasından sonra mabeyne giderek Padişahın ayağına kapanup Süleyman paşanın, meclis-i mebusan ile muhabereye giriştiğini ve netice-i müzakerenin hasıl ettiği galeyana ve heyecandan bilistifade ve mebusan ve Midhat Paşa ile bilittifak Sultan Aziz gibi kendisini de hal'e kıyam teşebbüsünde bulunduğuna şüphe olmadığını ve hatta bunu bir çok delil ile ısbat edebileceğini söyleyerek Padişahın zihnini tahdiş etmiş ve derhal içtimâ eden meclis-i hass-ı vükelâ kararıyla meclisin dağıdılması ve azasından on kişinin nefyile Süleyman Paşanın tevkifine irade sadır olmuştur. Bu nefyedilen mebuslar arasında Selânikli Mustafa Bey, Halil Ganim Efendi, Nafi Efendi, İzmirli Ahmed Efendi, Edirneli Rasim Bey vesaire vardır. (s 158, 159).

² 9 No. isticvab evrakında 20 Receb tarihli Mihal'ın ifadeleri.

³ 11 Receb tarihli Ahmed Rıza efendinin ifadesinden (bir numaralı isticvab evrakı).

defter müsveddesini komitenin kâtibi Muhtar Bey tertip etmişti. Bazı ifadelere göre komitenin yazılarını Muhtar Bey'den başka Esat Efendi ile Üsküdarlı Nuri Bey de yazıyorlardı¹.

ÇIRAĞAN SARAYİLE MUHÂBERE

Komitenin Çırağan sarayıyla yani Sultan Murat ve valide Sultanla muhaberesi bir vakit, nöbetçi zabtiyeler ve sonra suyolcular vasıtası ve Kavasbaşı zade Tefvik, ve Muhtar beylerle kahvecibaşı İbrahim ve tütüncübaşı Hüseyin efendiler delâletleriyle yapılmıştı; yani Kleanti içeriye yazdığı mektupları isimleri yazılı zatlara teslim eder, anlar da zabtiye ve suyolculara verirler ve gelen cevapları da o suretle alırlardı². Suyolcular Kılıçali'de Tek servi yokuşu başındaki su hazinesinden içeri girerek harem dairesinin mermerliğindeki bacaya gelüp dururlar ve orada bekleyen nöbetçi cariyeye açıp mektubu alır ve cevabını da yine bu suretle verirlermiş. Suyolcular bu mektup verip almada hem saraydan ve hem komite reisinden bahşiş alırlardı³.

Zabtiye neferi Sinoplu Hasanın ifadesine göre bu, cariyelerden aldığı zarflı kâğıdı Beşiktaşta Paşa mahallesinde Hüseyin

¹ 10 Recep tarihli Aziz beğın tekrar alınan ifadesinden (bir numaralı isticvab evrakı) talebeden Filibeli Abdullah efendinin 15 Şaban 1295 tarihli ifadesinde (12 numaralı isticvab evrakı) komitenin kâtipliğini Muhtar beğden başka Üsküdarlı Nuri beyle Esad efendi de yapıyordu.

² Kavasbaşı zade Tefvik Bey, 29 Receb tarihli ve 11 numaralı isticvab evrakında aynen şöyle diyor :

« Kleanti tarafından Sultan Murad ve gerek Valide Sultan için yazmış olduğu mektubu bana verdi; Ben de bu suyolcu Ahmede verdim ve bazı defa Muhtar Beğe verirdi, o da götürür yine suyolcuya verirdi. Çıkan cevabını bana yahut Muhtar Beğe virüp götürüp Kırlandıye (Kleantiye) verirdik. Birgün bu suyoleu bizden habersizce suyolundan içeri girmiş. Sultan Murad tarafından bir kâğıt verirler, onun üzerine getirip bize göstermeden doğru Kırlandı'nin hanesine gece götürüp verir, Kırlandı açıp kâğıdı okur; acınacak surette olduğunu görür ve hatta bize dahi okur: «beni bulunduğum hal-i felâketden ve bulunduğum mahbesden halâs edin artık tehammülüm kalmadı ve sizden başka dahi halimi söyleyecek kimse kalmadı» mealinde olup imzası «garip dostunuz Murad» diye atılmıştı. Bu mektup fransızca harflerle Türkçe yazılmıştı: yanımızda okurdu.

³ Kavasbaşı zade Tefvik Beğın 29 Receb tarihli ve 11 numaralı evrakı. Bir defa içeriye yazılan mektubun cevabını bizzat valide Sultan getirip suyolcuya vermişti.

ağanın kahvesinde arabacı Abdürrahman'a götürür ve cevabını alıp getirirdi; Abdürrahman ise bu mektupları kahveci başının evine giderek Hacı Salihe verirmiş; sonradan Sinoplu Hasan Hacı Salihle saray arasındaki muhabereye doğrudan doğruya vasita olmuştu. Hasan'a saraydan bahşiş verdikleri zaman bunu gazete kâğıdının içine koydukları tütünün arasına koyarak verirdi. Dört ay sonra oradan alınan zabtiye Hasanın yerine gelen Boyabad'lı Memiş de aynı suretle saraydan aldığı mektubu zabtiye Hasan vasıtasıyla verirdi; zabtiyelerin saraydan aldıkları mektuplar, kapı aralığından alınup verilir. Sonradan bu işi suyolcular yapmışlardı.

Mektuplar Kleanti ile Nakşibend kalfaya hitaben yazılırdı; bunlar yukarıda söylediğimiz gibi Sultan Murat veya validesi tarafından gönderiliyordu. Filibeli Abdullah efendinin ifadesine göre¹ içeriden Sultan Muradın yazdığı kâğıtlardan bazıları Mekke emiri Şerife, Gazi Osman Paşa ve Mütercim Rüştü Paşaya gönderilmişti; Rüştü Paşa kendisine gelen mektubu açmadan Abdülhamide takdim ile yüz bin kuruş ihsan almış imiş.

Sultan Muradın Kleantiye yazdığı mektuplarda *ben iyiyim, gayret idin, beni buradan alın* ibaresi veya buna benzer cümleler yazılıyordu; valide Sultan da aynı mealde *gayret idin oğlum buradan çıkarın* derdi; bunların cevapları Kleanti ile Nakşibend kalfa taraflarından verilir. Mektupların cevabı Kleanti tarafından Fransızca ve Nakşibend tarafından ise Türkçe yazılır ve bunlar da *gayret ediyoruz, şöyle olacak, böyle yapacağız* diye cevaplar gönderirlerdi.

Komite azasından Muhtar Beğın ve diğer bazı âzanın ifadelerine göre de Kleantiye yazılan Fransızca mektubun imzası (*garip Murat*) diye atılmıştı. Diğer mektuplar saraydaki kadınlar tarafından yazılıp imzasız gelirmiş. Daha Murat iyi olmadan evvel komiteye gelen bir mektubda sabık hükümdarın bazan yatarken soyunmıyarak çizme ile yattığı bildirilmişti. Bazı defada : (*Ben ıztırabdayım; Çiftliğe gideyim, içim sıkılıyor; benim buradan halasının çaresi yokmudur ?*) yollu bizzat kendisi lâtın harfleriyle türkce mektup yollardı ; İlaça dair olan tavsiyeleri Muhtar Bey yazardı.

¹ Filibeli Abdullah'ın 12 numaralı istievab evrakı.

Bazan içeriye manyatizme için su da gönderilmiş ! ; iyi olması için dualı sular da gönderiliyordu.

SULTAN MURADLA GÖRÜŞME

Komite yalnız Çırağan sarayile muhabere etmekle iktifa etmeyip sabık hükümdarla bizzat temas edip görüşmek üzere reis Kleanti ile azadan Ali Şefkati Bey suyolundan saraya girmişlerdi. Kleanti bir kaç defa yalnız kendisi ve bir defa da Ali Şefkati Bey ile birlikte girmişlerdir, Kleanti Skaliyerinin naklettiğine göre :

Sultan Murat, kendisini ziyaret eden Kleanti ile Ali Şefkatiyi kucaklamış, iltifat etmiştir; gene rivayete göre Muradın sıhhati yerinde olup saçları ağarmıştı; Kleanti'nin hayretle saçlarına baktığını gören Beşinci Murad :

Bundan bir buçuk sene evvel beni genç görmüş idiniz, şimdi ak saçlı görüyorsunuz ¹; bu hadisenin belki Mari Antuvanet'te olduğu gibi can sıkıntıları sebebiyle tedricen zahir olduğunu zannedersiniz, öyle değil; daha amcamın vefatından bir kaç ay evvel başımda bir kaç beyaz saç vardı; bunları kemal-i fikre delalet etmek üzere muhafaza etmek istedim; fakat validem benim fikrime iştirâk etmedi; tahta cülûsundan bir kaç gün evvel Beyoğlundan bir su getirtti, bunu müteaddit defalar saçıma sürdü, beyazlar kayboldu. Bu suyu başıma sürdükçe bana derhal şiddetli bir yarım başağrıları gelirdi; doktor Kapolyon bunu başka şeylere atfetti ise de doktor (Laydsdorf) bu ağrıların mahlûl-i mezkûr derununadaki nitrat darjan ile sair muzır mevaddan neşet etmekte olduğunu söylemiş idi ². Doğrusu başıma kimse el sürmediği günden beri artık o ağrıları hissetmiyorum.

Bundan sonra Sultan Murat misafirlerine memleket vaziyetinden ve kendisinin tekrar saltanata çıkar korkusuyla biraderi Abdülhamidin endişesinden bahsile Midhat Paşayı, Kemal Beği ve

¹ Sultan Murad bu tarihte yani 1878 senesinde otuz dokuz yaşında idi.

² Doktor Laydsdorf Viyanalı meşhur bir doktor olup Sultan Murad'ın muayenesi için İstanbul'a dâvet edilmişti. Bu tabip, Sultan Muradın hastalığının tedavisinin gayr-i kabil olduğuna dair rapor vermişti. (*Sadullah Paşa yahut mezardan nida* — Mehmed Galip) s. 103.

gazeteci Kasap Efendiyi sormuş ¹ ve kendisinin tekrar saltanata geçmesi temennisine karşı da :

“Benim gelip zencirlerimi kırmak, beni cani gibi buraya habsettiren millete düşer bir vazifedir; fasılaya uğrayan saltanatının bana îade olunmak lâzım gelip gelmiyeceğini millet bilir. Ben o günü bekliyorum, dostlarım bunu tacil edebilirler; o günün hulûlüne kadar ben de kendimi esaretin âlâmından, inzivânın ekdarından, hatta hayatıma su-i kast edecek olanlardan bile kurtarmak için hiç bir teşebbüsde bulunmıyacağım ....”², demisti.

Tahkikat esnasındaki bazı ifadelere göre Ali Şefkati merhum 1294 senesi ramazanı içinde veya ramazan bayramında Kleanti ile beraber³ suyolundan Çırağan sarayına girmişlerdir. Ali Şefkati Sultan Muradın hasta olup bazan doğru ve bazan saçma sözler söylediğini ve içeride bir iki gece kaldıklarını azadan Muhtar Beğe söylediğine göre⁴ yukarıda Kleantinin Sultan Muradın sıhhatde olduğu hakkındaki mütaleası teemmüle muhtaçtır; Fakat Kleantinin birkaç defa suyolundan saraya girdiğine nazaran⁵ Sultan Muradın

¹ Abdülhamid hükümdar olduktan sonra Hayal gazetesi sahibi Teodor Kasap Efendiyi, karagözü zincirle bağlayıp altına da (Matbuat, kanun daire-sinde serbesttir) diye yazdığı için üç sene hapse mahkûm ettirmişti. Halbuki Abdülhamidin Kasap Efendiye kızgınlığı bundan dolayı olmayup şehzadeliği zamanında Kasap Efendinin, Molyerin (Molière) (*Hasis*) ismindeki piyesini (*Pinti Hamid*) ismiyle meşhur bir hasisin adını vererek Türkçeye tercüme ettirmesi imiş. İşin iç yüzünü bilen beşinci Murad, bundan dolayı Kasap Efendiyi sormuştu. (*Abdülhamid-i sâni ve devr-i saltanatı* s. 410).

² Abdülhamid-i sâni ve devr-i saltanatı s. 431.

³ Suyoleu Ahmed'in 27 Receb 1295 tarihli ifadesine nazaran Ali Şefkati ile Kleanti 1294 şevvalinde su yolundan Çırağana girmişlerdi ki ramazan bayramına tesadüf ediyor.

⁴ 24 Receb tarihli Muhtar Beğ'in ifadesi (6 numaralı *isticevab evraki*) Ali Şefkati sarayda bir gece kalmıştır.

⁵ 25 Receb tarihli Aziz Beğ'in ifadesi. 29 Receb tarihinde tekrar isticevab edilen Kavasbaşı zade Tevfik Bey, sorulan suale cevabında «bu suyoleu (Ahmed) ibtidadan valide sultan tarafından şimdi vilâyeti tarafına tard olunan baltacı Salih Ağa vasıtasıyla bulunarak (Muhtar Beğ'in ifadesi de böyledir) Kırılantı'yi su yolundan alıp içeriye götürdü; bir kaç gün sonra yine çıktı ve sonra da yine Kırılantı ile Ali Beği alıp su yolundan içeri girmiş olduklarını işittim ve sonra Kırılantı bana Sultan Murad ve gerek valide sultan için yazmış olduğu mektubu bana verdi: ben de suyoleu Ahmede verdim...» 11 numaralı *isticevab evraki*.

sonraları iyileştiği anlaşılıyor¹. Kleanti suyolundan içeriye her girişinde su yolculara yüzer kaime verirmiş.²

Berberbaşı Hüsnü Beğin hanesinden Çırağan sarayının Binektaş gövülüyordu; suyolundan Çırağana gitmek üzere birisi suyolu bacasından gireceği sırada Hüsnü Beğin hanesinden aralarında kararlaştırılmış şekilde pencereye havlular asılarak Çırağana haber verilir, oradan da işaretin anlaşıldığı cevabı yine muayyen işaretle

¹ *Saray ve Bab-ı âlinin içgüzü* isimli sıra makalelerinde (tefrika numarası 352) Bay İrtem, Emin Paşa konağının yanındaki menfezden berberbaşı Hüsnü Beğ'in oğlu Tevfik Bey ile Ali Şefkati'nin bir kaç defa Çırağana girdikleri yazılıyor ise de vesika ve mahkeme evrakındaki ifadelerde Ali Şefkati'nin bir defa ve Kleanti'nin müteaddit defalar girdikleri yazılı olup Tevfik Bey'den bahsedilmemektedir. Zaten bu isimde mahkemeye bir adam gelmemiş ve ismi de geçmemiştir. Kavas başı Tevfik Bey ise Muhtar Beyle beraber su yolundan gelen kâğıtları veya Çırağan'a gidecek mektupları su yolculardan alıp vermeye vesat etmişlerdir; fakat doktor Emin Paşa'nın kızı, kayın validem Bayan Emine Servet Çandarlı'nın söylediğine göre Kavas başızade Tevfik Bey su yolundan Çırağana girmişti; hattâ su yolu girişlerini bilen Emin Paşa'ya müracaat ederek teşebbüsünü anlatmış ve o da ziyade ihtiyatlı olmasını ve kendisinden asla endişe etmemesini söylemiştir.

² Tabib Ağâh Efendinin 9 Receb 95 tarihli ifadesi (*5 numaralı isticvab-evrakı*) su yolcu Ahmed'le Kavasbaşı zade Tevfik Beğin Şaban iptidalarındaki ifadeleri (11 numaralı) su yolundan nasıl girildiğini ve Kleanti ile Ali Şefkati'nin ne suretle ve kimler vasıtasıyla girdiklerini anlattığı için aynen alıyorum :

«Mumailleh Tevfik Bey ile su yolcu Ahmed ağa'nın icrây-ı müvacehelelerinde baltacı Salih ile tablakâr Halil taraflarından merhum Ahmed'in bulunduğu ve su yolundan kâğıt alıp vererek kendilerine yani Muhtar Bey kendüsüne verdiği ve Kırlandıye taraflarından verilerek içeriye girdiği ve yine o yolda kâğıtları alıp dışarıya çıkardığı ve Kırlandı ile Ali Beği içeriye su yolundan götürmüş olduğu buralarını kâmilan beyan ve tekrar ve merhum Ahmed kendüsünü ibtidadan bulan baltacı Salih ile ve bir de tablakâr Halil olduklarını ve Kırlandı'yi içeriye götüreceğ lâkırısını idüp anın üzerine Muhtar Beğ'in hanesine Kırlandı akşam gelerek saat bir raddelerinde (alaturka) oradan alıp Muhtar Beğ'in hanesinin alt tarafında sokakta olan Maslağa alub götürerek orada İsmail (su yolcu) alup içeriye götürerek üç gece içerde kalub yine İsmail alub çıkarmış olduğunu ve sonra Kırlandı ile Ali Bey içeriye girecek olduklarında yine Salih tarafından arkadaşı İsmail bulup getireceği geceyi haber verip ve bir de parola tertibedilerek arkadaşı İsmail Maslağın yanında durup geldiklerinde parola deyince Salih cevabını verince anın üzerine anları dahi alub içerüye götürerek girüb çıkarak bir gece kaldıklarını ve kendüsüne bir defa Muhtar Bey ve bir defa Tevfik Bey taraflarından verilen kâğıdı alup kendüsi fenar ile su yolundan valide dairesinin bağçesinde demir bir parmaklığın içerüsünde kapak olup kapağın kilidi olmadığından orada kadınlardan biri beklemekte olduklarından

alınca suyoluna girilirdi¹. Bundan başka saraya su yolundan adam gireceği zaman Muhtar Beğ'in evinde duran bir bayrak, güya çocuk çekiyormuş gibi Muhtar Beğ'in torunu ve Asım Beğ'in oğlu Vasıf'a çektirilerek bu suretle de saraya haber verilmekte idi.

KOMİTEYE YARDIM

Komite âzaları bu sırada maddî bir menfaat mukabilinde çalışmayıp muvaffak olduktan sonra kendilerine hizmetlerine mukabil verilecek yüksek memuriyetler ümit ediyorlardı; tabii muvaffak olunca bunun verileceği vâdolanmıştı; Filibeli Abdullah Efendi'nin ifadesine göre, komiteye ait bir tevcihat defteri vardı. Bu deftere göre Sultan Murad tekrar hükümdarlığı elde edecek olduğu taktirde Abdullah Efendi ile Aziz Beğ'in oğlu Kadri Bey hünkâr yaveri olacaklar ve Aziz Bey de Evkaf nazırlığına getirilecek ve âzadan Rıza ve Abdürrahim efendiler ise tahsil için Fransa'ya yollanacaklarmış².

Komitenin bazı zaruri masraflarına karşılık olmak üzere icab eden yardımlar Çırağan sarayından yapılıyordu. Komite azalarının tevkiflerine kadar bunlara saraydan iki bin lira kadar para veril-

virüp yine cevabı yazılıp verilerek yine getirüb verdiğini ve bir defa valide sultan kendisi gelip alarak vermiş olduğu kâğıdı kendisine okuyarak *pek sevdiğim Kırlanti garib dostunuz Muradı kurtarasınız* deyu bu kadarını bildiğini ve o kâğıdın karşılığını ise Mihal kendisine verdiğini ibtidadan Kırlanti gittiği vakit tahminen otuz ve sonradan Kırlanti ile gittiklerinde kırk kaime verdiklerini ve bu kırk kaimenin on beş adedini Salih alub kusurlarını ikimiz alarak bunların içeriye girişleri ramazan ayı içinde olup bir seneye yakın olduğunu ve merkum Kırlanti iki ceblerinde iki rovelver taşıyarak hatta bir gün kendisine Sultan Muradı çıkarmıyacak olursan seni vururum, sen de merkeze haber ver de beni tuttur deyu söylediğini...» beyan etmiştir.

¹ *Saray ve Bâb-ı ôlinin iç yüzü* (tefrika numarası 352) bu suretle berberbaşının evinden işaret verilmesi, daha sonraları Kleanti ve Aziz Beğ'in hanelerindeki içtimalarda da devam ettiği anlaşılıyor; içeriye girenler evvelâ Muhtar Beğ'in evinde toplanıp sonra su yoluna girdiklerinden eski tarz devam etmiş, ve bu işaret Muhtar Beğ'in evinden verilmiştir. Su yolcular vasıtasile içeri ile muhabere olunduğuna göre ihtimalki sonraları bunların delâletiyle haber verilmiştir.

² 15 Şaban 95 tarihli Abdullah Efendinin ifadesi (*Isticvab evrakı numara 12*).

mişti¹, bu yardım Nakşibend kalfanın saraydan çıkardığı söylenen para dolu çantanın çalınmasından sonra olmalıdır.

DUVARLARA YAPIŞTIRILAN YAFTALAR

Komite tarafından İstanbul'un Ortaköy, Beşiktaş, Fatih, Bayezit, Lâleli, Aksaray taraflarına Sultan Murad lehine bayannâmeler yapıştırılmıştı². Bu hafta veya beyannâmeler Sultan Muradın hükümdar olması yolunda halkı tahrik içindi; Rus harbi, mâlt vaziyetin iyi olmaması, iâşe buhranı halkı sıktığından komite bu hoşnutsuzluktan istifade etmek istemişti. Beyannâmelerin yapıştırılması hakkında azadan Hacı Hüsnü Beğden şüphe edilerek tevkif edilmiş ise de sabit olmamıştır.

Beşiktaş ve Ortaköy taraflarına yapıştırılmış olan yaftalardan bir tanesi manzum olup rivayete göre komite azasından Muhtar Bey tarafından tertib edilmişti. Bu hafta, Sultan Murad'ın çıkmasını şöyle nazm ediyordu:

Yeter ayyûka çıktı tık tık artık
Çık ey bigâne meşreb çık çık artık
Neden çıkmazsın artık geldi saat
Kapûdan perdeden bakmak mı âdet
Bırakmazlar seni bir lahza râhat
Çık ey bigâne meşreb çık çık artık.

¹ Beş numaralı isticvab evrakında Aziz Beğle tabib Agâh Efendinin mevacihleri.

² *Bu hafta işine dair verilmiş olan bir jurnaldan*: «Geçen günü Ortaköye talik edilmiş olduğu halde bulunan ve makalât-ı muzırrayı havi olan yaftayı tertip ve talik edenler kemâl-i dikkatle aranıyor ve şüphe olunanlar hakkında yazı yazdırılarak yaftaya tatbik ve emsali muamelâta teşebbüs ile tetkikat icra kılınıyor; yazıları alınanlar içinde Ortaköy cami-i şerifi müezzîn-i sânisî Hüseyin Efendinin hattı. hafta yazısına müşabehet arzetmesiyle mûmaileyh taht-ı istintaka alındı: hasıl olacak netice arz olunur. Aksaray ve Okcularbaşı (Bayazitte) ve Lâlelide onbeş gün evvel talik olunan yaftayı tertip ve talik edenler aranır iken yevm-i talikin akşamı defterhane ketebesinden Rifat Efendi, Fatih civarında *Bahçeli han* demekle maruf olan hana gelerek biraderi Faik Efendiyi sual ettikten sonra mezkûr yaftaların mündericatinı orada bulunanları teşvik edercesine te-fevvüh ettiği tahkik kılınmasından ve kendüsi havâî meşreb bir şey olmasından dolayı derhal celp ile taht-ı istintaka alındı».

ABDÜLHAMİDE SU-İ KAST TASAVVURU

Kleanti - Aziz bey komitası'nın Sultan Muradı hükümdar yapmak için baş vurduğu çarelerden birisi de Abdülhamidi öldürtmek istemesi idi; bu iş, tabib Agâh Efendi vasıtasıyla olacaktı. Agâh Efendi, Aziz Beğin ailesini tedavi ettiği için anınla ahbaptı; bir gün yani komitenin keşfinden sekiz ay evvel Kleanti bazı komite azalariyle Aziz beğin evinde bulunurken Agâh Efendi oraya uğramıştı. İşte bu görüşme esnasında Agâh Efendi de Aziz beğin Kleantiye verdiği teminat üzerine komiteye alınmış ve maksad-ı teşekkül kendisine anlatılmıştı¹.

Bundan bir müddet sonra bir gün Aziz beyle tabib Agâh Efendi Kleantinin Beyoğlundaki evine gitmişlerdi; bu evin yukarı katındaki bir odada bu iki zatten başka ev sahibi Kleanti ile Nakşibend kalfa vardı. Dört kişi bir taraftan içki içip yemek yerlerken diğer taraftan da Abdülhamide karşı su-i kast yapmağı görüşmüşlerdi.

Bu görüşme esnasında Nakşibend kalfa :

Abdülhamidin vücudu kalkmayınca bu iş olamaz demiş ve bunun nasıl yapılacağı düşünülmüş, bir yere giderken yolda vuralım denilmiş, fakat Kleanti bunu mahzurlu görerek :

“Böyle şey olmaz, iş büyür, Rusya dahi buradadır; bir fesat çıkar. Sonra birimiz muradımıza nâil olamayız; bu olsa olsa camide olur, birisi evvelce hünkâr mahfilinde saklanır, ben de Sultan Muradı tebdil-i kıyafet camiye götürürüm; o iş orada icra olununca hemen ey cemâat telâş etmeyin istediğiniz meleksimat Padişahınız Sultan Murad işte budur deyüp orada biat olunup sonra Beşiktaş sarayına götürülür.

deyince su-i kastın bu şekilde yapılması takarrür etmişti².

Bu tarz tasvip edildikten sonra su-i kasti yapacak bir adam tedariki görüşülmüş, Aziz beğe bir adam bulması teklif edilmiş ise de “o ben böyle iş yapamam,, diye red cevabı vermişti; Nakşibend kalfa Aziz beği koltuklamak isteyerek dua ve senadan sonra

Hiç bir zaman Aziz beğin hakkını ödeyemeyiz diye yüzüne gülmek istediyse de Aziz Bey :

¹ 9 Receb 1295 tarihli Agâh Efendinin ifadesinden (beş numaralı isticvab evrakı) ve 11 Receb tarihli Ahmed Rıza Efendinin (bir numaralı isticvab evrakı).

² Agâh Efendinin 7 Şaban tarihli ifadesi.

“Evvelinden oldunuz da ne bok oldum,, diye mukabele eylemişti. Bu söz üzerine Nakşibend kalfa: *Bu sefer arslanım* [yani Sultan Murad] *senin kadir ve kıymetini bildi* diye cevap vermiş, fakat Aziz Bey işi üzerine almamıştı.

Bundan sonra adam bulması tabib Agâh Efendiye teklif edilmiş, o da adamları olduğundan bahsile teklifi kabul eylemiş ve bunun için su-i kasti yapacak adama verilmek üzere bir rovelver istemişti. Kleanti derhal yeğeni Mihal'ı çağırıp adını verdiği bir dükkândan rovelver getirterek Agâh efendiye vermişti; bunu müteakip Nakşibend kalfa oturduğu yerden kalkarak odadaki do-laptan gümüşü küçük bir kama çıkarıp Agâh efendiye:

“Al Agâh efendi, bu da sana benim bir bergüzârım olsun, şimdi sana bir başka şey vermeğe kudretim yoktur; inşâallah arslanımı Allah bize gösterecek görelim, o vakit sana edeceğimizi biz biliriz.,,

diye kamayı Agâh efendiye vermiştir.

Gündüz alaturka saat ona kadar yeyüp, içilüp görüşldükten sonra Agâh efendi rovelver ve fişenklere bir mendile bağlayarak Kleanti'nin evinden çıkarak İstanbul tarafına geçmişlerdi. Evden ayrılırken Kleanti, Agâh efendiye verilmek üzere Aziz beğ'e, elli kaima vermişti. Bu paranın otuzunu Aziz Bey ihtiyacına binaen bilâhara verilmek üzere kendisinde alıkoyup yirmi lirasını da Agâh efendi almıştı.

Bu içtimada su-i kasti Ortaköy camiinde yapılmasına karar verilmişti, su-i kasti müteakip muvaffak olmak için nüfuzlu ve cerbezeli ulemadan birinin ele alınması düşünülmüş, Aziz Beğ'in tavsiyesiyle gürcü Şerif Efendi muvafık görülmüştü. Bu zat mevkie göre lâkırdı söyler söz ebesi bir adam olduğundan iyi intihap edilmişti. Agâh Efendi hocanın zevcesine baktığı için kendisiyle tanışıyordu. Bundan dolayı işi hocaya açacağını söylemişti; fakat Kleanti:

Senin söylemen olmaz; beni anınla görüştür, kandırarak sözüm vardır ve Sultan Muradın bende kendi hattı ve imzasıyla tezkireleri vardır; görünce kanar.

demmişti. Bunun üzerine aralarındaki karar mucibince Kleanti ile

Agâh Efendi ertesi günü Fatihde Otlukçu yokuşunda bulunan hocanın evine gitmek üzere Fatih muvakkithanesi önünde saat alaturka iki ile üç arasında birleşeceklerdi. Filhakika kararlaştırılan saatte Kleanti araba ile muvakkithane önüne gelmiş ise de Agâh Efendi gelmediğinden dolayı geri dönmüştü; fakat Agâh Efendi, güya yalnızca Şerif Efendi ile gidip görüşmüş ve onun vasıtasıyla Ortaköy camiinin hademesi elde edilmiş ve keyfiyet Aziz Bey vasıtasıyla Kleanti'ye bildirilmişti.

Tabib Agâh Efendi su-i kast için bulacağını vaad ettiği adamı bulamamış, parasızlığına mebni rovelver ile kama ve fişenkeri Bedestende satmıştı; Hatta kendisine, Kleanti tarafından Filibeli Abdullah Efendi gönderilip rovelver ve kama istenmiş ise de sattım, elbise aldım demiş ve işi yapmak için beşyüz lira istemiş ve verilmezse kendilerini haber vereceğinden bahs ile tehdit eylemişti¹.

S. MURADI ÇIKARMA TEŞEBBÜSÜ

Sultan Murad, Kleanti Skaliyeri'ye yazdığı mektuplarda mütemadiyen kendisinin çıkarılmasını istiyordu; yine bu yolda yazdığı bir mektubta pek sıkıştığını bildirmiş ve Kleanti de çıkarılacağını vâdeylemişti². Komite âzaları müteaddit toplantılarında bu işi görüşmüşler, sabık hükümdarın su yolundan çıkarılarak Aziz Beğin Cerrah Paşadaki evine getirilmesini kararlaştırmışlardı; azaların ifadelerine göre beşinci Murad buraya getirildikten sonra kendisine blat edilecek ve sonra yüksek makamlardan istizan olunup kendisinin muvafakati alındıktan sonra ahali ve softalarla birlikte Hırka-i Şerif veya Serasker kapusu, yahut Fatih ve yahut Meclis-i Mebusana götürülüp³ *bizim padişahımız budur* diye kendisine bîat olunacaktı⁴. Komite azasından Hacı Bekir Efendi ile sabık kurenâdan İsmail

¹ 15 ve 17 Receb 1295 tarihli Agâh efendinin ifadeleri (iki ve on numaralı istievab evrakı) yine aynı zatın 7 Şaban tarihli ifadesi ve 11 Receb tarihli Ahmed Rıza efendinin ifadesi (bir numaralı istievab evrakı).

² Aziz beğin 14 Receb 95 tarihli ifadesinden.

³ Meclis-i mebûsan 11 safer 1295 tarihinde kapandığından bu yolda görüşülmesi tabii bu tarihten evveldir.

⁴ Aziz beğin 14 Receb 95 tarihli ifadesi ile tabib Agâh efendinin 9 Receb tarihli ifadesi (beş numaralı istievab evrakı).

Bey ve Vacid Bey, Sultan Muradın çıkarıldığıını icabedenlere söyleyip vaziyeti hazırlıyacaklardı.

Beşinci Muradı çıkarmak için su yolcular çağrılıp görüşülmüş, mutabık kalınmış ve tebdil-i kıyafetle çıkarılacağı gün ve saat tayin edilmişti. Aziz Beğin evi bir Padişahı kabul edecek konforu havi olmadığından dolayı hariçten bazı eşya tedarik edilmişti; bu meyanda Kleanti bir sofra takımı göndermişti¹. Padişah için evin harem tarafında üst katta bahçeye bakan bir oda tahsis edilmiş ve buraya büyük bir karyola şilte ve kuş tüyünden yastık konmuş elbise hazırlanmış ve bir de Padişah geldiği zaman buhur yalınlarak karşılanmak adet olduğu için Nakşibend Kalfanın tavsiyesiyle buhurdanlık konmuştu². Bunlardan başka odada bir çiçeklik, beyaz kadifeli (işlemeli) sandalyalar bulunup yere de güzel bir keçe serilmişti³ Aziz Beğin 18 receb tarihli ifadesinde Sultan Murad için tefriş edilen bu oda hakkında daha etraflı malûmat vardır⁴. Sultan Murad geldiği zaman tabii kendisine yemek verileceği için bu yemeği Nakşibend kalfa hazırlamıştı; yiyecek vesair levazımat tedariki için Aziz Beğe bir miktar para verilmiş ve o da

¹ Dört numaralı istievab evrakı ve Mihal Skaliyerinin 20 Receb tarihli ifadesi.

² Tabib Ağâh efendinin 17 Receb tarihli ifadesi (istievab evrakı numara 10).

³ 18 Receb tarihli Ahmed Rıza efendinin ifadesi. Elbise boğçası İsmail beyden ve abdest takımı Asım efendinin evinden gelmişti. Yatak, yastık ve buhurdanlığı Nakşibend kalfa bulmuştu.

⁴ Aziz Bey şöyle diyor: «Şubat ayı içinde (1295 Sefer ayı başları) Perşembe günü Kırlandı erkenden geldi; Sultan Muradı çıkaracağım burada nerede oturacağım? Sonra odaları gezdi, haremde odanın birisini tensip gördü; bu oda ise çıplak, yerde keçesi yoktur dedi; Ben de eğer getirecekseniz bulun eşyasını dahi getirin, bende böyle şeyler yoktur dedim; Nakşibend dahi beraber olduğundan ben bulup getiririm deyu söyleyerek gitti; anın üzerine yine bizim hanede bir karyola olup getirdim. Anın üzerine mezbûre (yani Nakşibend Kalfa) yorgan örtünmez deyu Feshane mamulâtından battaniye gibi birisi altına ve diğeri üzerine ve bir kaba kuş tüyünden yastık, bunları Kırlandı'nın fevt olan uşağı Andon ile getirdi. Ve bizim kerimenin kendi yüzlerini işlediği beş altı yün ipeğinden işlemeli sandalyelerini dahi getirdik. Anın üzerine yine Nakşibend buhurdanlık ve çatal ve kaşık ve fincan ve bir bohça elbise ve çamaşır İsmail beğin hanesinden ve bir abdest takımı ve futa gibi şeyler Asım efendi hanesinden hasılı bunlar ile oda döşendi; kalfa dahi bizde idi. Öyle üç, beş, altı gün kadar böyle oda döşeli durdu. Nâümit olarak odayı bozdular, yine şeylerini alıp götürdüler» (Aziz beğin 10 numaralı istievab evrakındaki ifadesi.)

bununla pirinç, et, şeker, odun vesaire almıştı. Sultan Murad'ın yemeği balık ile tavuk idi¹.

Beşinci Murad'ın çıkarılacağı takarrür eden gece azalar Aziz Beğin evinde toplanmışlardı; içlerinde Nakşibend kalfa da bulunup yalnız Murad'ı buraya getirecek olan Kleanti ile Muhtar Bey ve Hüseyin Efendi yoktu. Kleanti, Muradı alıp Aziz Beğin evine getirmek üzere bir kira arabasına binip Muhtar Beğin evine gitmişti; araba Çırağanın beri tarafında duracak ve tek servi yokuşunda Doktor Emin Paşa'nın konağının yanındaki hazineden çıkarılacak olan Sultan Murad Aziz Beğin evine götürülecekti.

Kleanti, Muhtar Beğin evine gitmiş oraya Sultan Murad balta-çılarından Salih vasıtasıyla buldurulan su yolcu Ahmed ile İsmail ve bir de Kleanti'yi su yolundan Çırağan'a sokan Tütüncü başı Hüseyin Efendi davet edilmişti. Su yolculara iki bin kaime mukabilinde Hüseyin Efendi'nin Kleanti ile birlikte içeri girip Sultan Muradı çıkarmaları teklif edilmiş ise de onlar biz iki kişiyi içeriye götürmeyiz diye itiraz etmişler, Kleanti, Hüseyin Efendi gitmezse ben de gitmem demiş², su yolcuların bu gece olmaz vakit geçti diye bir bahane ile muvafakat etmemelerine kızan Hüseyin Efendi: "siz bendegândan olup acımıyorsunuz," diye onlara çıkmış ve bırakıp gitmişti. Bu muvaffakiyetsizlikten müteessir olan Kleanti bir kira beygiriyle gece alaturka saat üçte Aziz Beğin evine gelip

¹ Aziz beğin 20 Receb 95 tarihli ifadesi (dokuz numaralı istievab evrakı).

² 25 Receb tarihli tütüncübaşı Hüseyin efendinin ifadesinden. Kleanti su yolculara, Sultan Muradın çıkarılmasından zabtiye nazırı Safvet Pâşa ile Mehmed Ali ve Şeyhulislâmın haberleri vardır demiş. Anlar da mademki böyledir su yolundan çıkarılmasına hacet yok demişler. Muhtar beğin 13 Receb 95 tarihli ifadesinde de Kleantinin su yolculardan İsmail ve Ahmed ağaları çağırıp Sultan Muradı Suyolundan çıkarmalarını teklif eylediğini ve onların da biz çıkaramayız diyerek bırakıp gittiklerini söylemiştir. 24 Receb tarihli su yolcu Ahmedin ifadesi de Kleantinin teklifini kabul etmediği yolundadır. Yine bu su yolcu Ahmedin 27 Receb tarihli ifadesinde Muhtar beğin hanesinde Muhtar Bey, Hüseyin Bey Kleanti, Mihal, su yolcu İsmail ve bahçıvan Mehmed olduğu halde Kleantinin *Sultan Muradı çıkar ne kadar para isterseniz vereceğim* dediğini söylemiş ve Kleantinin yeğeni Mihalin yine 27 Receb tarihli ifadesinde de Muhtar beğin hanesine su yolcular çağırılmış ve vakit te geçmiş olduğundan su yolcularla Kleanti içeriye girememişlerdir. Bunun ifadesine göre Sultan Murat çıkarılınca evvelâ su hazinesi yakınında Muhtar beğin evine götürülecek ve oradan da Aziz beğin hanesine gidecekmış.

işi anlatmış¹ büyük ümitlere düşen komite azaları bu muvaffaki-yetsizlik üzerine evlerine gitmişlerdi.

Sultan Murad'ın bu çıkarılma keyfiyeti 1878 senesi Şubat ayı başlarında olup Suâvi'nin Çırağan vak'asından üç ay evveldi; Kleanti'nin yeğeni Mihalin ifadesine göre ertesi günü [herhalde az bir zaman sonra] su yolu kapatılmış olduğundan² artık o yol ile Sultan Murad'la münasebet kalmamıştı; fakat komitenin faal azaları Çırağan Sarayının muhafız olmayan ve zabtiye beklemiyen bir yerini bulmuşlar ve buradan Sultan Muradı çıkarmak istemişlerdi; o mevki de Beşiktaştan Ortaköye giden yolda bir bahçe parmaklığı ile duvarın birleştiği mahaldi; bu duvarın iç tarafında matbah vardı. Sultan Murad matbahın damına çıkarılacak ve duvardan sarkıtılmak suretiyle aşağı alınacaktı; fakat Sultan Murad bu tarzda çıkarılmasına muvafakat etmemişti³.

Sultan Murad'ın su yolundan çıkarılması ve duvardan indirilmesi işi olmayınca bu defa da Kleanti, Sultan Murad'ı deniz tarafından kaçırmak istemiş; tabii dahilen tertibat alınmış ve Kleanti yağışlı ve fırtınalı bir gecede kayığa atlayıp Çırağanın önüne gitmiş ve Sarayın önündeki rıhtıma kanca atmışlar, Bunu, sarayın deniz tarafındaki muhafız asker görmüş, ne için geldiklerini sormuş, onlar da fırtınadan deniz attı demişler ve nöbetcinin ihtarı üzerine oradan çekilmişler ve me'yusen avdet eylemişler⁴.

* * *

Sultan Muradın askerî bir kuvvet olmadan gizlice Çırağan sarayından ve suyolundan çıkarılarak Aziz Beğın evine getirilip

¹ Aziz beğın 14 Receb 95 tarihli ifadesi. Makalenin sonundaki iki numaralı vesikaya da bakın.

² Suyolu Ahmedin 27 Receb tarihli ifadesinden sabık serkarin-i pâdişâhî suyolunun başına gelip gezdikten sonra kurşunların boruları müstesna olmak üzere diğer yerleri doldurtmuştur. Meşrutiyetin ilânına kadar bu hazine başında nöbetçi asker bulundurulurdu. Bu hazine Doktor Emin paşanın konağının yanında olduğundan konağa yabancı geldiği zaman hüviyeti tayin edilmedikçe içeri bırakılmazdı.

³ 20 Receb tarihli Mihâl Skaliyeri'nin ifadesi (dört numaralı istievab evrakı).

⁴ Komite esasından Ahmed Rıza efendinin 15 Receb 95 tarihli ikinci ifadesi (iki numaralı istievab evrakı) ve makalenin sonundaki bir numaralı vesika. Aziz beğın oğlu Kadri beğın ifadesinde de Kleantinin kıyafet tebdilile Sultan Muradı deniz tarafından kaçırmak istediği beyan edilmektedir (bir numaralı istievab evrakı).

oradan Softalar ve bir kısım halk ile beraber serasker kapısı, Fatih camii, Meclis-i mebusan veya Topkapu sarayındaki kubbe altına götürülerek biat olunacağı tarzındaki sözler, delice bir teşebbüsten ileri geçemeyeceği ve bir avuç askerle Sultan Hamidin bunları dağıtacağı meydandadır.

Kleantin'in yeğeni Mihâl Skaliyerinin 26 Receb tarihli ifadesle Beşinci Muradın kurenâsından İsmail Beğ'in 16 Receb tarihli ikinci ifadesinden ¹ sabık hükümdarın Aziz Beğ'in hanesinden Avrupaya kaçırılacağı anlaşılmaktadır. Mihâl kendisinin ve azadan Vacit Beğ'in ve amcası Kleantin'in, Sultan Muradla beraber gideceklerini ve Sultan Muradın Avrupada oturup aylığını alacağını duyduğunu beyan etmesi çıkarma teşebbüsünün en makul şekli olduğunu zannedim ². Gene Mihâl, 20 Receb 95 tarihli ifadesinde Sultan Muradı tahta çıkarmak için bir İngiliz komitesinin teşekkül ettiğini söylemiş ve hatta kraliçe Viktoryanın oğlu prens Dögalin bu komiteye dahil olduğunu beyan eylemiştir ³. Bu mütalealara göre Mason Cemiyetine mensup olan komite azalarının sultan Muradı Avrupaya kaçırmak istedikleri anlaşılıyor.

KOMİTENİN KEŞFİ

Ali Suâvinin Çırağan sarayı baskınına müteakip bununla alâ-kadar olanlar aranırken yapılan bir ihbar üzerine Aziz Beğ'in evinde toplanmış olan komite efradından bazıları bir baskın neticesinde yakalanıp içlerinden bir kısmı kaçmışlar ve o geceki ictimâda bulunmayan azaların bir kaçı müstesna olmak üzere diğerleri ele geçmişlerdir.

¹ İsmail Beğ'in ifadesine göre Sultan Murad Aziz Beğ'in hanesine çıkarıldıktan bir müddet sonra Kleanti'nin tertip edeceği bir program ile Avrupaya kaçırılacaktı. (16 Receb 1295 tarihli ifade) İki numaralı istievab evrakı.

² Bay Ziya Şakir'in bir saraylı hanımından naklettiğine göre Sultan Murad bir tertiple saraydan çıkarılarak Çırağan önünde demirleyen bir İngiliz gemisinin gönderdiği sandal ile gemiye naklolunup Avrupaya götürülecekti. Kleanti'nin âzanın bir çoklarından bunu gizlediği anlaşılıyor; zaten bir kısım âzanın istievaplarında Fatih'te, Serasker kapısında, Meclis-i Mebusanda, Topkapı sarayında biat edilecek diye dört yer zikretmeleri işin katî bir karara bağlanmadığını ve Kleanti'nin maksadı başka olduğundan buna lüzum olmadığını göstermektedir.

³ Prens dö Gal'in, Sultan Murad'ın hayatıyla alâkadar olduğu bazı kayıtlarla da sabit olmaktadır. Mihâl'in komite dediği Masan teşkilâtı olup bunu açıkça söylememiştir.

Komiteyi haber verenin Sultan Murad mensublarından Hacı Hüsnü Bey adında azadan biri olduğu anlaşılıyor. Kısa tercüme-i hali yukarıda *komite azaları* kısmında yazılmış olan Hacı Hüsnü Bey, ibtidadan bu komiteye dahil olmuştu; Aziz Beğin mektep arkadaşı idi; kendi rivayetine göre komiteye kurenâdan İsmail Bey vasıtasile girmişti.

Hacı Hüsnü, Bey komite azalarının yakalanmasından takriben yedi ay evvel bir takrib Abdülhamide hulûl ederek dışarıdan aldığı malûmatı baş kâtib Edib Bey ve hazinedar ağa vasıtasile Padişaha bildirmek suretile hafiyeliğe başlamıştı. Ali Suâvi vakasını müteakip hemşirezadesinin eski kocası tabur ağası Mehmed Bey tarafından vaki ihbar üzerine gerek Suâvi vakasile alâkasından ve gerek Damad Mahmud ve Midhat Paşaların kapılarına yapıştırılmış olan yaftalardan dolayı tevkif edilerek Bâb-ı seraserideki divan-ı harbe verilmiş ve bu defa keşfedilen ve daha doğrusu kendisi tarafından haber verilen komite ile münasebeti sebîle zabtiye kapısına celbedilerek istintak edilmişti.

Hacı Hüsnü Bey Ali Suâvi vakasını müteakip maznûnen divan-ı harbe sevkedilmeden evvel, Kâşgar elçisi Yakup Hana, mahrem olarak söylediği bazı sözleri o da Padişaha arzetmiş, Sultan Hamid, kahvecibaşı Mahmud Efendi ile birde yaver göndererek Hacı Hüsnü Beği huzuruna kabul eylemiştir, bunun Abdülhamide haber verdiği şeyler, üstü örtülü olarak Kleanti - Aziz Bey komitesi hakkında idi ve işte Hacı Hüsnü Bey bu suretle Padişaha çatmak istemişti.

Abdülhamid, Hacı Hüsnü Beğe :

(Aksarayda bir mektebde benim aleyhimde bir meclis olmuş, sen de o meclise tesadüf eylemişsin, maatteessüf ehbabımdan bir zata beyan eylediğini o zat bana söyledi).

demiş¹ Hacı Hüsnü Bey, mektebdeki cemiyetin aslı olmadığını söylemiş ve Padişah da gûya inanmıştı. Hacı Hüsnü Beyden istifade etmek isteyen Abdülhamid:

¹ Hacı Hüsnü Bey, bu toplantıyı kendisinin şeyhi olan Kâşgar elçisi Yakup hana söylemiş o da Abdülhamid'e arzetmiştir. Halbuki cemiyet Aziz Beğin evinde olup Aksaray mektebinde değildi. Hacı Hüsnü Bey bunu ya kasden söylememiş ve yahat Yakup han yanlış anlamıştı. Hacı Hüsnü Beğin bundan maksadı Abdülhamide çatmaktı, nitekim dediği oldu ise de sonu gelmedi ve sürgünden kurtulamadı.

"Her ne hal ise geçmişi ben afvettim; fakat bundan sonra icab edenlerle görüşmeğe ve aleyhimde mazbata yapılincaya kadar muvafakatte bulunup mühürlendikten sonra mazbatayı kapup huzûr-ı şâhâneme getürmeğe memursun; senden sadakat beklerim,, demişti¹.

Hacı Hüsnü Bey bundan sonra mensub bulunduğu *Kleanti Aziz Bey* komitesine ait müzakeratı padişaha bildirmeğe başlamış, fakat Kleântinin dostlarından *Kaporal* adında biri, Hacı Hüsnü'nün Padişahın hafiyesi olduğunu bildirmesi üzerine komite azaları uyanık davranıp bâdema işlerinden bunu haberdar etmemişlerdir; hatta Hacı Hüsnü Bey, komitenin faaliyeti ve oraya devam eden azalar ve Sultan Muraddan gelmiş olan mektuplar hakkında Yakuphan'a malûmat verirken Sultan Muradı suyolundan kaçıracaklarını da söylemiş ve o da bütün bunları padişaha arz ederek suyolunu kapattırması².

İşte Hacı Hüsnü Bey böyle dolab çevirirken Ali Suâvi vaka-sında alâkası olduğu zanniyle daha evvel söylediğimiz gibi tevkif edilmiş ve sonradan *Kleanti* komitesiyle münasebeti anlaşıldığından dolayı divan-ıharb kendisini mahkûm etmiştir³.

* * *

Abdülhamid, *Kleanti - Aziz Bey* komitesinin toplandıkları yeri öğrenip bunlar hakkında Hacı Hüsnü Bey vasıtasıyla epi malûmat aldıktan sonra 25 Haziran 94 tarihine tesadüf eden bir Pazar günü [1878 Temmuz] zabtiye nazırı Mehmed Arif Paşayı huzuruna kabul ile Salı gecesi yani Pazartesi günü akşamı komitenin toplanmakta olduğu Aziz Beğin evinin basılarak âzaların yakalanmalarını emretmiş ve o da lâzım gelen tertibatı almıştır⁴.

¹ Makalenin sonundaki Hacı Hüsnü Beğin Pâdişâha arzisiyle divan-ı harpte verdiği 21 Receb 1295 tarihli ifadeden.

² Hacı Hüsnü Beğin 21 Receb 95 tarihli ifadesi (yedi numaralı istievab evrakı).

³ Sayın Bay İrtem makalelerinde (tefrika numarası 352) komite âzası tevkif edilince, gûya Hacı Hüsnü Bey ile Muhtar Beğin divan-ı harpte (bu işi biz tertip ettik) dediklerini yazıyorlarsa da böyle bir sözün ceryan etmediği elimizde bulunan bütün mahkeme evrakında görülüyor ve Bilâkis komiteyi haber verenin Hacı Hüsnü Bey olduğu anlaşılıyor.

⁴ *Zabtiye nezaret-i celilesine*

Dünkü pazar günü sabahleyin hâkipây-ı şâhâneye şifâhen vuku bulan istizanınız üzerine zât-ı şâhâne efendimiz o işi merak etmektedirler ; Salı gecesi ablu-

Zabtiye nazırı M. Arif Paşa¹ bizzat kendisi de beraber bulunarak 26 Haziran 94 ve 8 Receb 95 Pazartesi günü akşamdan sonra Aziz beğın Çıkma sokaktaki evini abluka edüp birden bire basmıştır. O gece komite azalarından bazıları görüşmek üzere aralarında karar vermişlerdi. Kleanti, o gün sabahleyin erkenden Aziz beğın evine gelmiş, oturmuşlar, öğle yemeğini yemişler ve sonra işlerinin olup olacağını anlamak üzere Silivri kapıdaki *Elektli-baba* türbesine gidüp elek çevirmişler ve tekrar eve dönmüşlerdi; çevirdikleri elek arzuları gibi dönmüş ve muvaffak olacaklarını tebşir etmişti!²

Bunlar eve döndükten sonra orada Abdürrahim, Abdullah Mustafa ve Rıza efendileri bulmuşlardı; Haydarlı Nuri Bey daha sonra akşam üzeri gelmişti. Nuri Bey ile Rıza Efendi yemeklerini

ka edeceğiniz konağın içinde bulunan zatların isimleri ile ve yanlarında bulunan evrakları, vukuat âkibinde hemen bir kit'a jurnalını kaleme aldirup göndermenizi ve ne sûretle mezkûr konak basıldığını olvakit biletraf beyan eylemeniz irade-i pâdişâhî iktizasındandır ve nihayet derecelerde her sûretle mutebassırâne bulunmanız dahi fermân-ı şâhâne buyruldu. Dünkü pazar günü ifade buyurduğunuz meseleden sonra yeni bir mesmuat ahz eylediniz ise anı dahi bu tezkirenin cevabıyla beraber beyan buyurmanız bâbında tahrirat-ı hâlisâneme ibtidar kıldım efendim. 26 Haziran sene 94

*Serkahveci-i Hazret-i Şehriyari
Elha Mahmud*

Bu tezkireye zabtiye nazırı Mehmed Arif Paşanın derkenar suretiyle verdiği cevap:

Efendim

İşbu tezkire-i aliyyeleri meâl-i celil-i biletraf malûm-ı âcizânem oldu. Madde, dünkü arz-u ifade-i çakerânem veçhile bu gece bâ avn-ü inâyet-i bâri ve yâver-i tevccühât-ı cenâb-ı şehinşahi mahall-i malûmeye gidilüb iktiza-i hâle göre muamele-i lâzime (ye) ibtidar ve zuhura gelen halât aynen arz ve inha olunacağı ve lâzım gelen tertibâtın ikmalî ile iştigal üzere (olduğumu) arz ederim olbabda.

Mehmed Arif

¹ Arif Paşa aslen Anadoluludur. Zabtiye müşiri Mehmed Paşanın maiyyetinde yetişmiştir. Rumeli payesinde iken 1292 Şabanında (1875) Beyoğlu mutasarrıfı ve 1295 Muharreminde (1878 İkincikânun) Vezirlikle zabtiye nazırı olup bir sene sonra azledilmiş ve az sonra Şehreminliğine tayin olnup dört ay sonra 1296 ramazanı sonlarında vefat eylemiştir (1879 Eylül).

² Aziz Beğın oğlu Kadri Beğın 10 Receb 95 tarihli ifadesi (bir numaralı isticvab evrakı).

dışarıda yiyüp gelmişlerdi. Diğerleri birlikte yemek yiyerek ellerini yıkadıkları sırada birden bire ev basılmıştı¹.

Bu hâdise üzerine Kleanti, evvelden bildiği ve bir defa gizlice geldiği bahçe kapusundan ve Aziz beğın oğlu Kadri beğın ifadesine nazaran diğer misafirler de evin kapusundan² ve daha doğru olarak zabtiye nazırının verdiği rapora göre Kleanti ile Filibeli talebeler ve bir de Aziz beğın evinde yatup kalkan mektep kalfası Hafız baba evin bahçe tarafındaki, bahçeden bahçeye geçen suyolundan kaçmışlardı³. Aziz beğın oğlu on dokuz yaşlarındaki Kadri Bey de bu suretle kaçmak istemiş ise de muvaffak olamıyarak suya girmiş olduğu halde yakalanmıştır⁴.

Bunların isticvabları esnasında komiteye mensup olanlar birer birer elde edilmişlerse de mühim röl oynayanlardan Komitenin birinci reisi Kleanti ile⁵ Nakşibent Kalfa ve Ali Şefkatî Bey memleket haricine

¹ 9 Receb 1295 tarihli Aziz Beğın ifadesi (bir numaralı isticvab evrakı).

² Aziz Beğın oğlu Kadri Beğın 10 Receb tarihli ifadesi.

³ O gece saat yedi buçukda zabtiye nazırının gönderdiği jurnal :

* İşbu gece Cerrahpaşa hamamının karşısında çıkmaz sokak derunında Evkaf hazinesi senedat müdürü muavini Aziz Beğın yetmiş sekiz numaralı hanesi, bendeleri dahi hazır olduğum halde bastırılıp mir-i mûmaileyh ve Cemiyyet efradından ikisi ve boğazına kadar su içine saklanmış olarak mir-i mûmaileyhin oğlu tutuldu. Bu baskında hanenin her tarafı ihata edilmiş ve her nevi esbab-ı ihtiyat tehiyye olunmuş iken cemiyyet, sûret-i iştigalleri nisbetinde kaçacak cihete dahi ehemmiyet vermiş olduğuna binaen mahud Kırlandı ile bazı hem efkârî, hanenin bahçesi içinde, bahçeden bahçeye geçer suyolundan firar etmişlerdir; mamafih tutulan eşhasın istintakına başlanıldı; bunların zabt olunmakta bulunan ifadatından gerek efrad-ı cemiyyet ve gerek maksadlarına ait cihet meydana çıkmaktadır; bununla beraber merhum Kırlantının hanesi ve bulunabileceği yerler haber alınmakla ve böyle geç vakıtda hanesinden başka mahalde barınmayacağı ihtimali kavi olmağla saye-i âli-icenâb-ı cihanbânide ezhercihet taharriyyata devam olunmaktadır, bimennihi teâlâ yakında merhum Kırlandı ve cemiyyetin sair efradı dahi bulunarak icabı icra edileceği arz olunur.

26 Haziran, sene 94

gece saat
7,5

an bâb-ı
zabtiye

⁴ Kadri Beğın kendi ifadesi (bir numaralı isticvab evrakı).

⁵ Bu Kleanti Skaliyeri İstanbul'da komite teşkil edip muvaffak olamıyarak kaçtıktan ve bu suretle bir çok ocak söndürdükten sonra iltica etmiş olduğu Atınada da kendisi rahat bırakılmıyarak mütemadiyen iz'âç edilmiştir, bundan korunmak için bir fırsat zuhuruna intizar etmekte olan Kleanti, Midhat Paşa ve arkadaşlarının muhakemeleri esnasında Sultan Abdülazizin katilleri hakkında malûmatı olduğunu ve bunu bildirmek istediğini ve Pâdişâha bu hususta malûmat vereceğini

kaçmağa muvaffak olmuşlardır¹. Aziz beğın evinin basıldığı gece-
nin sabahı yani salı günü öğleden evvel Aziz Beyde beraber
olduğu haide Kleanti'nin evinde de araştırma yapılmış ise de Kleanti
bulunamamış, fakat yeğeni Mihal yakalanmıştır. Kleanti kaçarken
bütün mühim evrakı da beraber götürmüştür.

Sultan Hamidin doktoru Mavroyani Paşaya gönderdiği 22 Mayıs 1881 tarihli
(1298 cemaziyelahir) rumca mektubunda bildirmiş ve Atina'da Osmanlı sefaretı
ile ecebi devletleri sefirlerinden ve Yunanlılardan bir komisyon teşkilini iste-
miş, bu teklifi kabul edilmeyecek olursa bildiklerini gazete ile neşreyileceğini
makam-ı tehditte beyan eylemiştir. Rumca mektubun tercümesi aynen şöyledir:

Atinadan 22 Mayıs 881 tarihli Mavroyani Efendiye Kleyand İskalâriden
vurûdeden rumca mektubun tercümesidir

Sultan Aziz merhumun keyfiyyet-i şehadetine dair icra olunmakta olan istin-
taklardan haberdar oldum; bu babta pek çok malûmatım vardır. Sultan Aziz
merhumun katilleri ki saltanat-ı seniyyenin ve vatanımızın en büyük düşmanları
hakkında da malûmat-ı mufassalam vardır. Şevketmeab Efendimiz Hazretleri ki,
adalet ve hakkaniyyetin menbâı olduğundan bu hakikatin meydana çıkmasına te-
şebbüs buyurdıklarından ben de bildiğim malûmatı arz etmek isterim; lâkin İstan-
bul'a gidemem: Devlet-i aliyenin Atina sefiri ile düvel-i ecebiyye süferasından ve
Yunan memurlarından birkaç zattan mürekkep bir komisyon huzurunda malûmat-ı
zatiyyemi beyan etmeğe hazırım. Eğer zât-ı hazret-i pâdişâhi bu maruzatımı kabul
buyurmazsa bu hakkaniyyetin umumun malûmı olması için matbuata müracaat
etmeğe mecbur olacağımı ihtar ederim; Atina sefaret-i seniyyesine dahi bu babda
malûmat verdim: lütfen Şevketmeab Efendimiz hazretlerine işbu istidamı arzet-
melerini rica ederim.

Mavroyani Efendinin bu mektubun tercümesini Pâdişâha bildirdiği, bunun
vesikalar arasında görülmesinden anlaşılıyorsa da Kleantinin söylediklerini dinle-
mek üzere Atina'da bir komisyon teşkil edilip edilmediği malûm değildir; mamafih
Abdülhamidin bunu ihmal etmeyeceği kuvvetle muhtemeldir.

¹ Saâdetlü efendim,

*Şerefsadır olan irade-i seniyye mucib-i âlisince bâb-ı zaptiyyeye geldim.
akşam basılan cemiyyet efradından ahz-ü-girift olunanlarla firar edenlerin esa-
misini mübeyyin pusla leffen takdim kılındı, eldekiler kemâl-i dikkatle istintak
olunuyor, firariler de fevkalâde teşebbüsât zımında aranıyor. Gerek firari-
lerin ve gerek elde bulunanların hanelerinden Fransızca, Türkçe bir çok evrak
çıkı, anlar da muayene ve tetkik ediliyor. Teşebbüsöt-ı mâruzadan netice hâsıl
oldukça peyderpey arzedilmek mukarrer olmağla olbabda irade efendim hazret-
lerindedir.*

9 Receb 295 ve 27 Haziran 94

Ser Kahveci-i hazret-i
Şehriyari

Derkenar :

Ahz-ü-girift olunanlar ve firar edenler Aziz Beğın hanesinde içtima
edenler olup bu tetkikat sırasında daha evvel mezkûr hanede cemiyyet edenler

Kleanti saklandıktan az sonra Yunanistana kaçmış ve Nakşibent Kalfa da gerek İstanbulda¹ ve gerek gittiği zannedilen İzmitte çok aranmış ise de bulunamamış ve o da Mason cemiyetinin yardımıyla ve Kleanti ile birlikte Yunanistana kaçırılmış ve Ali Şefkatî Bey de Fransaya firara muvaffak olmuştur.

Gerek Aziz beğın evinde yakalananlar ve gerek bilâhara zabtiye kapusundaki istintak esnasında komiteye dahil oldukları anlaşılmal birer birer tevkif edilerek istintakları yapıldıktan sonra serasker kapusunda müteşekkil Divan-ı harbe verilmişlerdir². Divan-ı harp reisi Alyanak Mustafa Paşa ve âzaları da Suâvf vakasında medhalleri olanları muhakeme eden heyet idi.

de tahkik olunuyor; bunu hikâyeden maksad-ı âcizânem için heyet-i umumiyyesi ve evvel ve ahır itibariyle tahkikat cereyan eylemekte olduğunu arzetmekdir efendimiz. Sahib-i hane Aziz Beğın ve Kleantinin resimleriyle daha sekiz kıta resim leffen takdim kılındı.

¹ Nakşibend Kalfanın yakalanması için hafiye kahveci Yani'nin Beşiktaş muhafızı Hasan Paşaya jurnalı :

Saâdetlû Hasan Paşa Hazretleri,

Nakşibend Kalfa Kuru Çeşmede Seniha Sultan sarayında olduğu tahkik olundu. Şimdilik serian ve âcilen merkum Nakşibend Kalfanın ahz-ü-girifti taraf-ı vâlâsına şu saatte arz olunur. Tedâbir-i serianın icrasını tekîden arz ederim efendim.

*Kahveci
Yani*

² Zabtiye nazırı tarafından Mabeyinci Osman Beğe yazıldığı anlaşılmal 9 Receb 29 tarihli tezkire sureti :

Saâdetlû efendim hazretleri,

Dün akşam sâye-i muvaffakiyyetvâye-i cenâb-ı eihanbânide basılarak ahz-ü girift olunan cemiyet-i mefsetet âzasının isimleri ve firar edenleri ve anlara aid tetkikat-ı istintakiyye ve taharriyyat-ı lâzimenin suret-i cereyanı arzedilmiş ve on kıt'a da eşhas resimleri taktim olunmuştu. Şimdi alınarak vaz-ı fark-ı mübâhat olunan cevabnâme-i kerimânelerinde bunlara dair maruzatın ve resimlerin manzûr-ı âli-i Cenâb-ı hilâfetpenâhi buyrulduğundan ve bu yolda devam eden mesaiden dolayı memnuniyet-i seniyyenin husul bulduğundan bahs ile tetkikatın sûreti ikmal ve daha başka resim ve bu işlere müteallik havadis-i âcibe varise arzedilmesi emr-ü-fermân-ı cenâb-ı velinimet iktizây-ı âlisinden bulunduğu işâr buyrulmuştur... Cemiyet efradından sahib-i hane Aziz Beğın ve diğerlerinin tetkikat-ı istintakiyyesi kemal-i sûratle icra olunuyor ve firariler ve gerek cemiyetin âzay-ı kadime ve cedidesi istintakta birer birer haber veriliyor ve zuhurat-ı istintak ve ifadata göre tedâbir-i lâzime ittihaz kılınıyor; istintakın şimdiki derecesine nazaran bu cemiyet mukaddemâ firari Kırılantin hanesinde ve riyaseti tahtında in'ikad eder ve Seyid

Komite azalarının istintak ve muhakemeleri 26 Haziran 1294 ve 8 Receb 1295 tarihinden [8 Temmuz 1878] 15 Şevval 95 ve 30 Eylül 94 [13 Birinciteşrin 1878] tarihine kadar üç aydan fazla devam etmiş ve o tarihte tertip edilen mazbata dört gün sonra yani 19 Şevval'de Padişaha arzolan iradesi alınmasını müteakıb mahkûmlar, Ali Suâvî vakası mahkûmlarıyla beraber 19 Teşrinievvel 1294 Perşembe günü mürettep mahallerine sevk edilmişlerdir.

Verilen karar mucibince Kleanti, Aziz Bey, Nakşibent Kalfa ve tabib Âgâh Efendi idama mahkûm edilmişler ve fakat Padişahın afıyla cezaları on beşer sene müebbet kalebentliğe tahvil olunup kaçamıyanlardan Aziz Bey ile Âgâh efendinin *Akkâ*'da ve on ikişer seneye mahkûm edilenlerden, kurenâdan İsmail beğın *Rodos*'ta Muhtar beğın *Sakız*'da, Vacit efendinin *Limni*'de, Tevfik efendinin *Sinop*'ta, tütüncü başı Hüseyin efendinin *Şam*'da, Abdürrahim efendinin *Istanköy*'de ve Filibeli Abdullah efendinin *Sinop*'ta, Suyolcu Ahmedin *Van*'da ve Suyolcu İsmailin *Sakız*'da kalebent edilmeleri tensip edilmiştir. Ali Şefkati bey de on iki seneye mahkûm edilmiş ise de kaçmış ve keza Nakşibent Kalfa da idamdan afiv ile on beş seneye mahkûm olup bu müddetini *Diyarbakir*'de geçirmesine karar verilmiş ise de o da Kleanti gibi elde edilememiştir.

Üçüncü derecede suçlu addedilenlerden Âsım, Hacı İbrahim, Ahmed Rıza, Esat, Üsküdarlı Nuri, zabtiye Hasan ve Memiş ve Kleantinin yeğeni Mihâl altışar seneye mahkûm edilmişlerdir. Bunlardan Âsım efendinin *Sakız*'da, Hacı İbrahimin *Samsun*'da, Ahmed Rıza efendinin *Trabzon*'da, Esat efendinin *Şam*'da, Üsküdarlı Nuri beğın *Limni*'de zabtiye Hasanın *Sayda*'da zabtiye Memiş'in *Kudüs*'te ve Mihâlin ise *Sinop*'ta mahkûmiyyet müddetlerini bitirmeleri takar-

Bey karındaşı [eniştesi] Tevfik Bey ve Kız Nurive İzmir gümrükçüsü müteveffa Raşit Efendi zade Ali Bey ve Sultan Murat mabeyincilerinden İsmail ve Şevket Beyler bir kaç defa orada görülür ve maksadları birtakım galebelikle saraya giderek ve Sultan Muradı merdiven ile pencereden alarak bîat ettirmek cihetine ait olur ve Yıldızda bulunan binbaşı Halil ağayı dahi ele alalım sözü cemiyette tefevvük olunur ve tabib Âgâh Efendi namında cemiyet azasından birinin mufassal bir kâğıdı zuhur etti, oda tetkik ve merkum diğer firarilerle beraber taharri olunuyor ve birde Nakşibend kalfa başına örtü alarak cemiyet'de rey verir ve idare-i efkâr eder azadan olduğu anlaşıldı ve mezburenin İzmit dahilinde bulunacağı tahkik kılınarak oraya tel çekildi... Ve saâdetlu Mahmud Efendiye tevdiân bir takım resimler takdim ve irsal kılınmağla olabada... fi 9 Receb 95 ve fi 27 Haziran 94.

rür eylemiştir. Bu altışar sene mahkûmlarından Mihal, sevkinden evvel serasker kapusundaki hâpishaneden kaçmıştır.

Üçer seneye mahkûm edilmiş olan Sultan kethüdası Hacı Bekir Efendi ile Ortaköy camii hatibi Mehmed efendiden evvelkisinin *Bozcaada*'da ve Mehmed efendinin *Midilli*'deki hâpishanelerde müddetlerini doldurmalarına karar verilmiştir.

Komite ile münasebeti sebeble cezası altı sene olarak tesbit edilen Hacı Hüsnü beğın komite hakkında evvelce biraz malûmat vermek suretiyle Padişaha çatmasından dolayı altı sene mahkûmiyete bedel altı ay *Ayıntab*'a nefyi tensip edilmiş ve sonra menfası *Fenike* kazasına tahvil olunmuştur. Bu hususta verilmiş olan mahkeme mazbatasının [fezleke] sûreti vesikalar arasındadır.

* * *

Kleanti Skaliyeri ve Nakşibent kalfanın Yunanistana firarları ve oradaki hayatları ve Kleantinin Sultan Muratla muhaberatına dair olan evrak hakkında Tunuslu Mahmud Paşa damadı İsveçli Ali Nuri Beğın (Atina ve Pire konsolosu) Fransızca akşam gazetesinde neşretmiş oldukları (1934 Nisan 8 den itibaren) beş makaleden hulâsa olarak aşağıdaki notları naklediyorum ¹.

Ali Nuri Bey, 1884 sonlarına doğru Atina ve Pireye Vis konsül tayin edilmişti; o tarihte Atina sefirliğinde Feridun Bey isminde birisi bulunuyordu. Nuri bey, 1885 senesinde bir yaz gününde, dairesinde meşğul iken tanımadığı birisinden aldığı bir davet mektubu üzerine randevu verilen kahveye giderek orada kendisini prezanta eden *Kleanti Skaliyeri* ile tanıştı ve görüşdü; Kleantiye konsolos ile görüşmeği ve muavenetini rica etmeği Abdülhamidin tabibi Mavroyani tavsiye etmişti ².

¹ Bu beş makaleleri bana muhterem S. Kâni İrtem üstadımız vermişlerdir. Kendilerine pek müteşekkirim.

² Kleanti Skaliyeri Ali Nuri Beğe verdiği izahatta, Ali Suâvi vak'asını müteakıp Sultan Murad'ın Malta köşküne naklinden sonra, Murad'dan aldığı bir tezkirede: «beni buradan kurtarmaz isen Malta köşkü benim mezarım olacak» dediğini ve bunun üzerine (komite) imzası altında Abdülhamide karşı *Eastern Express* gazetesinde bir beyannâme neşrederek bunda (Sultan Murad'ı derhal Çırağan sarayına naklettirmediginiz taktirde Yıldız köşkünü berhava edeceğiz) ifadesiyle padişahı tehdit eden sözler yazdığından bu gazete tatil edilip sahibi Whitaker'in memleket haricine çıkarılmış olduğunu ve daha sonra bu gazetenin *Levand Herald* ismiyle çıkmasına müsaade edildiğini beyan ediyorsa da bunlar zannıma göre

Nihayet komite keşfedilip azaları tutularak istintak edildikleri sırada Kleanti ile Nakşibend kalfa bir çok tehlikeler ve heyecanlar geçirdikten sonra Yunanistana kaçabilmişlerdi. Nakşibend kalfanın kaçması tuhaf olmuştu; ele geçecek olursa boğulacağına şüphe yoktu; Nakşibend, kendisinin musiki üstadı Necip Paşanın tavsiyesile kaçmaya karar verdi; evvela Kleanti Skaliyeri ile beraber Beyoğlunda bir kadının evinde saklandılar; bunları elde etmek için bütün hafiyeler ve zabıta memurları faaliyete geçmişlerdi; iki komitecinin gemi ile kaçmaları kararlaştırıldı. *Barbagallo* isimdeki bir İtalyan terzisi Nakşibendi bir İtalyan gemicisi kıyafetine soktu; Nakşibend İtalyan gemicilerle elele, kol-kola profesyonel şarhoşlar gibi yalpa yaparak bu suretle bir gemiye can attı ve Yunanistana geldi,

K. Skaliyeri'nin Atina'da evi vardı. Nakşibend kalfa Skaliyerinin vefatına kadar anıyla beraber oturdu. Aralarında münasebet bulunduğuna ve hatta kalfanın bu adamdan çocuğu olduğuna dair rivayetler çıktı ise de söylenildiğine göre bunların aslı yoktu ve bu sözler Abdülhamidin adamları tarafından uydurulmuştu ¹.

Kleanti Skaliyeri, Atina'da oturmakla beraber rahat içinde değildi, Abdülhamid mütemadiyen kendisini hafiyeler vasıtasile takip ettiriyor, bir hizmete tayin edilince her hangi bir tesirle kendisine yol veriliyordu; Yunan makamları anı himaye için ellerinden ge-

kaydı ihtiyatla telâkki edilecek şeylerdir; çünkü, Sultan Murad'ın Malta köşkünde iken köşkün etrafına duvar çekilip hiç bir tarafı görmemesi için Abdülhamidin teşebbüsü, İngiliz elçisinin bunun gayri insani olduğu şeklindeki itirazı üzerine akim kalmıştır. (*Saray ve Bâb-ı âlinin içyüzü* tefrika numarası 347) Bundan başka Levant Herald gazetesi Suâvi vak'asından evvel çıkmakta olup o vaka üzerine bu gazeteden Tercüman-ı Şark gazetesinin yaptığı nakiller bundan evvel çıkan Belleten'in 29 uncu nüshasında *Ali Suâvi ve Çırağan Sarayı Vak'ası* isimli makalemizde mevcuttur. Bir de bu makalenin neşrine göz yuman ve bundan dolayı Konya'ya sürgün edildiği söylenen İngiliz Sait Paşa'nın sürgün edildiğine dair tercüme-i halinde bir kayıt görülmemektedir. Bu mülâhazalara mebni Ali Nuri Beg'in Kleanti Skaliyeri'den naklettiği bu şeyleri metinde göstermeği lüzumsuz gördüm. Yalnız Kleanti'nin yeğeni Mihal'ın 20 Receb tarihli ifadesinde, Nakşibend ile Kleantinin onbeş gün kadar Aziz beğın evinde yatmış oldukları sualine karşı Mihal «olvakit amcamı zaptiye tarafından arayordı, orada kaldı, bir iş için değildi» cevabını vermişti. bu arama acebâ bu yazı için mi idi ?

¹ Komitenin faaliyeti zamanında yaşı altmışa yakın olan bu kadının daha sonraları bin bir iztirap içinde böyle bir halde bulunmadığı bilâhara anlaşılmıştır.

leni yapıyorlardı; fakat muvaffak olamıyorlardı; Bir gün kendisini takibedenler yemeğine zehir koydularsa da kay ettirilerek kurtarıldı. Abdülhamid bu *Kleanti - Nakşibent* meselesi için çok para döküyordu; Kleanti her şeyden vaz geçerek Padişahın kendisini takib etmemesini istiyor ve her hangi bir ecnebi memleketinde oturmasını irade ederse orada oturacağını vadediyordu. Abdülhamid, Skaliyeriyi öldürmese bile bütün arzusu komitaya ait evrakı ele geçirmek idi; Kleanti kaçarken bu evrakı da beraberinde Atınaya getirmişti.

İşte bu sıralarda idi ki Skaliyeri, konsolos Ali Nuri Beğe müraceat etmişti. Aralarındaki karar üzerine Kleanti Skaliyeri Padişaha afvi hakkında bir istirhamname gönderdi ve 1886 da me'zûnen İstanbula giden Ali Nuri Beğe de iki vesika verdi; Sultan Murad'a tealluk eden bu vesikalardan birisi Midhat Paşa ve diğeri Sadullah Bey (Sadullah Paşa) taraflarından imzalanmıştı; zarfa konmuş olan bu iki vesika Ali Nuri Bey tarafından Padişaha takdim olunacaktı; Skaliyeri'nin elinde daha bir takım mektuplar vardı; bunlar Sultan Murad tarafından yüksek makamı ihraz edenlere yazılmıştı, fakat bunları vermedi. Bu vesikaları şahitler huzurunda ancak yakmağı vâdediyordu.

İstanbula gelen Ali Nuri Bey bu mesele için Şeker Ahmed Paşaya başvurdu; o da Padişahın mûtemedi Hacı Mahmud Efendiyi tavsiye etti ve yanına götürüp tanıştırdı. Konsolos meseleyi ona açtı. İşin ehemmiyetini takdir eden Hacı Mahmud Efendi, Ali Nuri Bey ile görüştü. Konsolos, Kleanti ile Nakşibend'in sefilâne vaziyetlerini anlattı; Mahmud efendi huzura çıkıp keyfiyeti arz etti; Padişah, konsolosun elindeki mektupla beraber bilahare kendisini çağıracağını söylediğinden o gün müracaattan bir netice hasil olmadı; bir kaç gün sonra meşhur Kabasakal Çerkes Mehmed Bey -Paşa- Ali Nuri Bey'e haber göndererek mektubu getirmesini bildirdi; Ali Nuri Bey zarfı getirip Hacı Mahmud Efendi'ye verdi ve beraberce huzura götürdü.

Abdülhamid, Ali Nuri Beği nâfiz bir nazarla süzdükten sonra *veriniz* diyerek kâğıdı aldı ve Mahmud Efendi'nin işaretleriyle Ali Nuri Bey huzurdan çıktı.

Ali Nuri Bey mezuniyetinin sona ermesi dolayısıyla veda için Hacı Mahmud Efendiye geldiği zaman, padişahın Kleanti ile Nakşibendi affettiğini ve bu babda lâzım gelenlere tebligat yapılaca-

ğını bildirdi. Ali Nuri Bey Yıldız'dan çıkarken Kabasakal Mehmed beği de ziyaret ile bunların afivlerini anlattı; Kabasakal Mehmed Bey :

“Öyle ya zât-ı şâhâne afv edebilir bu, onun hakkıdır, fakat bakalım biz afvedecekmiyiz, hele şu Nakşibend kahbesini,, dedi. Abdülhamid Kleanti Skaliyeri'ye yirmi beş ve Medine'ye gidip oturmak şartıyla Nakşibend kalfaya yedi altın maaş tahsis etmişti; fakat Nakşibend'in Medineye gitmesi şartı işi bozdu. Saraydan Atina sefiri Feridun Beye de bunların afivleri ve maaş tâyini işi bildirilmişti. K. Skaliyeri afiv tebliğinden dolayı şükranlarını arz etmekle beraber tahsis olunan maaşı, salt ileri sürülen şartı yerine getirecek halde bulunmaması sebebiyle kabul etmemek zorunda kaidi, Nakşibend Kalfa Medineye gitmek istemedi ve neticede bir şey olmadı ve yine eski tazyik başladı; bu defa tazyiki yapan ve yaptıran Atina sefiri idi.

Bu sırada Kleanti, öz yeğenin¹ alçakca bir hareketiyle karşılaştı; bu delikanlı kendisi gibi birkaç serserinin yardımıyla amcasının evini yakarak karışıklıktan bilistifade mahud evrakı çalmak istedi; fakat muvaffak olamadı; Kleanti evrakı bir heyet huzurunda yakmak teklifini yukarıdaki sebepler dolayısıyla yapamayınca onları emin bir yere saklamışdı. Bu evrakı elde etmek için sefir ile baş konsolos Dakes (Daqués) Efendi ve Osmanlı hükümetinin casusu Pireli bir rum çok uğraşıtlarsa da muvaffak olamadılar. Rum casus bu sayede epey para çekti. Nihayet sabrı tükenen Abdülhamid işin iç yüzünü anlamak istediğinden saray tercümanı Hakkı Bey [Sadr-ı âzam Hakkı Paşa] ile padişahın marangozu Alman Karlo Jensen'i Atina'ya yolladı ise de bunların gitmesinden de bir fayda hasıl olmadı.

Konsolos Ali Nuri Bey, İstanbula ikinci defa mezun olarak gelmeden evvel takibedilecek hatt-ı hareket hakkında Kleanti Skaliyeri ile görüşmüş ve devlet merkezine gelir gelmez Hacı Mahmud Efendiyi ziyaret ile Kleanti, Nakşibend ve evrak hakkında izahat vermiş ve hakiki vaziyeti kendisine anlatmıştı bu, padişah'ın sefir Feridun Beğin hareket tarzından memnun olmadığını ve kendisinden şüphe etmekte bulunduğunu Ali Nuri Beğe söylemişti² Ali

¹ Kleantinin yeğeni olan bu genç İstanbulda komitenin diğer azalarile beraber tevkif edilerek sonradan hapishaneden kaçan Mihâl Skaliyeri idi.

² Bu tarihten pek az sonra elçi Feridun Bey, oradan alınarak Belgrada nakledilmiş ve yerine Rauf Paşazade Rıza Bey gelmiştir (aynı makale).

Nuri Bey, Hacı Mahmud Efendiye, Kleanti ile Nakşibend'in sefilâne ve sıkıntılı vaziyetlerini anlatmıştı; Hacı Mahmud Efendi, bu iki kişinin afvi hakkında kendisine yardım edeceğini söyleyerek ertesi günü tekrar gelmesini bildirmiştir.

Konsolos Bey ertesi günü Hacı Mahmud Efendiyi ziyaret ettiği zaman Abdülhamid'in şarta muallâk olmayarak Kleanti ile Nakşibendi afvettiğini öğrenmişti. Abdülhamid, Hacı Mahmud Efendi vasıtasıyla mahut senet hakkında malûmat istedi; malûm olduğu üzere Abdülhamid tahta çıkarken bu senet ile hasta olan biraderi Sultan Murad iyi olduktan sonra saltanatı yine biraderine vermeği teahhüd etmekte idi. Ali Nuri Bey, Hacı Mahmud Efendiye şu cevabı vermişti :

"Kleanti'nin bu kâğıdı aslâ elinde bulundurmadığını lütfen şevketlüye arzediniz; o yalnız bu kâğıdın Midhat Paşa tarafından yokedilmiyerek beraberinde İngiltereye götürülmüş olduğunu biliyor; işte onun müsbet olarak söylediği şey budur, bundan mâada bir şey bilmediğini söylüyor."

Ali Nuri Beğin bu cevabını padişaha arzeden Hacı Mahmud Efendi mütad selâmla birlikte senet hakkında bir takım talimatla Padişahın huzurundan avdet ederek şu iradeyi getirmişti :

Her ne kadar bu senedin ¹ tarihî değerinden başka bir

¹ Abdülhamidin, Sultan Murad iyi olunca saltanatı tekrar biraderine vereceği hakkında Midhat Paşaya verdiği sened işi (Maslak mukavelenamesi) bir muamma halinde olup bugün de tamâmen halledilememiştir: fakat o devirleri idrâk edenler bu senedin verilmiş olduğunu musırren söylüyorlar. Abdülhamidin bunu elde etmek hususundaki şiddetli arzusu sened işinin asılsız olmadığını anlattığı gibi bazı kayıtlar da bunun doğru olduğunu gösteriyor, Midhat Paşa merhumun İzmirde tevkif edilip İstanbula gönderilmesinden sonra İzmir kumandanı Ferik Hilmi Paşanın, serkarîne çektiği aşağıdaki telgraf sened işine ait olup dikkati câlibdir :

İzmir kumandanı Hilmi Paşadan serkurenâyâ

Midhat Paşa ile anın kâtibi hususîsi (Kıleçin) e münasebet peyda eylemiş olan ve İngiliz asılzadeganından olup elan İzmirde mahremane olarak verdiği havadise nazaran Paşanın bu defaki vakası üzerine merhum *Kıleçin* hemen Avrupaya savuşmuş ve güya velinimet efendimiz hazretlerinin cûlusı meyamin me'nusları esnasında taht-ı saltanatı bazı kuyud ve şurutla kabul buyurmuş olduklarını mutazammın senet vermiş ve o sene Midhat Paşanın eline geçerek İngilterede bir mahalle bırakmış olduğundan anın ahzi maksadına mebni imiş. İşbu sözlerin katiyyen asıl ve esası olmadığına şüphe yok ise de uğur-ı hümâyunlarında fedayi can edinceye kadar bez-i makderet eylemek arzu-yı mücerredinde

kıymeti yok isede şevketmeâb'ın onu tekrar bulmağa büyük bir kıymet vermesi pek tabiidir, bu vesikanın ne olduğunu meydana çıkarmağa elinizden gelen gayreti sarfetmenizi irade ediyor; muvaffakiyet halinde Şevketlinin sizden esirgiyeceği bir lutuf yoktur.

İşte Ali Nuri Beğin bu muvaffakiyetinden sonra Kleanti Skaliyeri ile Nakşibend Kalfa nisbî bir sükûna kavuştular; Abdülhamid anları takip etmiyeceğine dair verdiği söze ve lutf ettiği afve sâdik kalmıştı.

1889 da yeni tayin olunduğu Kafkasya'daki vazifesine gitmek üzere emir alan Ali Nuri Bey, Kleanti ve Nakşibend Kalfa ile vedâ etmek üzere ziyaretlerine gittiği zaman bu iki arkadaş, yüksek ruhlu, hayırhah bir dosttan ayrıldıklarından dolayı müteessir olup ağlaşmışlardı; söz dönüp dolaşıp Sultan Murada intikal edince hemen yerinden kalkan Nakşibend Kalfa, meşhur Ayvazovski'nin yapmış olduğu Sultan Muradın protresini yerinden indirerek münasebetlerinin bir hatırası ve minnettarlıklarının nişanesi olarak Ali Nuri Beye vermişlerdi; Ali Nuri Bey evvelâ bu resmi kabul etmek istememişse de bunların ısrarları ve Nakşibendin:

“İyi ellerde olduğunu görmek istediğimiz bir yadigâr olan bu portreye sahip bulunmanın sizi maruz bırakacağı tehlikeyi göze alamıyorsanız o başka.,”
sözü üzerine resmî almıştı.

bulduğum velinimet-i bîminnetim Efendimize olan memlûkiyetim bunun, müce-
raet malûmat olmak üzere arz ve ismasını icabeylemiş olmağın olabada.

12 Mayıs 97 Ferik Hilmi

Bu telgraf sureti Yıldız evrakı arasında 176 numaralı orta kıt'adaki bir saray defterinden alınmıştır. Şimdi bundan sonra Midhat Paşa merhumun İzmirde tevkifini müteakıb haremine gönderdiği Maslak mukavelesine ait tezkirede aynen şunlar yazılıdır (*Tabıra-i ibret s. 394*).

Halilemiz Hanıma :

Siyah çantanın iç gözünde mavi bir zarf derunında cülus-ı hümayuna ait evrak bulunduğundan ileride varisi saltanat olan zate teslim olunmak üzere Londrada altı numaralı (East İndia Avenue) de mukim sarraf mösyö Meyere gönderilmesi ve olmadığı takdirde memurinin eline geçmemek için mahvedilmesi lâzımdır.

Tabıra-i ibret'i neşreden Midhat Paşazade Ali Haydar Midhat Bey bu tezkireye serlevha olarak (Maslak çiftliği mukavenâmesine dair Mit-hat Paşa İzmirde mevkuf iken haremine gönderdiği tezkere) ibaresini yazmış ise de kışlada sıkı bir muhafaza altında bulunan merhumun bu tezkireyi kışladan göndermiş olması pek az ihtimal dahilinde olup bunu Fransız konsoloshâne-

Kleanti Sakaliyeri, bir müddet sonra sefalet ve nisyan içinde öldü ve Nakşibend Kalfa da Mısır'a gidip birkaç sene sonra burada vefat etti¹ ve Skaliyeri'nin gizli evrakı da bir muamma halinde kaldı².

* * *

Sayın Bay Süleyman Kâni İrtem, Akşam gazetesiyle neşrettikleri *Saray ve Bâb-ı âlinin iç yüzü* isimli makalelerinin 371 inci numarasında *Skaliyeri'nin saklı evrakı* başlığı altında bazı malûmat veriyorlar; bu kısmı tamamlamak için Bay İrtem'in kendilerine gönderilen bir mektuptan edindikleri malûmatı kısa olarak buraya alıyorum :

Bahriye müteahhitlerinden Varteridi veya Vartalidi isminde bir İtalyan bir gün Kabataş iskelesinin yakınında oturan deniz komodoru Cihangirli Mehmed paşanın yalısına gelir; beraberinde Kleanti Skaliyeri'nin oğlu Yorgi Skaliyeri de³ vardır. Yorgi beraberinde bir de sandık getirmiş olup bunda Sultan Hamid'in senelerce ele geçirmek istediği Skaliyeri'nin evrakı bulunmaktadır. Kleantinin oğlu Yorgi, Mehmed paşa'ya: *Babam Sultan Murad'a hizmet etti, ben de Sultan Hamid'e hizmet edeceğim* mukaddimesiyle bu sandığın padişah'a takdimini rica etmiş.

Cihangirli Mehmed paşa iptida böyle bir işi üzerine almak istememişse de paşa'nın hususî kâtibişair Dehlevî Tevfik efendinin ikazı üzerine sandığı emaneten tetkik ettikten sonra padişaha

sinde bulunurken yollamış olması bana daha mülayim geliyor; her ne ise asıl mes'ele bu nokta olmayıp ortada bir senedin bulunmuş olduğu meselesidir. Metinde yazıldığı gibi gerek Kleanti Skaliyeri ve gerek Hilmi Paşanın telgrafiye Midhat Paşanın tezkiresi Maslak senedinin İngiltereye gitmiş olduğunu bize göstermektedir.

¹ Komite azasından Aziz ve Hacı Hüsnü Beğlerin ifadelerine göre 1295 H. 1878 M. senesinde yaşı altmışa yakın olan Nakşibend kalfanın vefatında sinni takribî olarak yetmiş geçmişti.

² Nakşibend kalfa ile Kleanti Skaliyerinin İstanbuldan kaçmalarile Yunanistandaki hayatlarını havi kısmı Ali Nuri Beğın Fransızca akşam gazetesinde neşrederek sayın Bay Süleyman Kâni İrtemin bana lütfettikleri beş makale ile bizzat Bay İrtemin türkçe Akşam gazetesinde intişar etmiş olan sıra makalelerinden (tefrika numarası 355 ve 356) aldım.

³ Komite azaları kısmında Kleanti Skaliyerinin kısa tercüme-i halini yazarken söylediğimiz gibi bunun ölmüş olan karısından iki erkek evladı olduğu gösterilmişti. Kleanti andan sonra bekâr yaşamıştır.

takdim etmek üzere alıkoymuş ve o gece bunları kâtibine okutarak bilmediği birçok sırlara vakıf olmuştur; komudur paşa hemen mabeyne giderek keyfiyeti mabeynci Ragıp paşa'ya açmış, o da sandığın getirilmesini söylemiş, nihayef sandık Beşiktaş muhafızı tarafından Mehmed paşa'dan alınarak Ragıp paşa'ya götürülmüş.

İşitildiğine göre bu sandıktaki evrak arasında, Kleanti'nin İngiltere sefreti vasıtasıyla Londra'dan meşhur deli hekimini getirmiş ve bunu su yolu vastasıyla saraya sokmuş olduğunu ve bu hekimin altı ay kadar sarayın harem kısmında kalıp yine aynı yoldan çıkıp gittiğini gösteren bir vesika çıkmıştır; doktorun verdiği raporda Sultan Murad'ın şuurunun avdet etmeyeceği yazılmıyormuş.

Mektup sahibi, yabancı bir doktorun saraya girerek altı ay kalmasından ve bunun Beşiktaş muhafızı tarafından haber alınmamasından dolayı bir gazaba uğramak korkusuyla sandığın Hasan paşa ile Ragıp paşa arasında kaldığını ve Abdülhamid'e takdim edilip edilmediğinin bilinmediğini ilâve etmiştir.

Biz esas metinde de gösterdiğimiz gibi İstanbulla filhakika Doni veya Dono isminde böyle bir hekim gelerek Çırağana girmiş ve kalmış ise de müddeti altı ay olmayıp bir hafta kadardır; *Beşinci Murad*'ın *hayatı* isimli eserde de (s. 146) Çırağan'a giren bu İngiliz doktoru hakkında malumat vardır.

BÂZİ VESİKA SÜRETLERİ

Komite azalarının derdestiyle istintak ve muhakemelerinin bazı safhaları hakkında saraya verilmiş olan jurnallardan 7 temmuz 1294 (1878 temmuz 19) tarihli olan birisinin sûreti :

Vesika I

Evkaf senedat müdiri muavini olup Cerrahpaşada çıkmaz sokak içinde otuz sekiz (yetmiş sekiz) numaralı hanede ikamet eden Aziz Beğin Sultan Murat hazretlerini iclas maksadla hanesinde bir cemiyet-i mefsedet akdetmekte olduğu istidlâat-ı hafiyeye sırasında istihbar kılınması üzerine cemiyet-i mezkûrenin gerek aza ve eczası ve gerek suret-i teşebbüs ve tedarikâtı bir vakittir vesait-i hafiyeye delaletiyle tahkik olunuyor idi.

Bu cemiyeti asıl idare eden Sultân-ı müşarünileyhe nisbet-i kadimesi bulunan Kırlandı namında bir hıristiyan ile Sultân-ı müşarünileyh saraylılarından Nakşifend kalfa ve mûmaileyh Aziz Bey olduğu ve mevki-i ictimâ Aziz Beğin zikrolunan hanesi idüğü anlaşılmasıyla bunların vesair aza-yı cemiyetin ictima ettikleri bir zamanda ve müzakere üstünde tutulmalarına karar verilmiş ve bu suret itibariyle arkalarına düşülmüştü.

Geçen hafta içinde bir gece bunların ve bâb-ı valay-ı seraskeri ketebesinden Rıza Efendi ve talebeden Filibeli Abdürrahim ve Abdullah Efendilerin hane-i mezkûrda toplandıkları haber alınmasla derhal kifayet edecek kadar asakir-i zabtiye ile gidilerek hane basıldı ve Aziz Bey ile oğlu Hakkı Bey (Kadri Bey) ve mûmaileyh Rıza Efendi tutuldu isede baskın gürültüsü esnasında merhum Kırlandı ile Abdullah ve Abdürrahim Efendilerin ve daha iki şahs mezkûr hanenin bahçesinde ve bahçeden bahçeye geçer suretde bulunan suyolundan firar ettiler. Tutulanlar bâb-ı zabtiyeye gönderilerek bir taraftan onların istintakına diğer taraftan da firarilerin taharrisine teşebbüs olundu.

Evvela Aziz Bey söylettirildikte filhakika kendüleri Sultan Muradı iclas maksadında bulunur ve mezkûr Kırlandı ve Rıza ve Abdullah ve Abdürrahim Efendilerle Sultân-ı müşarünileyh akrabasından (kurenâsından) İsmail Bey ve devletlü Kemal Paşa hazretleri eniştesi Vacit Efendi ve maliye mektubî odası hulefasından Muhtar Bey ve Ticaret muhasebe kalemi mümeyyizi Asım ve Seniha Sultan kethüdası Hacı Bekir ve hekim Ağâh Efendilerden ve Kırlantinin yeğeni Mihaldan mürekkeb bir cemiyet olduklarını beyan etmesi üzerine mumaileyhim dahi birer birer celb ve tevkif olunarak tetkikat-ı istintakiyyelerinin icrasına başlandı.

Kırlandı ile Aziz Bey ve Nakşifend, cemiyetin müessisi ve müdürleri olduğu gibi siyak-ı hikâyat ve muamelata göre gaye ve maksatları Sultan Muradı iclasa mani olmasından dolayı velinimet-i bîminnetimiz Efendimiz hakkında maazallahütealâ su-ikast maddesidir; bunlara nisbetle diğerlerinin cemiyet ve mefsedete ait medhal ve müşareketleri mütefavit isede Hacı Bekir Efendiden mâadası cemiyet efradından ve maksad-ı iclası arzu ve idare ile iştilal eder takımdan olduklarını ıkrar etti-

er; Hacı Bekir Efendi dahi dahil-i cemiyet ve vâkıf-ı maksat olduğunu külliyyen inkâr etti isede refiklerinin tevatür derecesinde cereyan eden ifadat ve ihbaratı ile anın da inkârı mahalsiz kaldı; Bu heyetin tetkikat-ı istintakiyyesine ve maksatları derecâtına ait müfredat âtiyen arz olunur.

Mumaileyh *Vacid Efendi* söylettirildikte kendüsü meclis-i maarif azalığından munfasıl olduğu halde Sultan Murat hazretleri cariyelerinden Neveser kalfa, Seniha sultan hazretlerinin Kuruçeşme'deki yalılarına çıkmış ve mûmaileyhaya yazı talim etmesi Sultân-ı müşarünileyha canibinden kendüsüne emir buyrulmuş olduğuna binaen bir zaman yalıya ve sonra Şehzadebaşındaki konaklarına devam ettiği esnada Neveser vasıtasile Nakşifend ile orada görüşerek muarefe peydattığından ve bir sene mukaddem Nakşifend kendisini Sultân-ı müşarünileyhânın konaklarında görerek bu gece Sultan Murat Aziz Beğın hanesine getirerilecek ve biat resmi icra edilecek sen de bunun demiş olduğundan Aziz Beğın hanesine gittiğini ve orada Nakşifendi ve birde mezbure vasıtasile tanışmış ve hanesine bazan gitmiş olduğu Kırlandıyı ve Sultân-ı müşarünileyhânın kethüdası Hacı Bekir Efendiği görüp cümlesi bir odada oturmuşlar isede Nakşifendin dediği gibi Sultan Murada dair bir şey zuhur etmemesi üzerine Bekir Efendi ile kendüsü kalkıp diğerleri orada kaldıklarını ve andan sonra da Aziz Beğın hanesine gidip gelmiş ve zikrolunan sözler orada tekevvün etmiş isede hikâye yolunda kaldığını ve hatta on beş gün mukaddem Aziz Beğın hanesine gittiğinde bir sefine asakir-i bahriyye ve bir taburda karadan hareket ederek Sultan Muradı iclas ettirecek sözü tekevvün eylediğini beyan etti. Bunun üzerine asker nasıl asker ve cülus ettirecek kimdir ve Nevser'e ait muamele nedir? sualleri îrad olundu; cevaben zaten bu iş olmayacak bir şey idüğünü bildiğinden oraları sorup anlamadığını ve Neveser henüz çocuk olmağla bu işlere ittlâ kesb etmediğini dermeyan eyledi. Ancak biddefeat o cemiyette bulunmuş ve sözüne göre cemiyetin ekser efradiyle görüşmüş olduğu halde cemiyete ait maksadı bilüp ve ber minval-i mâruz hikâye idübde o maksadı icraya vesatet edecekleri bilmemesi bittabi kabil olamayacağından işin o ciheti derdest-i tetkik olduğu gibi Aziz Beyle müvacehe olundukta

mir-i mûmaileyh dahi bunun ifadatını tasdik eyledi.

Mûmaileyh Aziz Beğin hanesinde bulunan evrak içinde Tabib Agâh Efendinin mufassal bir kâğıdı çıktı; hülâsa-i meali cemiyete dahil olduğunu ve beş yüz, yüzlük kaime verilmez ise cemiyeti hükûmete ihbar edeceğini mutazammın ve o yollarda bir takım te'minat ve tehdidatı havi olmasından dolayı mûmaileyh *Agâh Efendi* söylettirildikte kendüsi Aziz Beğin familyası hekimi olmak mülâbesesiyle hanesine gelür, gider ve o münasebetle cemiyete dahil olur; hatta kendüsine kandırabildiği adamları daire-i ittifaka almak üzere *vatan ve millete hizmet ve gayret* ibaresini havi bir varaka virilür; sözüne göre bu varaka sonra bir takrib elinden alınur.

Cemiyet Aziz Beğin hanesinde Sultan Murad namına bir yer tehiyye eder ve zuumlarınca Sultan Muradı saraydan alup götürerek halka orada bîat ettirdikten sonra müşarileyhi Bab-ı seraskerîye götürerek askeri sınıfa da bâb-ı seraskerîde bîat resmini teklif ve icra ve toplar endaht ettirecek imişler. Ve müşarünileyhi getürmeğe vasita olacak mahut Kır-lanti olup, merkur sarayın lâğımından saraya girer, çıkar olduğunu ve istediği vakit Sultan Muradı dışarıya çıkarabileceğini söylediğini Agâh Efendi hikâye eyledi; Aziz Bey de bunun ifadatını tamamen tasdik ve ilâveten işbu cemiyet geçmiş komiteler gibi olmayıp başlı ve esaslı cemiyetlerden idüğünü ve buna ait efkârdan biri Midhat Paşa'yı Avrupa'dan getirdüb makam-ı sadarete geçürmek maddesi olduğunu¹ ve şimdi tutuldukları cihetle artık herkesin rahat olması lâzım geleceğini söyledi.

Müteakiben merkur *Mihail* söylettirildi; ibtida medhal ve mâlûmatını külliyyen inkâr etmek istemiş ise de sonra Kır-lanti'nin hizmetinde ve Hacı Bekir Efendinin bulunduğu yer ki Seniha Sultanın yani Adliyye nazırı devletlû atûfetlû Mahmud Paşa hazretlerinin Şehzadebaşında kâin konağında Nakşifend'e, Kır-lanti tarafından tezkireler götürür, cevaplarını alır

¹ Kendisine verilen müteaddit jurnallar ve Suâvi ve bu komitedeki ifadelerden anlaşıldığına göre Abdulhamidin. kendi saltanatı için tehlikeli gördüğü Midhat Paşayı, Abdülazizin şehadeti bahnnesile Avrupadan, memleket dahiline çekerek evvela katil olarak mahkûm ve daha sonrada öldürttüğü görülüyor. Abdülaziz vakası, Midhat Paşayı öldürmek için bir vesile olmuştur.

bir adam olduğundan ve maksatları Sultan Muradı Çırağan sarayının demir parmaklığı bahçesi ötesindeki matbâhın damı üzerine çıkararak ve orada bulunan alçak dıvardan ip ile aşağıya indirerek daha evvel mezkûr divarın altında bekletecekleri iki adama tevdiân Aziz Beğ'in hanesine götüreceklerini hikâye eyledi.

Bu sırada bâb-ı seraskeri ketebesinden bulunan *Rıza Efendi* de Sultan Muradı almak için kışın bir karlı havada bir balıkçı kayığı ile Çırağan sahiline yanaşıp rıhtıma kanca atarak tevakkuf edecekleri esnada saray bekçileri tarafından sorulunca fırtınaya uğradık, barınmak için rüzgârın önüne düşerek bittabi buraya geldik yollu bir tedbir daha Kırlandı tarafından düşünülmüş ve icra edilmiş ise de sarayın nöbetçileri rıhtıma yanaşmalarına müsaid olmadığından müşarileyhi o suretle dahi çıkaramadıklarını merkum Kırlandı'nin söylemiş olduğu gibi kendüsi Sultan Aziz'in hal'ine dahi vesatât ve Avni Paşa'ya refakat ettiğini ve kumandan Mehmed Ali paşa ve Kemal Paşa ve mebusandan yetmiş kişiyi elde ederek bu maksadı icra eyleyeceğini beyan ettiğini ilâve eylediğini mumaileyh Rıza Efendi söyledi. Aziz Bey de Kırlandı'nin bu makalatta bulunduğunu, atar, tutar bir şahıstır mukaddimesiyle tasdik etti.

Cenâb-ı hak ömr-ü şevket-i cenâb-ı cihanbâniyi cihan durdukça dâim ve müzâd buyursun âmin. Bundan beş ay mukaddem Kırlandı'nin hanesinde zat-ı âli-i cenâb-ı hilâfetpenâhi sağ oldukça bu iş olmaz sözü tekevün etmesi üzerine cemiyet-i mefsedet efradından merkum hekim Ağâh efendi kasd'a vesatât için bir adam bulmağı müteahhit olmuş ve bu teahhüd mukabil Nakşibent tarafından Aziz bey vastasiyle merkuma elli yüzlük kaime ve bir simli kama ve Kırlandı canibinden de bir ruvelver verilmiş olduğunu efendi-i mumaileyh ikrar ve Aziz bey tasdik idüp ancak Ağâh efendi kamayı iki liraya ve ruvelveri üçyüz doksan kuruşa bedestende satmış ve Aziz bey de elli kaimenin yirmisini mumaileyhe virüp otuzunu kendüsüne lâzım olmasından dolayı alıkoyup sarfeylemiş olduğunu makalât-ı mebhuselerine ilâveten hikâye eyledi.

Bunun üzerine mumaileyh *Muhtar bey* söylettirildi; mir-i mumaileyh Aziz beğ'in hanesine kendi kendüye gitmiş olduğu gibi bir kerre de mahut Kırlandı'nin akrabasından olup yuka-

rida keyfiyeti hikâye olunan Mihal'in çağırılmış⁷ olmasıyla giderek orada Sultan Murat kurenâsından İsmail bey⁸ ile mabeyn-i hümayun kitabından mahrec ve şimdi Suâvi işinden dolayı bâb-ı seraskeride mahbus Hacı Hüsnü bey ve Ticaret mahkemesi kâtiplerinden Esat ve yukarıda ismi geçen Abdullah efendiler bulandukları halde Kırlandı Sultan Murat tarafından geldi diyerek yazusu Fransızca, ibarâtı Türkçe bir kâğıt çıkarıp okumuş ve bunun meali Sultan Murad'ın saraydan çıkarılması lüzumunu beyandan ibaret olduğu anlaşılması üzerine müşarünileyh hazretlerinin saraydan çıkarılarak vükelâdan birinin konağına veyahut Meclis-i Meb'usana götürülmesini mutazammın cemiyette bâzı sözler tekevvün etmiş idüğünü ve Nakşifend kalfayı dahi başı örtülü olduğu halde cemiyette gördüğünü ve Kırlandı, devletini, milletini sever misin deyu kendüsüne sormuş ve kendüsü de severim demiş olduğundan Kırlandı'nin teklifi üzerine o ibarede bir kâğıt yazup merkuma verdiğini beyan etmiştir. *İsmail bey* de cemiyette bulunduğu nu ve teşebbüsata vakıf olduğunu itiraf etti.

Aziz beğın hanesinde Sultan Murat hazretleri için bir oda ve bazı levazım tehiyye olduğu yukarıda arz edilmişti. Bu odanın nasıl tehiyye ve ne maksatla levazım tertip olduğunu ve nerelerden getirüldüğü sual olduğu esnada hekim Ağâh efendi malûmât-ı atıyeyi ita eyledi :

Bir gün Nakşifend kalfa, Sultân-ı Müşarünileyhin, Aziz beğın hanesini teşrif buyurdıkları vakit kendülerine lâıyk bir odanın lüzumundan bahsetmesi üzerine hâne-i mezkûrun harem dairesinde bir oda tefrik ve bir kat yatak ile kuş tüyünden yastık ve bir takım buhurdan mezbure tarafından ve çatal, kaşık gibi şeyler Kırlandı tarafından ve bir boğça ise İsmail beyden ve abdest takımı Asım efendinin saraylı olan hareminden ve kadife sandalye takımı da Aziz beğden toplatılarak odanın tehiyye olduğunu hikâye ve keyfiyet Aziz beğden soruldukta mûmaileyh dahi bunu tasdik ile beraber sandalyeler kadife değil kerimesi tarafından işlenmiş bir takım olduğunu ve sonra müşarünileyhin gelmemesi üzerine herkes getürdüğü şeyleri aldığını beyan eylediler; bu hali İsmail bey de tasdik etti; Asım efendi oda tertibini tasdik idüp ancak kendüsünün haremi tarafından öyle şeyler ge-

tirildiğine dair malumatı olmadığını söyledi; mamafih tetkikat el'an câridir.

Agâh efendinin ifadatından biri de bir gün Kırlandı hanesinde kendüsü ve Kırlandı ile Nakşifend ve Aziz bey oturup işret ederler iken aşağıdan birisi Nakşifend'i çağırmış. Mezbure de kalkup giderek ve yedinde bir tezkire ile avdetle *arslanımdan geldi* diyerek mezkûr tezkireyi Aziz beğe îta eylemiş ve mir-i mûmaileyh badelkırâe *evvet yazı anındır* demiş olduğunu mutazammın idüğünden tezkirenin nerede kaldığı ve ibaratı tahkik olunuyor ve tezkireyi getiren adam baltacı küçük Hüseyin olduğu haber verildi. O da sual ve taharri olunuyor; şimdiye kadar cereyan eden (yâni on bir günde) tetkikat tafsilât-ı mebsutayı havi ve zuhurata göre teşebbüsât câridir.

7 Temmuz sene 1294

Vesika II

Komite hakkındaki tahkikata dair 21 Temmuz 1294 (1878 Ağustos) tarihli diğer bir jurnal :

Cemiyet-i mefsedet erbabına ait tetkikatın icrasına devam olunmakta bulunduğu ve yevmiye hasıl olan netayıç dercâtı takım takım arz olunmuştu; tetkikat-ı istintakiyye teferrû ettikçe efrad-ı cemiyetin müvacehleri icra ve bir taraftan da tamik-ı muamelâta îtina olunmaktadır; bugünkü neticeye göre cemiyetin Sultan Muradı saraydan çıkarmağa ait ve en ümidli tedbirleri su yolu olduğu gibi Kırlantinin Sultân-ı Müşârünileyh ile devam eden muhaberatına dahı su yolu ve su yolcu İsmail ve Ahmed vasıta olduğu mahut Aziz Beğle cemiyetin kâtibi namıyla yadolunan Beşiktaşlı Muhtar Beğın söylemeleri üzerine ledet-taharri su yolcu İsmail mukaddema memleketine gitmiş olmasından dolayı bulunamamış isede Ahmed bulunmuş ve taht-ı tevkife alınarak söyletirildikte bir gece Kırlandı ve Sultan Murat Hazretlerinin tütüncü başları Hüseyin Efendi, bahçivanbaşı Laz Mehmed ve Mihal, Muhtar Beğın hanesinde içtimâ ederek ve kendisiyle İsmaili oraya celp ederek Sultan-ı müşârünileyhin su yolundan çıkarılması için İsmail ile kendüsüne bin lira Kırlandı canibinden ve bin yüzlük kaime de Muhtar Bey tarafından verilecek olmuş ve müşârünileyhi almak üzere

Kırlântinin dahi suyolundan içeri girmesi mukarrer bulunmuş isede bunların içtimaiyle suret-i teşebbülerine karar verinceye kadar gece saat ikiye gelmiş olmasıyla *artık bu gece olmaz* vakit geçti denilmesiyle dağıldıklarını ve içeriye mektup götürmek için kendisinin iki defada Kırlantiden altmış kaime aldığı ve fakat İsmail'e verilen paranın ne kadar olduğu kendince malûm olmadığını söylemiştir.

Şu makaleden anlaşıldığına göre heyet-i cemiyetin Aziz Beğin hanesinde toplanıp ve bazı levazım tehiyye edipte Sultân-ı Müşarünileyhin teşriflerine intizar ettikleri zaman ol gece imiş. Ol gece maksatları hasıl olmamasından ve ve ferdası her nasılsa Serkurenâyı Sabık Paşa [Nafiz Paşa] tarafından suyolları kapattırılmasından nâşi suyolundan çıkarılmak tedbirinden heyet nevmi olarak başka tedbir düşünmenin kaydında buldukları anlaşılmış ve Aziz Beyle Muhtar Beğin diğer ifadâtı hükmünce İzmir gümrükçüsü müteveffa Raşit Efendi zade Ali Bey [Ali Şefkati Bey] ile Kırlanti suyolundan gitmeğe mahsus elbiseyi giyüp merkum İsmail ve Ahmed delâletiyile saraya girip birkaç gece kalarak çıkmış olduklarından mûmaileyh Ali Bey de istenildi; şimdi şu esasın teferrüatiyle uğraşılıyor ve birde bâb-ı seraskeride mahpus bulunan Hacı Hüsnü Bey ile ticaret mahkemesi kâtibi Esad Efendi dahi diğerlerinin haber vermelerine mebni getirilmiş idi; anlarda söylendirilerek yine bâb-ı seraskeriye iade olundu; mûmaileyhima dahi cemiyet-i mezkûreye dahil ve teşebbüsatta medhalleri vazıhdır.

Muamelat-ı mefsedetkârânenin cereyanına vesatât edecek tedbirden biri de Sultan Muradın suyolundan çıkarılması olmasından ve suyolcu Ahmed getürdülerek söyletirilmekte bulunmasından dolayı merkumun birinci istintakına ait makalâtı yukarıda arz olundu. İkinci, üçüncü istintakında dahi hariciyye mektûbî odası hulâfasından Kavasbaşı zade *Tevfik Beğ*'in cemiyete dahil olduğunu ağzından kaçırması üzerine mir-i mûmaileyh getirilmişti. Mir-i mûmaileyh istiçvap olundukta iptida bir gece Muhtar Beğin hanesine gidecek orada Kırlanti ve Muhtar bey ve suyolcu Ahmedî ve Tütüncübaşı Hüseyin Efendiyi görüp bunların beyinlerinde suyolundan *çıkar çıkmaz* sözleri deveren etmekte olduğunu kendüsünün musikişinas olduğu

ve Sultan Murada şarkı okumak mülâbesesiyle nisbeti olup bu hal mûmaileyhimce malûm bulunduğuna binaen *çıkar, çıkmaz* derecesinde bulunan makalelerini kendüsünden ketm itmemiş iselerde daha ilerüsüne malûmatı olmadığını beyan edüp ve bu tarik ile cemiyete dair ve teşebbüsata vakıf olduğunu ketm etmek isteyüp ancak ikinci istintakında bunun vukufuna ait delâilin teaddüt etmesinden ve inkâr ve tevil kabul edecek cihetler mahvolmasından artık idareye meydan bulmamağla söze başlayup müşarünileyhin hal'inden sonra Kırlandı, merkurum suyolcu Ahmed ile Baltacı Salih ve tablekâr Halil Ağa vasıtasıyla içerüye kâğıtlar göndererek ve cevaplar alarak müşarünileyh ile muhabere etmekte olduğu gibi suyolcu vasıtasıyla iki taraflı malûmat ve muhaberatı havi mektupları kendüsü ve Muhtar Bey alup vermeğe yani Kırlandı tarafından verilenleri içerüye göndermeğe ve içerüden gelenleri Kırlandıye İtaya vasıta olduklarını ve yukarıki fıkrada muharrer olduğu üzere Ali Bey ile Kırlandınin İsmail ile değil merkurum Ahmed delâletiyle suyolundan saraya girüp bir kaç gece kalup çıktıklarını ve bir defa da müşarünileyhin valideleri tarafından Muhtar Beğe bir mektup geldiğini istima eylediğini beyan eylemesi üzerine Ahmed tekrar istintak olundukta buralarını inkâr kaydına düşmüş ise de Tevfik Beyle müvacehe olundukta inkâr mecali bertaraf olarak eğerçi iptida kendüsünü merkurum Salih ve Halil ağalar bulup Suyolundan muhabere maddesini açmış iseler de kendüsünü Kırlandıye götürün mûmaileyh Tevfik Bey olduğunu ve Kırlandı ile bâdelmülakat Muhtar beğın hanesinin alt tarafında bulunan Maslaktan geceleri saat bir raddelerinde fener ile Suyoluna girüp su içinde iki büklüm olup giderek sarayın harem dairesinin bahçe sindeki parmaklığın yanına tesadüf eden kapağa varup orada beklemekte bulunan kadınlar yedinden götürdüğü kâğıdı almakta ve cevabını yazdırarak vermekte oldukları ve hatta bir defasında zikrolunan kapak yanında valide Sultan muntazıra olarak kâğıdı elinden almış ve cevap ile beraber kendüsüne on yüzlük kaime vermiş olduğunu ve kâğıtları Muhtar ve Tevfik beğlere İta etmekte idüğünü ve bir kâğıt ta Kırlandınin yiğeni Mihal ile kendüsüne İta edilmiş olduğundan anın cevabını bizzat Kırlandıye teslim eylediğini ve bir gece Kırlandıye

Muhtar beğın hanesinden arkadaşı İsmail alup Suyolundan içeriye götürmüş ve merkumu bir gece kaldıktan sonra getürmüş olduğuna binâen Kırlandı ana otuz kaime verdiğini ve Ali beyle Kırlandınin içeriye götürüldüğü vakıt ita olunan kırk kaime-den on adedinin merkum Saliha verildiğini ve Maslak başında parolaları olup girüp çıkmaları parola ile muhafaza kılınmakta bulunduğunu ifade ve ikrar etmiştir.

Bunun üzerine Muhtar Bey isticvap olundukta Suyolcudan mektup alup Kırlandıye verdiğini ve bir gece Kırlandıyi kendi hanesinden Suyolcu alup Maslaktan içerüye götürmüş ise de kendüsi yanlarında bulunmadığını söyleyerek işın teferruatına ait methal ve malûmat-ı tammesini zûmınca noksan göstermek istemiş ise de Suyolcu ile Tefvik beğın vesair refiklerinin ittihat eden ifâdâtı Muhtar beğın tahfif-i methal ve malûmat etmesine bittabi mahal bırakmamıştır.

Kırlandı teşebbüslerinin ehemmiyetini tayin ve heyeti temin yolunda Mütercim Rüştü Paşa ile Adliye Nazırı Mahmud paşanın dahi bu işe sahip olduklarını beyan eylediği ve daha bir takım zatler var ise de anların isimleri lâzım değildir dediği dahi Tefvik beğın cümle-i ifadâtındandır.

Sultan Muradın Suyolundan çıkarılmasına teşebbüs olunduğu sırada Kemal Paşa eniştesi Vacit efendi ile Kırlandı, kahveci başı Hacı İbrahim efendinin hanesine gidüp mûmaileyhe istima-zaç yolunda beyan-i hal ettiklerini Vacit efendinin ifade eylemesi üzerine mûmaileyh Hacı İbrahim Efendi söylettirildikte hanesinde hasta olduğu halde filhakika Kırlandı ve Vacit Efendi yanına gelmiş ve Sultan Muradın Suyolundan çıkarılması hususunun kendüsi tarafından Suyolcularına söylenilmesini teklif eylemiş iseler de kabul etmediğini ve fakat zaten hizmetkârı olan ve sonra baltacığa yazılan Hacı Salih kendüsine valide Sultandan iki defa kâğıt getirerek birisine cevap yazdığını ve bu kâğıtları Hacı Salih, zabtiye neferi vasıtasıyla alup vermiş ise de nasıl alup verdiğine kendisince malûmat olmadığını ve bir de yine merkum Salih vasıtasıyla Köçe oğlu Agop Efendi ile yakında vefat eden çiftlik kethüdası Ragıb efendiye dahi içeriden mektuplar çıkararak verildiğini ve Suâvî vakasının zuhur ettiği gün ve vak'anın zuhurundan evvel Ortaköy imamı Mehmed Efendi kendisini Bağlarbaşındaki

hanesinden alarak Ortaköy camiine götürmüş ve orada cülûs olacak deyu intizar kaydında bulunmuş ise de sonra vaka zuhur etmekle bırakıp gittiklerini hikâye eylemiştir.

Şu hikâyeye nazaran mûmaileyhin cemiyete dahil ve işlere vakıf olduğuna binaen tetkikat tamik olunuyor.

21 Temmuz sene 294

Vesika III.

Komiteye dahil olup sonradan bunu Kaşgar elçisi Yakub Han vasıtasıyla Abdülhamide haber veren Hacı Hüsnü Beğın gerek Suâvi vak'ası ve gerek bu komite ile alâkasından dolayı tevkif olunmasını müteakip Abdülhamide takdim ettiği tarihsiz bir ârizası :

Şevketlû, kudretlû, mehâbetlû, merhametlû Padişah-ı mazar-ı ism-i celil-i rahim velinimet-i bî imtinânımız efendimiz hazretlerini Cenâb-ı hak kemal-i tendürüsti ve âfiyetle dünya durdukca serir ârây-ı saltanat buyursun.

Cenâbı vâhib teâlâ hazretlerine şükürler olsun Suâvi vak'a-i habisesinden beraet-i zimmet-i acizânem tebeyyün iderek huzur-ı şehriyârilerinde olan teahhüt acizânem veçhile esdak bendegânlarından olduğuma şüphe kalmadı. Bundan altı yedi mâh mukaddem huzûr-ı şehriyârilerine celbimde Aksarayda bir mektepte cemiyet-i hafiyye vuku bulduğuna ve yedi bin adamdan mürekkep müfsidin tahaşşüdine dair olan mesmuât-ı şâhâneleri asılsız olduğunu beyan ve yemin etmiş idim. Vakıa Aksarayda öyle meclis, hiçbir yerde cemiyet-i kesire yoktu. Yalnız ol esnada birgün çâker hanelerinde iken İsmail Bey gelüb buyrun bir yere gideceğiz diyerek çâkerlerini alup gitti. ve hatta nereye gideceğimizi söylemedi. (İstintakta dahi mûmaileyh İsmail Bey çâkerlerini tastik eyledi) giderek Cer-rah paşada Aziz Beğ'in hanesine vasıl olduk. Orada Kleanti ve Nakşibend kalfa ve Muhtar Bey ve daha ismini bilmediğim bir iki adam ve Kleanti'nin elinde bir tezkire var; tezkire-i mezkûre Murad Efendi tarafından olup Çırağan'dan çıkmak istemiş, bazı tedabir-i mecnûnânede bulundular. Çâkerleri bu işten ziyade mükedder olarak mâlûm-ı şâhâneleri olan dailerine (Kâşgar Elçisi Yakub Hana) söylemiş idim; anlarda zât-ı şâhânelerine arz eylemişler. İki akşam sonra yine hâne-i

mezkûrede efendi-i müşarünileyh hazretlerine muntazır oldular, çıkaramamış oldukları haber alındı; çıkaramıyacakları zaten malûm idi; ziyade mesrur oldum. Hâkipây-ı şâhânelerine yüz sürdüğüm zaman bu hususı arz itsem, böyle hiç bir aklın kabul edemeyeceği hükümsüz bir hareket-i mecnunânenin ifadesiyle kalb-i şâhânelerini rahatsız ederim ve elimde bir güna evrak ve senetleri olmadığı cihetle isbat edemem havfiyle yalnız Aksarayda mektepte cemiyet ve öyle yedi bin değil yetmiş kişinin bile aslı olmadığını beyan ile iktifa ettim isede kalb-i ilham celb-i hüsrevânelerine hakikat-i hal ilham buyru-larak *her ne hal ise geçmişi ben afovettim; fakat bundan sonra icab edenlerle görüşmeğe ve hattâ aleyhimde mazbata yapılın-caya kadar muvafakatta bulunup mühürlendikten sonra mazbatayı kapub huzûr-ı şâhâneme getirmeğe memursun, senden sadakat beklerim* deyu ferman buyurmuş oldukları ve iki gice sonra sabık baş kâtib Lebib Efendi bendeleri vasitasiyle tekrar bu irade-i seniyye tebliğ buyrulmasıyle irâde-i şâhânele-rine imtisâlen icab iden kimselerle görüşürüm, fakat ilerüde dai-i mesuliyet olur dediğimde irâde-i şâhâne ile olan şeyin kat'â zararı yoktur, sen heman icab idenlerle mülâkat it ve ne yapar isen yapup efendimize sadakat eyle, efendimiz senden sadakat bekliyor; bizim gibi efendimizin esdak bendegânından oldunuz ve efendimize münasebet-i kadimeniz de var imiş di-mesiyle artık mahall-i havf kalmıyarak emr-i hümâyunlarına im-tisâlen Murad Efendi taraftarlığı efkâr-ı fasidesinde bulunanlar-dan bazılarıyle mülâkata başlamış isem de *Kaporol* nam tacir nereden haber aldı ise Kleanti'ye bir tezkire yazub *Hüsnü Bey zât-ı şâhâne tarafından hafiyyen memur olmuştur emniyyet itmesünler* diyerek haber göndermesiyle çakerlerine emniyyet-leri kalmamasıyla hallerine layikiyle vukuftan kaldım, mâhâza çalışub ve cabalayub ahzine muvaffak olduğum malûmatı ha-zinedar ağa bendeleri vasitasiyle arza muvaffak olduğumdan mükâfat-i celile ile mevud iken işbu Ali Suâvi vak'a-i melûnesi üzerine olan iftira nâil-i mükâfat olmaklığımı te'hir etmiş idi. Şimdi ise filan ve falan ile görüşmüşsün diyerek bâb-ı zabti-yede tekrar istintaka başladılar. Ben öyle adamlarla görüş-mekliğim irâde-i şâhânelerine imtisâlen bir hizmet ve sadakat için vukubuldu; padişahımız efendimiz hazretlerinin emr-ü

fermân-ı müekkedesiyle böyle hizmette bulunan adam kat'â mesûl olmıyacağından ve bu istintak divân-ı harbe ve enzar-ı nâsa konılacak olur ise efendimizi sevmiyen bazı vükelânın esamisini mübeyyin Yakub Han daileri vasıtasıyla arz olunan pusula bile¹ istiknamede mukayyet bulunduğundan efendimize hizmet-i acizâneme mükâfat emelinde iken hafiyelik nâm-ı sakiliyle şöhret bulacağımdan ve her ne kadar taraf-ı şâhânelerden memuren ise de nazar-ı nasda pek ağır ve fena nam kazanacağımdan ve bu hususa adâlet ve merhamet-i şehinşâhileri kail olamıyacağından huzur-ı şâhânelerinde olan teahhüdümde sebat ve sadakatım yalnız zabtiye nazırı bendelerile nezd-i hümayunlarında tahakkuk eylediği anda tahliye-i sebilim ile evlâd ve iyâl-i çâkeranemin âh-ü-feryatlarının inkıtana irâde-i kerametâde-i zıllullahilerinin sudurını istirham ederim ve mevud olan mükâfat-ı Şehinşâhilerine mukaddime olmak üzere Halep defterdarlığının uhde-i acizâneme tevcih ve ihsanle şu aralık giriftar olduğum zarurettten reha buyrulmaklığım ve şayet hasbelhal şimdilik bu husus dahi irâde-i seniyyelerine tevafuk etmez ise Ayntab emvalinden idarei acizâneme kâfi sadaka-i şâhâneleri tahsisiyle Ayntaba azimet-i acizânemize ruhsat-ı Şehinşâhileri erzan buyrulması bâbında ve her halde emr-ü-ferman ve lutf-ü ihsan şevketlû, kudretlû, merhametlû, adâletlû velinimet-i âlem ve velinimet-i bîminnetimiz Pâdişâhımız Efendimiz hazretlerindir².

Esdak kulları
Hüsnü

Vesika IV

Komite azalarından yakalananların divan-ıharbdeki muhakemeleri neticesinde haklarında verilen karar üzerine divan-ıharbce tertip edilip 12 Şevval 1295 ve 27 Eylül 1294 tarihiyle seraskerliğe takdim olunan bir numaralı mazbata sureti :

¹ Hacı Hüsnü Bey, komiteyi haber verdikten başka Abdülhamidi sevmeyen vükelâ hakkında da ayrıca bir jurnal vermiştir. Hem bu jurnalı vererek hafiyelik ediyor ve hem de (hafiyelik nam-ı sakiliyle şöhret bulacağından) korkuyor.

² Bu arızasına rağmen Hacı Hüsnü Bey yine yakasını kurtaramamış fakat evvelce cemiyet hakkında kısmen vaki ihbarı nazar-ı dikkate alınarak altı sene kalebendliğe mahkûm edilmişken Ayntaba sürgün edilmesiyle iktifa olunmuştur.

4 Ramazan 295 tarihile müverrehan şerefvürud idüp idare-i örfiyye divan-ı harbine havale buyrulan tezkire-i sâmiyede vak'a-i malume-i mündefiadan dolayı derdest edilip bâ irade-i seniyye teşekkül eden heyet-i mahsusa ve divan-ı harb huzurlarında icra kılınan tetkikat hükmünce vak'ada medhal ve malumatları tebeyyün eden ve medhalleri tahakkuk etmeyib de bazı harekât ve tefevvühatlarından nâşi taht-ı isticvapta bulunanların tayin-i derecat-ı mücazatlarına ve beriyüzzimme görünen kesanın dahi ihlay-ı sebillerine dair divan-ı harbden bittanzim mukaddema irsal olunup olbabda meclis-i mahsusdan kaleme alınan mazbata ile beraber mâruz-ı huzur-ı âli kılınan ve bir de evkaf senedat odası mukabelecisi Aziz Beğin Cerrahpaşada kâin hanesinde in'ikad eden cemiyet-i mefsedet erbabının icra kılınan istintaklarını mübeyyin zabtiye nezaret-i celilesinden takdim kılınan evrak takimiyle irsal olunduğu ve şu iki takım erbab-ı fesadın [biri Suâvi Cemiyeti adamları] yekdiğerine irtibat ve müşareketleri olduğu ve netice-i fikir ve niyetleri, asayiş ve emniyyet-i dahiliyyenin ihlali maddesi bulunduğu anlaşıldığından haklarında lâzımgelen mücazat-ı kanuniyyenin sür'at-i tertip ve icrasile emsaline ibret-i müessire gösterilmesi lâzimededen olmağla eşhas-ı merkumenin divan-ı harbce kaide-i adalet ve hakkaniyyete tevfikan ve âcilen yegân yegân, muhakemelerinin icrasile haklarında terettüb edecek derecat-ı mücazatın peyderpey arzolanması irade-i seniyye-i hazret-i pâdişahi iktizây-i celilinden bulunduğu beyan-ı alisiyle hükm-ü irade-i seniyyenin sürat-i icrası irade ve iş'ar buyrulmuştur.

Tezkire-i sâmiye-i mezkûrenin fıkra-i ûlâsında beyan buyrulan evrak mahut Ali Suâvi melanetine mütedair bulunup anın tetkikat-ı icabiyyesi mukaddema divan-ı harb-i âcizanemizde bilicra iktiza edenlerin mücazat-ı lâzimleri tahdid kılınmış olmasına mebni bunun yalnız fıkra-i saniyesinde muharrer merkum Aziz Beğin cemiyetine tealluk ve irtibatı bulunan cihatı mevki-i tetkika vaz'ile beraber bu maddeyi muhtevi olup ziri zabtiye nezaret-i celilesinin mührile memhur istintak fezlekesi ve teferruat-ı sairesi kemal-i dikkat ve mezîd-i îtina ile birer birer kiraat ve mütalea olundu; hulâsa-i mezayaları merkum Aziz Beğin Der-isaadetde Cerrahpaşada kâin hanesinde

münhali' Sultan Murat Hazretlerini iclas maksadıyle bir müddetden beri bazı eşhasdan mürekkeb bir cemiyet-i hafiyye teşekkül eylediği ve bunların muharrik ve reisi ve madde-i fesadın müellif-i hakikisi Sultan-ı müşarünileyhe nisbet-i kadimesi bulunan Kilyanti nam bir hıristiyan ile gene müşarünileyhin saraylılarından evvelce çıkartılmış olan Nakşibend kalfa ve merkum Aziz Bey idüğü vesait ve istidlaat-ı hafiyye ile haber alınarak ve ictima eyledikleri mezkûr hane bir gece basılarak eşhas-ı müctemiadan sahib-i hane merkum Aziz ve oğlu Kadri Beyler tutulmuş ise de merkum Kilyanti ve bâb-ı seraskerî ketebesinden Rıza ve talebeden Abdürrahim ve Abdullah Efendiler ve Hafız baba baskın gürültüsü arasında hanenin bahçesinden ve bahçeden bahçeye geçer surette bulunan su yolundan ve arka kapıdan firar etmiş olmalarıyle bir yandan bunların tutulmalarına ihtimam ile beraber bir yandan dahi derdest olunanlardan merkum Aziz Beğin istintakına ibtidar olundukta filhakika kendüleri müşarünileyhi iclas niyyetinde bulunup merkumün Kilyanti ve Rıza ve Abdullah ve Abdürrahim Efendilerle müşarünileyhin kurenâsından İsmail Bey ve meclis-i maarif azây-ı sabıkasından Vacit Efendi ve mektubi-i maliye hulefasından Muhtar ve Üsküdarlı Nuri ve Sultan Murat zamanında iki gün kadar mabeyn hizmet-i kitabetinde bulunan ve Suâvî vakasından dolayı şimdi Bâb-ı şeraskerîde mahbus olan Hacı Hüsnü ve İzmir gümrükçüsü müteveffa Raşit Efendi zade Ali beyler ve ticaret kâtibi ve kezâlik Bâb-ı seraskerîde mahbus Esat Efendi ve ticaret muhasebe kalemi mümeyyizi Asım ve Seniha Sultan hazretleri ket-hüdası Hacı Bekir ve hekim Agâh ve mektubt-i hariciyye hulefasından kavasbaşı zade Tevfik efendilerden ve merkum Kleantinin yeğeni Mihalaki'den mürekkeb bir cemiyet olduklarını beyan etmiş ve eşhas-ı merkumeden Kleanti ve Nakşibent Kalfa ve gümrükçü Raşit Efendi zade Ali Bey henüz derdest olunamamasından nâşi ele geçirilenlerden Rıza ve Vacit ve Asım ve Esat ve Bekir ve Âgâh ve Filibeli Abdullah efendiler ve Muhtar ve Hacı Hüsnü ve İsmail beyler ve bunların tarafından verilen malûmat delaletiyle Sultân-ı müşarünileyhin tüfenkçi ve tütüncü başıları Akif Bey ve Hüseyin Efendi ile validelerinin kahvecibaşısı İbrahim Efendi ve Suyolcu Kayse-

riyyeli Ahmed ve ıstabl-ı âmire hademesinden Abdullah ve zab-tiye neferatından Sinoplu Hasan ve Memiş nam şahısların dahi icra kılınan istintaklarından, bunların müşarünileyhi cülûs ettirmek üzere akd-i ittifak ile saray-ı hümâyun suyolu menfez-lerinden taşra çıkartmak esbabına teşebbüs etmişler ise de o aralık Saray-ı hümâyunca ittihaz olunan bazı tedabir maniasıyla bu yoldaki deriçe-i ümitlerinin münsed ve tarik-i teshiliyyeleri bend olması üzerine tedbir-i ahara teşebbüsle netice-i kararlarında, merkurum Hekim Âgâh efendiye bil'iknâ maazallahü teâlâ makam-ı hilâfet ve saltanat-ı ulyâ hakk-ı celilinde suikast ile o yüzden vasıl-ı maksat olmak üzere bir şahıs tedarikine taahhüt ettirdikleri ve bunun için Kleanti ve Nakşibent tarafından merkurum Âgâh efendiye rüvelver ve kama ve akçe dahi verildiği merkurumun ikrarı ve Aziz beğın tasdikile tebeyyün eylediğini ve gerçi bunlardan birazlarının menhus Ali Suâvî mel'anet ve cemiyetinde dahi zîmedhal olmalarından nâşi tarafeyn müttefik gibi görünüyor ise de her iki tarafın teşebbüsat-ı muzırta ve şeniaları başka yolda olmasına nazaran ya bunlar zaten ve muameleten anlarla müttefik oldukları halde Suâvî takımı alenen tecavüz yolunu tutmuş ve berikiler teşebbüs-i hafiyyelerine itimat ederek ve zaman-ı müsait gözederek anlarla beraber olmayup geriye kalmış veyahut ittifak-ı zatî iki tarafta beraber bulunan üç kişiye kalmış idüğünü beyan ve tafsilden ibaret olduğu anlaşıldıktan sonra bermücib-i emir ve irade-i hazret-i padişahî buraca dahi merkurumundan henüz tutulmamış olan Kleanti ve Nakşibent Kalfa ve Ali Bey ve Abdürrahim Efendi ve Hafız babadan maada elde olanlar başka başka ve siyyema muharrik-i mefsedet ve melanet Aziz Bey ve müteahhid-i su-iniyyet Âgâh Efendi münferiden ve muvaceheten istintak ve muhakeme edilerek ve iktiza eden sair tahkikat ve tetkikat-ı vacibesi dahi icra kılınarak gerek Bâb-ı zabtiyece icra kılınan tahkikat-ı evveliyye ve gerek buraca ikmal edilen tahkikat-ı istintakiyye neticesinden bu cemiyet-i müfsidenin en birinci banisi merkurum Kleanti ve Nakşibent olup Aziz beği dahi cümleden evvel daire-i ittifaklarına alarak üçü birden idare-i dolâb-ı mefsedet ve böyle bildikleri mezkûr -ül-esami kesanı dahi birer suretle celb ve davet eylemiş oldukları ve binâberin bunlardan merkurum Kleanti ve Nakşibent Kalfa ve Aziz beğın

rüesây-ı cemiyet-i fesadiyyeden buldukları tavazzuh eylediği gibi merkum Âgâh Efendi berveç-i muharrer Bâb-ı zabtiyedeki istintakında suikast madde-i feciasını aharına icra ettireceğini müteahhit olduğunu beyan etmişken divan-ı harpte merkum Kleantinin hanesinde bu niyyetini Ortaköy camii şerifine selâmlık vukuunda bizzat icra etmek ve kendisini merkum Kleanti evvelce bir vasita ile mahfel-i hümâyuna ihfa ettirmek üzere karar vermişler ise de müahharan aldığı rüvelver ile kamayı satarak andan sonra cemiyet-i hafiyye basılıncaya kadar bir daha yanlarına uğramadığını ve ara sıra gelmesiçün kendisine gönderdikleri haberleri dahi birer suretle defettiğini dermeyan eylediği cihetle bunun cürüm ve cinayeti cümleden seni ve azım olup şu kadar ki filhakika aldığı silâhları sattığı ve andan sonra cemiyet-i fesadenin bir daha yanlarına varmadığı gibi muahharan beşyüzlük kaime verilmediği takdirde keyfiyeti hükûmete haber vereceğini bâ tezkire merkum Aziz beğ'e bildirmesi merkumun cinayetini dahi reis ve muharrik-i melanet derecesine indirmiş olmasıyle işbu dört nefer şahsın cinayeti vakıaları bir raddede görünmüş olduğuna mebni diğer efrad-ı cemiyetin cinayet ve töhmetleri derecatına göre haklarında lâzım gelecek muamele-i mütefavite bâdehu peyderpey başkaca bâ mazbata-i mahsusa arz ve beyan olunmak üzere evvel beevvel merkumun Kleanti ve Nakşibent kalfa ile Aziz beğ'in ve Âgâh efendinin terhiben şediden tahdit ve icrây-ı mücazaları vecibeden görünmüştür.

Bunların mücerret agraz ve menâfi-i zatiyyelerini terviç için beynelenam îka ve ikaz etmeğe çalıştıkları fitnenin devlet ve millet hakkında mûcib olacağı mazarrat ve mehalikin tâdat ve hisaba gelemeyeceği ve alehusus cenâb-ı hakkın *Hay* ve *Hâfız* ismine mevdû olan velinimet-i bî minnetimiz Pâdişâhımız Efendimiz hazretlerine suikasd isaeti ise nev-i beşerden sudur edebilecek kâffe-i cinayetin en büyüğü olduğu tarif ve beyandan âzâde bulunmasıyle ve hüda hıfzylesün şöyle bir fitnenin zuhurundan hâsıl olacak uygunsuzlukları mütalea edüpte devlet ve milletine muhabbeti ve ednâ mertebe akıl ve dirayeti olanlardan dilhun olmiyacak ve mürettip ve müellifi olanları hazret-i hakkın lânetine havale etmiyecek hiç bir ferd bulunmiyacağı bedihiyyatdan olmasıyle binaberin böyle fezahat-i azimeyi icra ve

azim ve niyyet-i fasidinde olup da vaktiyle duyulmasından nâşi menvi-i zamirleri kuvveden file çıkmamış olan eşhasın devlet ve mülk ve milleti şerr-i azim ve fesad-ı cesimlerinden muhafazaten ve emr-i ülilemir ile siyaseten idamları elzem olduğundan olveçhile icra-yı icabına müttehiden karar verilmiş ve egerçi mücerred ulüvvü merhamet ve kemâl-i şefkat-i hazret-i hilâfetpenâhiden eşhas-ı merkumenin idamları makrun-ı afv-ı âli-i hazret-i pâdişahî buyrulursa bunların ibreten lissairin cezasız bırakılmaları bir veçhile caiz olmayacağından o halde hiç olmazsa mülkiyye ceza kanununun ellisekizinci maddesine tevfikân kanun-ı mezburun yirmialtıncı maddesi nâtik olduğu üzere işbu mazbata-i âcizanemizin tasdik buyrulduğu tarihten müteber olarak muvakkat kalâbentlik cezasının hadd-i âzamı olan on beşer sene müddetle ve kanun-ı mezburun yirmi dördüncü ve yirmibeşinci maddelerinde gösterilen suretle merkumûndan Nakşibend Kalfanın ele geçirildiğinde Diyar-ıbekirde ve Aziz Bey ile Âğah Efendinin şimdiden ve Kilyantinin dahi kezalik ele geçirildiğinde *Akkâ*'da Kalebend edilmeleri lâzimededen görünmüş isede artık bu babda her ne veçhile emir ve irade-i keramet ifâde-i hazret-i pâdişahî şerefsünuh ve sudur buyrulur ise mahz-ı isabet ve aynı adalet anda olacağından mâada iktizaları icra olunmak üzere merkumûn haklarında şıkkayinden kangisi emr-ü-ferman buyrulur ise alâ kelettakdireyn iktiza eden ferman-ı âlişanın ısdar ve tisyarı zımmında evvel-i emirde bâtezkire bâb-ı âliye arz ve ihbariyle işbu mazbata-i âcizanemizin dahi leffen takdimi bâbında emir ve ferman hazret-i menlehül emrindir. Fi 12 Şavval 295 ve fi 27 Eylül 294.

İbrahim Hilmi   Ahmed Vahib   Esseyd Mustafa
Mustafa Hilmi   Seyyid Mehmed Rasim   Mahmud Hüdayi   Zihni

Vesika : V.

Komitenin diğer azalarıyla iki suyoğlu hakkında verilen kararın seraskerliğe takdim olunan iki numaralı mazbatası :

Sultan Murad hazretlerinin kurenây-i sâbıkasından İsmail Bey :

Defeatla merkez-i cemiyet-i mefsedet olan Aziz Beğın hanesine giderek tasavvurat ve teşebbusat-ı fesadiyyenin her cihetine vâkıf olduğu gibi Sultan-ı müşarünileyh için Aziz Beğın hanesinde

tefriş olunan odaya eşya verenler sırasında mûmaileyh dahi elbise göndererek cemiyetin mürevviç ve müşevviklerinden idüğü.

İzmir gümrükçüsü zade Ali Bey :

Cemiyet-i fesadiyyenin erkânından olup teşebbüsât-ı vâkıya vukuf ve malûmat-ı tammesinden mâada suyoluyla olunan muhaberata vasataten başka mezkûr suyolundan bizzat derûn-ı saraya giderek yirmidört saat sarayda kaldığı gibi cinâyat-ı âzimeye dahi cüret ederek cemiyetin asıl mürevviç ve mürettip-lerinden idüğü.

Maliye ketebesinden Muhtar Bey :

Cemiyete dahil ve tasavvurât-ı fesadiyyeye ait umur-ı tahririyeyi mütekeffil olduğu gibi hanesinin altında bulunan maslak, suyolunun mebdei olduğundan gerek suyolu ile olunan muhaberat ve gerek Kırlandı ve Ali Beğ'in suyolundan içerüye girip çıkmaları mûmaileyhin nazaretiyle cereyan ettiği ikrarı tahtında olduğu

Meclis-i Maarif âzay-ı sâbıkasından Vacid Efendi :

Reis-i mefsetet Kırlandı ve Aziz Beğ'in ve Nakşibend Kalfa ile hem fikir ve hem niyyet olarak biddefeat cemiyet-i fesad ve şekavet'de hazır olarak teşebbüsât-ı mebhüsenin her cihetine malûmatı olup mürevvic-i fesad olduğu.

Kavasbaşı zade Tefvik Bey :

Teşebbüsât-ı fesadiyyeye malûmatı olduğu misillü suyolu vasıtasıyla cereyan eden muhaberatı havî mektupların alınıp verilmesinde mûmaileyhin dahi vesatet ve Muhtar Beğ'e refakati taht-ı îtirafında olmagla mürevvic-i fesad ve melanet olduğu

Tütüncübaşı Hüseyin Efendi :

Defeatla Aziz ve Muhtar Beğlerin hanelerinde mün'akid cemiyet-i mefsetede dahil olup tasavvurat ve teşebbüsât-ı fesadiyyeye ve Sultân-ı müşarünileyhin suyolundan çıkarılması maksadına vakıf olarak esas ve mazarrât-ı fesadda zî methal olduğu.

Talebeden Abdürrahman efendi :

Cemiyete dahil ve vukuât-ı fesada vâkıf erkân-ı mefsetetten olup elyevm firarda idüğü.

Filibeli Abdullah efendi :

Hayli vakittir Aziz beğ'in hanesinde sakin olarak teşebbüsât-ı fesadiyyenin her cihetine vâkıf olduğu misillü cemiyetin ayak işlerinde dahi bulunarak sâi ve mürevvic-i fesad olduğu.

Suyolcu Ahmed ve İsmail:

Kırlanti ile müşarünileyh (Sultan Murad) beyninde muhabere evraki, merkur vasıtasıyla teâti olduğu gibi Kırlanti ve Ali bey bunların delalet ve vesatât-ı mahsusasıyla içeri girmiş oldukları muhakkak olup fakat merkur İsmail elyevm memleketindedir.

Evkaf-ı hümayun senedat odası mukabelecisi Aziz beğın Cerrahpaşa'da kâin hanesinde akd-ı encümen-i fesat eylemekte oldukları halde geçenlerde zaptiye nezaret-i celilesi canibinden ahz-ü girift olunan cemiyet-i şakavet erbabının gerek bâb-ı zaptiyece icra olunan ve gerek divan-ı harb-ı âcizane-mizce tevsi ve ikmal edilen tahkikat-ı istintakiyyelerinden nûmayan olduğuna göre cemiyet-i mezkûre efradının gayet-i maksat ve netice-i fikir ve niyyetleri müttehit ise de teşebbûsat ve icraât-ı vakıaları seyyan olmayup tabakat-ı mutefaviteye inkısam eylediği cihetle bunlardan birinci derecede müessis ve mürettib-i mefset ve pişvây-i şakavet ve mel'anet olan Kilyanti ve saraylı Nakşibend ve Aziz bey ve tabib Âgâh efendi haklarında icrası karargir olan mücâzâtın derecatı diğer mufassal mazbata-i âcizânemizle arz-u ifade olunmuş olduğundan bunların gayri erkân-ı fesat haklarında olan evrak-ı istintakiyye tekrar kemal-i itina ile nazar-ı tetkikten geçirildi. İşbu cemiyet efradından bâlâda isimleri muhar-
rer İsmail ve Ali ve Muhtar beylerle Vacid ve Tevfik ve tütüncü başı Hüseyin ve Ahmed Rıza ve talebeden Abdürrahim ve Filibeli Abdullah efendilerin ve suyolcu Ahmed ve İsmailin isimleri bâlâsı meşruhatından dahi müsteban olacağı vechile eğerçi bunlar merkur Kilyanti ve Nakşibend kalfa ve Aziz bey ve Âgâh efendi gibi esasen tertip ve ibdâ-ı mefset ve bizzat su-i kasta cür'et gibi şenayia kadar ref'-i ısyan ve şakavet edememişlerse de her biri biddefeat gerek merkur Aziz bey ve gerek merkur Kilyanti'nin dar-ünneve-i fesatlarındaki akt olunan cemiyette hazır olarak fûruât-ı tedabir ve teşebbûsat-ı mel'uneye kesb-i vukuf ve malumat eyledikten başka her biri birer suretle ve suret-i mahsusada teşebbûsat-ı fesadiyyeye iş-tirak ve bâzıları bu yolda derûn-ı saray ile muhabere ve mü-cavebeye vesatât ve bâhusus merkur Kilyanti ve Ali bey habislerinin sarây-ı hümayuna isâle delâlet-i şeniasına kadar ir-

tikâb-ı zill-i mel'anet eylemiş oldukları cihetle mertebe-i cürüm ve cinayetlerine ve berükiler haklarında tertip ve tahdit olunan mücazat derecâtına nazaran ve ceza kanunnâme-i hümâyununun elli sekizinci maddesine tevfikân ve işbu mazbata-i âcizânemizin tarih-i tasdikinden itibaren bunlardan İsmail ve Ali beylerin Rodos'ta ve Muhtar beğın Sakız'da ve Vacit efendinin Limni'de ve Tevfik efendinin Sinop'ta ve tütüncübaşı Hüseyin efendinin Şam'da ve Abdürrahim efendinin İstanköyde ve Filibeli Abdullah efendinin Sinop'ta ve Suyolcu Ahmedin Van'da ve İsmailin Sakız'da mütesaviyen on ikişer sene müddetle kalebent edilmeleri kararlaştırılmış olduğundan bunlardan mahbus bulunanların şimdiden mahall-i ikametlerine gönderilmek üzere bâb-ı zabtiyeye teslimi ve elyevm firarda olan Ali bey ile Abdürrahim efendinin derdest olundukları vakit gönderilmek ve mukaddemce memleketine gitmiş olan Suyolcu İsmail dahi memleketinden celp ve mahall-i mezkûre irsal kılınmak üzere keyfiyyetin nazaret-i müşarunileyhaya tebliği lâzimededen bulunmuş olmağla sûret-i maruza makrûn-ı tensibi âlf buyurulur ise hemen iktizası icra olunmak üzere iktiza eden ferman-ı âlişanın ısdar ve tisyarı zımında keyfiyyet evvel-i emirde Bâb-ı âliye arz ve izbar ile işbu mazbata-i âcizânemizin dahi leffen takdimi bâbında emr-ü-ferman hazreti menlehül-emrindir.

Fi Şevval sene 95 ve Fi Eylûl sene 94

*İbrahim Hilmi, Ahmed Vahib, Esseyit Mustafa,
Mustafa Hilmi, Seyyit Mehmed Rasim, Mahmud Hüdâî, Zihni*

Vesika VI.

Komite azalarından üçüncü ve dördüncü derece itibar edilmiş olanların isimleriyle haklarında verilmiş olan karar'ın seraskerliğe takdim edilen üç numaralı mazbatası sûreti :

Ticaret Mümeyyizlerinden Asım Efendi :

İki defa Aziz Beğın hanesine gitmiş ve tasavvurat ve teşebbüsât-ı fesadiyyeye kesb-i vukuf ve malûmat eylemiş olduğu halde hükûmete ihbâr-ı madde eylememesi cihetile madde-i fesadiyyede işrirâki sabit olmağla altı sene müddetle Sakızda kalebent edilmesi.

Üsküdarlı Nuri Bey :

Suâvi melânetinde malûmatı olduğu cihetle üç sene müddetle kalebend edilmesine mukaddemâ hüküm olunmuş ise de Aziz Bey vakasına dahi malûmatı olup hususile kendisine gösterilen tevcihat defterinde ikinci kurena kaydolunmuş iken kabul etmediğini beyan etmesine nazaran iki fesadda dahi malûmatı olduğu cihetle teşdid-i mücazâtı lâzım geldiğinden altı sene müddetle Rodos'da kalebent edilmesi.

Ticaret-i Bahriyye Ketebesinden Esat Efendi :

Suâvi melânetine malûmatsızlığını mükibben dermiyan ile o gün Çırağan sarayı civarında bulunması hususuna dair serd eylediği âzar şüpheyi dâi olarak üç mah müddetle hapsine hükmolunmuş ise de Aziz Bey cemiyetinde dahi mûmâileyhin bir kerre bulunup cemiyetin tertibat ve teşebbüsâtını red ile tarik-ı âhar irâe ve nutuk îrad eylediğini Hacı Hüsnü Bey müvacehete beyan etmiş ve bu cihetle madde-i fesadda malûmatı tebeyyün eylemiş olmağla altı sene müddetle Şam,da kalebend edilmesi.

Kahvecibaşı İbrahim Efendi :

Mûmaileyhin Suâvi maddesine bir gün evvel malûmat alarak yeum-i fesadda cülûsa intizâren Ortaköy cami-i şerifine gelip Hatib efendi ile birlikte buldukları bu def'a tebeyyün etmiş olduğu gibi bu mefsedete dair Sarây-ı hümâyun ile teati-i muhaberat eylediği cihetle altı sene müddetle Samsun'da kalebend edilmesi.

Kırlanti'nin Biraderzadesi Mihalâki :

Merkum, Kırlanti'nin muhaberât-ı fesadiyyesine vâsita olup tasavvurat ve mefsedete dahi vukuf ve malûmatı var ise de merkum Kırlanti'nin akraba ve hizmetkârı derecesinde olarak merkuma ittibâi tabîi olduğundan altı sene müddetle Sinopda kalebend edilmesi.

Zabtiye neferi Hasan :

Merkum muhafaza memuru olduğu halde Sarây-ı hümâyun ile muhaberât-ı fesadiyyeye vesat ve delâlet eylemesi cihetiyle altı sene müddetle Sayda'da kalebend edilmesi

Zabtiye neferi Memiş :

Merkum muhafaza memuru olduğu halde derûn-ı saray

ile muhaberat-ı fesadiyyeye vesat ve delâlet eylesinden dolayı altı sene müddetle Kudûs'te kalebend edilmesi.

Seniha Sultan hazretleri Ketkûdası Hacı Bekir Efendi :

Mûmâileyh Aziz Beğın hanesine bir kerre gidip bir daha gitmemiş isede madde-i fesadda malûmatı yok denilemiyeceğinden ve hükûmete ihbâr-ı madde eylememesinden dolayı üç sene müddetle Bozca adada kalebend edilmesi.

Ahmed Riza Efendi :

Bir kaç kerre Aziz Beğın hanesine giderek madde-i fesad'a kesb-i vukuf eylemiş olduğu halde hükûmete ihbâr-ı madde eylememesi cihetiyle altı sene müddetle Trabzonda kalebend edilmesi.

Ortaköy camii Hatibi Mehmed Efendi :

Suâvi maddesinde malûmatı olduğu halde ketmeylemesi fikr-i fesadda iştirâkini müstelzim olmağla üç sene müddetle Midilli'de kalebend edilmesi.

Evkaf-ı hümayûn senedat odası mukabelecisi mahut Aziz Beğın hanesinde câbecâ içtimâ ile tertib-i fesat ve melânet eylemekte oldukları halde geçenlerde Zabtiye nezaret-i Celilesi cânibinden ahz ve girift olunan eşhas-ı mâlûmenin nezaret-i müşarünileyhaca icra olunan ve divan-ı harb-i âcizânemizce tevsi ve tâmik edilen tahkikat-ı istintakiyyelerinden müsteban olduğuna göre şu maddenin müessis ve mürettibi Kırlandı ile merkum Aziz Bey ve Tabib Âgâh Efendi ve Nakşibend kalfa haklarında icrası lâzımgelen mücazatın derecatı birinci ve bunlardan mâada erkân-ı fesatdan olup meratib-i cinayetleri icabınca ikinci derecede sâi ve mürettib-i fesad olanlar için tahdit ve tayin kılınan muamele-i cezaiyye dahi ikinci mazbata-i çâkerâne-mizle arz ve ifade kılınmıştı.

İşbu cemiyet-i cinayetin merkumlardan gayri olan efradı haklarında evrak-ı istintakiyye tekrar nazar-ı imân ve mütaleadan geçirildikte bunlardan bâlâda isimleri ve derece-i cinayetleri muharrer Asım ve İbrahim ve Riza ve Es'at ve Hacı Bekir ve Hatib Mehmed Efendilerle Üsküdarlı Nuri Bey ve Kleanti'nin birader zadesi Mihalaki ve zabtiye Hasan ve Memiş'in derece-i cürüm ve cinayetleri üçüncü ve dördüncü mertebede kalmış olduğundan İbreten-lilemsal bunların dahi derece-i cinayetlerine göre icra-i mücazatlari lâzımeden olmağla ve bunlardan merkumün Kah-

vecibaşı Hacı İbrahim ve Asım ve Ahmed Rıza ve Es'at ve Üsküdarlı Nuri Bey ve zabtiye neferi Hasan ve Memiş ile Mihalâkinin üçüncü derece itibar olunarak mülkiye ceza kanunnâme-i hümâyununun elli sekizinci maddesi hükmüne tevfikân isimleri meşruhatında gösterilen mahallerde işbu mazbata-i acizânemizin tarih-i tastikından itibaren seviyen altışar sene ve Hacı Bekir Efendi ile Ortaköy camii hatibi Mehmed Efendinin dahi dördüncü mertebe mücrim addile kezalik isimleri şerhinde beyan olunan mahallerde üçer sene kalebend edilmeleri kararlaştırılmağla sûret-i mâruza makrun-ı tensib-i âlf buyrulduğu surette hemen iktizaları icra ve kendüleri mahall-i ikametlerine izam ve isra olunmak için iktiza eden fermân-ı âlişanın isdar ve tisyarı zımında keyfiyyetin evvel-i emirde Bâb-ı âliye arz ve ibrazla işbu mazbata-i âcizânemizin dahi leffen takdimi bâbında emr-üferman hazret-i menlehül-emrindir.

fi Şevval 295 ve fi eylül 94

Zihni	İbrahim Hilmi	Ahmed Vahib	Esseyd Mustafa
Mustafa Hilmi	Seyyid Mehmed Rasim	Mahmud Hüdayi	

Vesika VII

Yukarıdaki mazbatalardan sonra bu dört numaralı mazbata ile¹ komiteye dahil olup sonradan komiteyi haber veren Hacı Hüsnü Bey hakkında 15 Şevval 295 ve 30 Eylül 294 tarihiyle münferit bir karar verilmiş ve altı sene kalebendlik cezası, altı sene Antab'a sürgün edilmesine tebdil edilmiştir.

Bundan akdem bir kaç gün kadar mabeyn-i hümâyün kitabesinde bulunmuş olan Hacı Hüsnü Beğın Suâvi melanetinde vukuf ve iştiraki bulunduğu bazı karâin delaletle taht-ı şüphede olması cihetle kendüsü taht-ı tevkife alınarak tetkikat-ı muktazıyye icra olundukda mûmaileyhin madde-i fesad'da iştiraki mertebe-i sübuta varmadığından tahliye-i sebili sureti karargir olmuş iken ahiren zuhur eden Aziz Bey vak'ası üzerine icrây-ı tetkikat olunmakta olduğu sırada mûmaileyh Hacı Hüsnü Beğın dahi işbu cemiyet-i mefsedete ve

¹ Divan-ı harbin beş numaralı mazbatası Ali Suâvi ve bu Kleanti-Aziz Bey komitesiyle alakası olan Üsküdarlı Nuri Beğın cezasının arttırılmasına dairdir.

tasavvurat ve teşebbüsât-ı vakıaya vukuf ve malumatı bulunduğ u ve bir kaç defa merkum Aziz Begin hanesine gittiğ i ve hâkan-ı sâbık hazretlerinin reis-i fesat Kilyantiye gönderdiğ i türkiyyül-ibare ve fransaviyyülhuruf mektubu merkum Kilyan-tinin orada kendüsüne irae eylemiş olduğ u tebeyyün edip ş u hallere nazaran mir-i mümaileyhin dahi işbu cemiyyet-i mef-sedetden haberdar olduğ u derkâr olup eğerç i mümaileyh bu yoldaki mesmuat ve meşhuratını bizzat ve bilvasita huzur-ı merâhim mevfûr-ı Cenâb-ı Pâdişahiye arz ile ibraz-ı vecibe-i sadakatkâri eylediğ i ve bu sırada mazhar-ı afv-ü- safh-ı âlf ol-duğ unu bilbeyan bu vesile ile tebriye-i zimmete çalışmış ise de mümaileyh işbu cemiyyet-i mefsedetın tasavvurat-ı vakiasının bazısına vakıf olduğ u halde hakipây-ı âli-i hazret-i şehriyariye arzylediğ i hususat cemiyyet-i mebhusenin ehemmiyetsizliğ ini ve hiç bir suretle icray-i fesada cür'et edebilecek hal ve iktidarda olmadıkların ı mutazammin olarak buralara bakılınca mümai-leyhin bu yoldaki ihtârat ve ihbaratı hakikaten bir eser-i ha-miyyet ve sadakat olmayıp efkâr-ı fesadiyenin berveçhi mu-harrer bazısına vakıf olduğ u halde zahiren bu maddenin mü-meyyizi denilecek bir halde bulunubda bir aralık erbab-ı ce-miyyet hükümetce ele geçirilecek olursa terettüb edecek mes-uliyetten istihlas maksadtle bir ihtiyattan ibaret olması reviş-i ifadesinden müstedlel bulunması cihetle bu halde kendüsüne berüzzimme denilemeyeceğ inden mesâvi-i vakıası derecesine göre mir-i mumaileyhin dahi tahdid-i mücazâtı lâzimed en oldu-ğ una ve nev-i cinayetine nazaran mülkiyye ceza kanununun elli sekizinci maddesinin fıkra-i saniyesine tevfik an muvakkat kalebend olunması hükm-i kanun îcabından olup binâenaleyh mümaileyhin emsalimisillû altı sene müddetle Rodos'da kale-bend edilmesi kararlaştırılmış ise de mümaileyhin ber minval-i muharrer mukaddema işbu fesat ve ş ekavetden bir dereceye kadar malumat vermesi cihetile kırk yedinci madde-i kanuniyye hükmüne tevfik an işbu muvakkat balebendliğ e bedel altı sene müddetle *Ayntab*'a nefy-ü-tagrib edilmesi merhun-ı rey-i âli ol-mağ la sûret-i maruza makrun-ı tensib-i Cenâb-ı Ş ehinşâhi buyru-lur ise olveçhile îcabı icra kılınmak üzere evvel-i emirde îcabeden fermân-ı âlişanın istihsali zımında Bâb-ı âliye işar-ı keyfiyyet buyrulması bâbında emr-ü-ferman hazret-i menlehülemrindir.

fi 15 Ş evval sene 295 ve fi 30 Eylül sene 294

*Zihni İbrahim Hilmi Ahmed Vahib Esseyid Mustafa
Mustafa Hilmi Seyyid Mehmed Rasim Mahmud Hüdayi*

Vesika VIII.

Divan-ı harbce Kleanti-Aziz Bey komitesi azaları hakkında verilen kararı hâvi olup Bâb-ı âliye takdim edilmek üzere seraskerliğe gönderilen dört kıt'a mazbata ile bu komiteye münasebeti olduğu anlaşılan Üsküdarlı Nuri Beğın Ali Suâvi cemiyeti ile münasebeti olup olmadığına dair mahkeme heyetinin kanaati hakkındaki mütalâanın sadaret makamına takdim olduğunu mübeyyin serasker Fosfor Mustafa Paşa'nın 16 şevval sene 95 ve 1 teğrinievvel sene 294 tarihli ve 896 numaralı arzısı ve bunun üzerine vükelâ meclisinin 19 şevval 95 tarihli mazbatası ve padişahın iradesini almak üzere baş kâtibliğe yazılan tezkire-i sâmiye sûreti :

SERASKERİN TEZKİRESİ SÛRETİ

Mârûz-ı çâker-i keminelidir ki

Evkaf-ı hümâyun senedat odası mukabelecisi Aziz Beğın Cerrah paşada kâin hanesinde câbecâ ictimâ ederek bazı mefasit müzakeresiyle iştigal eylemekte oldukları halde cânib-i hükümet-i seniyyeden ahz-ü girift olunan cemiyet-i mefsedet ve şakavet erbabının bâb-ı zabtiyece icra kılınan istintaklarını havi olub lieclittetik tezkire-i sâmiye-i dâver-i efhamîleriyle sûy-i çâkeriye irsal buyrulmuş olan fezleke, daire-i askeriyede müteşekkil divân-ı harbde mütalea ve icabına göre tetkikat ve tahkikat-ı mükemmele icra olunarak işbu cemiyet-i fesadiyye erkân ve efradının tebeyyün ve tahakkuk iden meratib-i cinayatına nazaran bunlardan cemiyet-i fesadın reisi ve mürettebi olan dört neferin fdam olunmalarına ve bu suret muvafık-ı merhamet-i seniyye olmaz ise on beşer sene müddele Akkâda kalebend edilmelerine ve ikinci derecede müttehem bulunan on neferin on ikişer ve üçüncü derecede müttehem olan sekiz neferin altışar ve dördüncü derecede müttehem olan iki neferin üçer sene müddetle kalebendlikle icrây-ı mücazatlarına ve mukaddemâ bir iki gün kadar mabeyin kitabetinde bulunan Hüsnü Beğın dahi altı sene müddetle nefî olunmasına dair mezkûr divan-ı harbden tanzim olunan dört kıta mazbata ile mâhud Ali Suâvi melânetine dair olub mezkûr cemiyet-i fesadiyyeye tealluk ve irtibatı olub olmadığı tetkik olunmak üzere zikr olunan tezkire-i âliyye-i daver-i efhamiyeleriyle iade buyrulmuş olan dokuz kıta mazbatanın ve meclis-i hâss-ı vükelânın olbaddaki mazba-

tasının leffen îta olunduğuna dair divan-ı harb-ı mezkûrun mazbatası takımıyle leffen huzur-ı sâmi-i hidiv-i âzamilerine arz ve takdim kılınmış olmağla icrây-ı icabı bâbında emr-ü ferman hazret-i menlehülemrindir. Fi. 16 şevval ve Fi 1 teşrinievvel 94.

Mustafa

MECLİS-İ VÜKELANIN MAZBATASI SÜRETİ

Evkaf-ı hümayun senedat odası mukabelecisi Aziz Beğın Cerrah paşada kâin hanesinde câbecâ içtimâ iderek bazı mefasid müzakeresiyle iştilal eylemekte oldukları halde cânib-i hükümet-i seniyyeden ahz-ü- girift olunan cemiyet-i mefsedet ve şakavet erbabının bâb-ı zabtiyece bidayeten icra kılınan istintakları üzerine daire-i askeriyyede müteşekkıl divan-ı harbde cereyan eden tetkikat ve tahkikat ve cemiyet-i mezkûre erkan ve efradı haklarında kanûnen tertib olunan mücazâtı havi beş kıta mazbata ile bunların gönderildiğini mutazammın varid olan tezkire-i seraskeri meclisce nazar-ı mütaleadan geçirildi.

Eşhâs-ı merkumeden hâkan-ı sâbık hazretlerine nisbet-i kadimesi bulunan Kilyatını ve hâkan-ı müşarünileyhin saraylılarından Nakşibend kalfa ile merkum Aziz Beğın ve tabib Âgâh Efendinin, mezkûr mazbatalardan bir numara vazolunan bir kıtasında gösterildiği vechile töhmetleri birinci derecede olduğuna binaen ber mucib-i kanun idamları ve bu suret muvafık-ı merhamet-i seniyye olmaz ise bunlardan elde bulunan Aziz Bey ile Âgâh Efendinin ve firarda olan Nakşibend kalfa ile Kliyanti dahi ele geçtikte on beşer sene müddetle *Diyar-bekir* ve *Akkâ*'da kalebend edilmeleri ve ikinci derecede müttehem bulunan ve iki numaralı mazbatada isimleri gösterilen on neferin on kişes ve üç numaralı mazbatada esamisi muharrer olan on kişiden üçüncü derecede müttehem olan sekiz neferin altışar, dördüncü derecede müttehem bulunan iki neferin üçer sene müddetle isimleri bâlâsında gösterilen mahallerde kalebendlikle icrây-ı mücazâtı ve mukaddemâ bir iki gün kadar mabeyin kitabetinde bulunmuş olan Hüsnü Beğın dahi dört numaralı mazbata mucibince altı sene müddetle *Ayıntab*'a nefy olunması hususlarına ve bir de beş numaralı mazbatada gösterildiği vechile Çırağan vak'a-i mün-

defiasına dair olup bu cemiyet-i fesadiyyeye taalluk ve irtibatı olup olmadığı tetkik olunmak için mukaddemce Bâ tezkire Bâb-ı Seraskeriye gönderilen dokuz kıt'a Divan-ı harp mazbatası dahi bunlarla beraber iade olunmuş idüğünden bu takımdan olup bu vak'adan dolayı üç sene müddetle kalebentliğe hüküm sebkat etmiş olan Nuri Beğın (Üsküdarlı) işbu Aziz Bey vakasından nâşi cezasının altı seneye iblâğına ve kezalik üç mah hapsine hüküm sebkeden Esat Efendinin dahi altı sene müddet kalebentlik ile icrayı mücazâtı divan-ı harbce hükmedilmiş ve mücazât-ı muharrerinin ahkâm-ı kanuniyyeye müstenid idüğü gösterilmiş olmasîle hemen icrası müttehiden tezekkür kılınmış olmağla olbapda ve her halde emr-ü-ferman hazret-i menlehülemrindir. 19 (Şevval) sene 95

Ahmed Vesim Mustafa Ahmed Muhtar Safvet
Aleksandri Sava Mehmed Rauf Server Ali
Esseyid Ahmed Zühtü, Mehmed Said, M. Tahir Münif,
Esseyid Ali Şefkati¹ Çamiç Ohannes

Meclis-i vükelâ mazbatasının takdimi münasebetîle mabeyin baş kitabetine yazılan 19 Şavval 1295 tarih ve 1598 numaralı tezkire-i sâmiye sûreti :

İRADÂT-I SENİYYE İSTİZANINA DAİR TEZKİRE-İ SÂMIYE SÛRETİ

Atûfetlü Efendim Hazretleri

Evkaf Senedat odası mukabelecisi Aziz Beğın hanesinde teşkil-i cemiyet-i mefsedet eden eşhasın tahdid-i mücazât-ı mürettebelerine ve müteferriatına dair idare-i örfiyye divan-ı harbinin mazbatalariyle evrak-ı müteferriası ve olbapda tanzim olunan

¹ Meclis-i Vükelâ mazbatasının altındaki imza sahiplerinin vazifeleri :

Safvet Paşa, Sadr-ı âzam ve Hariciyye Nazırı — Ahmed Muhtar Paşa, sabık tophane müşiri ve lâhik Erkân-ı Harbiyye Reisi — Serasker fosfor Mustafa Paşa — Ahmed Rasim Paşa, Kapdan-ı derya — Ali Paşa, Şûrâ-yı Devlet Reisi — Server Paşa, Adliyye Nazırı — Mehmed Rauf Paşa, Topthane müşiri — Aleksandırı Kara Todori Paşa, Nafia nazırı — Sava Paşa, Hariciyye müsteşarı — Mehmed Said Efendi, Dahiliyye Nazırı — Esseyid Ahmed Zühdü Efendi, Rüşumat emini ve ilâveten Maliyye Nazırı — Mehmed Tahir Münif Efendi, Maarif Nazırı — Ohannes Efendi, Ticaret ve Ziraat nazırı — Ali Şefkati Efendi, Divân-ı hümayun Amedcisi.

meclis-i vükelâ mazbataları leffen arz-u takdim kılınmış olmağ-
la ahkâm-ı mündericesinin icrası hakkında her ne veçhile emr-ü
ferman-ı meâlî unvan-ı cenâb-ı cihanbâni müteallik ve şerefsu-
dur buyurulursa infâz-ı mantûk-ı celiline ibtidar olunacağı
beyaniyle tezkire-i senaverf terkîm kılındı efendim.

Fi 19 L sene 95

VESİKA IX

Ali Suâvi cemiyeti mensuplarından mahkûm edilen bazı şahıslar ve Kleanti - Aziz Bey komitesi mahkûmları, mahsus memurlar ile 19 Birinci Teşrin Perşembe günü alaturka saat altıda mürettep oldukları mahallerin hapishanelerine sevk edilmişlerdir; buna aid bir listeyi aşağıya aynen yazıyorum; bu listenin fotoğrafı de makalenin sonundadır :

**Talia vapuriyle Bursa cihetine memur Binbaşı
Abdurrahman Efendi**

Ahmed Paşa (Kütahya'ya) Hafız Ali Efendi (Ankara'ya)
Pazarcıklı Ahmed (Bâb-ı seraskeri hastahanesinde) Pazarcıklı Mol-
la Hüsnü (Bâb-ı seraskerinden firar).

**Bahrisefid cihetine memur alay beği Reşad bey, tabur
ağası Abdullah Efendi müfettiş Rıza Efendi, çavuş
onbaşı maa nefer 5**

Aziz Paşazade Süleyman Bey (Sakız'a) Bağdatlı Süleyman
Bey (bu dahi) Tütüncü başı Hüseyin Efendi (Şâm-ı Şerife) Ta-
bib Âgâh Efendi (Akkâya) Aziz Bey (bu dahi) Esad Efendi
(Şâm-ı Şerife) Muhtar Bey (Sakız'a) Filibeli Hafuz Nuri (Akkâya)
Ortaköy cami-i şerifi hatibi Mehmed Efendi (Midilliye) Hâkan-ı
sabık kurenâsından İsmail Bey (Rodos'a) Sultan kethüdası Bekir
Efendi (Bozcaada'ya) Âsım Efendi (Sakız'a) Vacid Efendi
(Sakız'a) Üsküdarlı Nuri Bêy (Limni'ye) Zabtiye Hasan (Say-
day'a) Hacı Hüsnü Bey (Fenikeye)

**Lübnan korvetiyle bahrisiyah cihetine memur alay beği
Mahmud Bey, tabur ağası Mehmed Efendi, müfettiş
Ali Rıza Efendi, çavuş, onbaşı nefer 5**

Kavasbaşı zade Tevfik Bey (Sinob'a)¹ Filibeli Abdullah Efen-

¹ Matbuat mümeyyizliğinden mütekaif Şemseddin Beg'in, muhterem Bay Süleyman Kâni İrteme söylediğine nazaran bu Kavasbaşızade Tevfik Bey Si-

di (bu dahi) Mukayyid zade Hacı Mustafa Efendi (Bolu'ya)² Kilyanti birader zadesi mihalâki (Bâb-ı seraskeriden firâr) Bâb-ı seraskeri ketebesinden Ahmed Rıza Efendi (Trabzon'a) Hasköylü Hacı Mehmed ağa (Kastamonu'ya) Suyolcu Ahmed (Van'a) Kahvecibaşı İbrahim Ağa (Samsun'a)

Bunların arasında zabtiye Memiş yoktur; anın Kudüs'te ve suyolcu İsmailin Sakız'da hapsedilmeleri tekarrür etmiş isede anlar memleketlerinde bulduklarından mahall-i müretteplerine sevkleri icabeden yerlere yazılmıştır. Mahkûmlardan Abdürrahim Efendide ele geçmemiştir.

Vesika X

Ceride-i havadisın 3846 numaralı ve 1 zikade sene 95 ve 16 Teşrinievvel sene 94 (1878 Birinciteşrin 27) tarihli nüshasında Ali Suâvi vakasıyle Kleanti Skaliyeri — Aziz Bey komitesinde alâkadar olanların muhakemeleri neticesinde verilen karar üzerine keyfiyyetin halkca malûm olması için sureti aşığıya yazılmış olan resmî ilân intişar etmiştir. Tabii bu resmî ilân diğer gazetelerde de neşrolunmuştur: İki vakanın birbuçuk ay fasıla ile birbirini takib etmiş olması kararın aynı divan-ı harpte verilmesi ve iki vak'a arasında münasebetler aranması sebebiyle divan-ı harp kararının beraberce tebliğini icabettirmiştir.

RESMÎ İLÂN

Külfet-i îzahtan azade olduğu üzere hükûmet denilen kuvve-i âliye-i inzibatiyye her memlekette umumun ırz ve namusu ve can ve mal velhâsıl her dürlü hukukunun kâfil ve muhafızı bulunduğu cihetle bu kovve-i âliyeye velâ siyyema kuvve-i celile-i mezkûrenin kelime-i camia-i maanisi ve kâffe-i eczay-ı hükûmetin merci-i umumî-i âlisi

nob'da müddetini ikmal etmiş ise de İstanbula gelmesine müsaade edilmemiştir; fakat sonradan fazlaca hasta [verem] olan Tevfik Beğ'in İstanbula avdetine müsade olunması mahallinden iş'ar ve istirham edilmesi üzerine keyfiyyet sadaret makamından mabeyne arz edilmiş ve bu babta müsaadeyi havi sadır olan irâde-i seniyyede (*merkumun adâlet-i ilâhiyyeye tevdiyle afu-ü itlakı*) kaydiyle serbest bırakılmasına müsade edilmişti. (*Saray ve bâb-ıâlinin iç yüzü, tefrika numarası 354*).

² Mukayyid zade Hacı Mustafa Efendi, Rumelide Hasköylü olup Sultan Murad'ı iclas için teşekkül eden Ali Suâvi cemiyetine mesuptu, Muhakeme esnasında bu mensubiyetini inkâr etmiş ise de Hafız Ali vesairlerinin ihbarları üzerine Suâvi'nin hanesinde akd olunan hafi ittifakta dahil bulunduğundan elli

olan hükümdara karşı alenen ısyan etmek ve maazallah niyyat ve teşebbüsât-ı muzırrada bulunmak bütün heyet-i içtimaiyyenin emniyyet ve asayişini ihlâl ile beraber memleketin baka ve istiklâlini tehdit ve belki imha demek olacağı ecilden her hal -ü-zamanda şer'an ve kanûnen idam cezasını intaç eden cinayât-ı azimedendir.

Burası müsellimattan bulunduğu halde iptida şakî-i mahut *Ali Suâvi* bir takım bülehâ ve sebükmagzanı iğfal ederek âmâl ve mefasid-i harisânesinin terjicine âlet etmek garaziyle Çırağan vak'a-i müellimesini vukua getirmiş olduğu cümlelerin malûmudur. Hamdolsunki la'în-i merkurum ile avene-i havenesinden vadi-i şakavette en ziyade musır olan eşhası rezîlenin laşe-i nâpakleri asakir-i nizamiyye ve zabtiye-i şâhânenin satvet-i kahire-i hamiiyetkârane ve gayret-i vatanperverâneleri semere-i fahiresi olarak meydan-ı fezahatte gunûde-i hâk-i tahkir olup bu suretle maddeten cezalarını gördükleri gibi bâdemâ nefrin ve lânet-i ebediyye ile yâd olunacakları cihetle mânen dahi müstahik oldukları belâ-yı mücazâtı bulmuşlar idi.

Vak'a-i elime-i menhusede zîmethal olan ve taht-ı şüphede bulunan sair eşhasa gelince, bunların Bâb-ı zabtiyece istintakat-ı iptidaiyyeleri bâdelicra divan-ı harpçe dahi istintak ve muhakemeleri ikmal ve icra olunarak birinci derecede mürettip ve mürevvic-i fesat olan Hafız Nurinin mülkiyye ceza kanunnâme-i hümâyununun elli beşinci maddesi hükmünce idamına, ve cürüm ve cinayetleri ikinci derecede bulunan Filibeli Ahmed paşanın Kütahyaya ve Hafız Ali efendinin Ankaraya ve Hasköylü Hacı Mehmed ağanın Kastamoniyeye, kanunnâme-i mezkûrun elli sekizinci maddesine tatbikan müebbeden nefilerine ve melanet-i mebhuse esnasında mecruhan veya sâlimen ahzû-girift olunup cürüm ve cinâyetleri üçüncü

sekizinci madde-i kanuniyyeye tevfikân müebbeden Boluya sürgün edilmesine karar verilmiştir. Hasköy eşrafından bulunan ve muharebe sebebiyle İstanbula gelip Abdülhamidi hal' için teşekkül eden Suâvi cemiiyetine dahil olan Hacı Mustafa, efendi şimdi Bolu mebusu bulunan kıymetli arkadaşımız Doktor bay Zihni Ülgen'in büyük babasıdır. Suâvi vakası esnasında yeni gelin olan Bay Zihni'nin validesi Şefia hanım Suâvi'nin evinde bulunarak bunun karısı olan Madam'ın dürbünle Çırağanı tarassud edip telaşlı telaşlı aşağıya inüp yukarı çıkarak heyecan gösterdiğini ve pek genç olan kendisinin hiç bir şeyden haberi olmadığı için madamın bu halini merak ettiğini ve nihayet sarayı tarassut ederken 'eyvah diye alt kata indiğini ve ocakta bir takım kâğıtları yaktığını oğluna anlatmış; hatta Suâvinin evi basıldığı zaman Şefia hanım da orada imiş; zabita memurları kendisinin kim olduğunu sormuşlar, Madam da komşusunun gelini olduğunu söylemiştir. Hacı Mustafa efendinin oğlu Süleyman efendi ile gelini Şefia hanımdan çocukları vardır.

ve dördüncü derecede bulunan Kara Ahmedin on sene ve Pazar-
cıklı Molla Hasan bin Kara Mehmedin beş sene ve Filibeli Şevki
Bin Hayrullah ile Filibeli Salik efendinin dörder sene ve Filibeli
İsmail oğlu Eyyup ve Filibeli eskici Mustafa oğlu ve Kayseriyeli
Abdurrahman b. Halil ve Pazarcıklı Emin oğlu Mehmed Bin Ah-
med ve Filibeli Mehmed oğlu Mustafa ve Molla Ali Bin Ali ve
Hafız Nazif İbn-i Ali ve Hasköylü Sinan oğlu Emin ve Filibeli
Mehmed oğlu Mehmed ve Edirneli Hüseyin oğlu Rıza ve Filibeli
Hasan ibni Mehmed ve Pazarcıklı Osman oğlu Âdem ve Filibeli
İbrahim oğlu Emin ve Pazarcıklı Rifat b. Mehmed ve Hasköylü
Hüseyin b. Cafer ve Filibeli Mehmed Bin Mustafa ve Pazarcıklı
Hasan Bin Ali ve Pazarcıklı Şerif Bin Ahmed ve Pazarcıklı nal-
bant Mehmed Bin Ali ve Filibeli Hacı Mehmed Bin Zehrab ve top-
pal Hayri Bin Mahmud ve Raşit b. Şerif ve Ali b. Hüseyin ve
Pazarcıklı Hüseyin b. Süleyman ve Hasan b. Mehmed ve Mus-
tafa Bin Ali ve Hasköylü Mehmed b. Emin ve Hacı İsmail ve
Rasim b. Ahmed ve Mehmed b. Ahmed ve Zeynel b. Halil ve
Edirneli İbrahim b. Mehmed nam şahısların üçer sene müddetle
vaz'ı kürek olunmasına ve cinayetleri beşinci ve altıncı derecede
olarak İzzet Paşazade Süleyman Bey ile Bağdatlı Süleyman beğın
üçer sene müddetle Sakızda kalebent edilmelerine ve hâkan-ı sâbık
hazretlerinin kilerci başısı Çangırılı Ali ile aşçıbaşısı Bolulu Hasa-
nın ve Nevşehirli Ali ile Ahmed ağanın familyalarıyle beraber
memleketleri canibine teb'idlerine ve mahkeme-i istinaf hukuk kısmı
mukayyitlerinden Hakkı efendinin vak'a-i müellime-i mezkûre esna-
sında lisan-ı edebe yakışmaz bazı tefevühatta bulunmasına mebni
üç mah müddetle hapsine ve Basiret gazetesi sahib-i imtiyazı Ali
efendinin melanet-i mebhûsün anhaya iştiraki tebeyyün etmemiş ise
de vak'adan bir gün evvel dercettiği fıkra-i malûmeden dolayı mat-
buat kanunnâme-i hümâyununun bend-i mahsusuna tatbikan yirmi
beş adet liray-ı osmanî cezay-ı nakdî tediyesiyle gazetesinin müeb-
beden ilgasına divan-ı mezkûrca hükmolunmuş idi.

Çeşm-i basiretleri ol vaktâ değin amâ-yı cehl-ü-hırs ve garaz
ile mesdut olanlar bu vak'a-i vahimeden ibret alarak ve alelhusus
müselle-i âlemyan olan merahim ve eltâf-ı şâhânenin tesiriyle hay-
siyyet-i insaniyelerini takınarak tarik-i müstakill-i necat olan vadi-i is-
tikamete avdet etmeleri lâzım gelür iken vâ esefâki ahvali ne
kadar meşkük ve meçhul ise devlet-i aliyye ve alelumum he-

زاتو هر دو بگردد

و داده نمیشد با اینها فایده ای نداشت مگر آنکه در وقت قیام

۲
۵۷۹

در وقت که نامش در عهد اوله داده بودی و اولی خط است (م) همه مراد هفت هفت گنجینه
 بر روی پیشانی افکند. این خط با خطی که با این اسم (م) و کما نام است از او سه سوره هر دو خط
 مراد که در وقت قیام بود. خرامت همه مراد غیر از این است که
 این بر روی او با خط سه و پنج کجا بود یا با خط او یا به یکی از خطها که با خط او است
 زانکه که مراد هفت هفت گنجینه است و این خط با خط او است و با خط او است و با خط او است
 اما این خط را که با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 جان بدو است که با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 بر او با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 دیگر در بر او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 و خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 و مراد قالیها که با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 کوشکی بر او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 که با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 او را حفظ اند که با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 جان بدو است و با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است

Bu mektup İstanbul'dan 1877 Şubatı ile 1878 son Kânunu arasında Edhem Paşa'nın sadareti zamanında yazılmıştır.

خطبه شنبت صید

در وقت که نامش در عهد اوله داده بودی و اولی خط است (م) همه مراد هفت هفت گنجینه
 بر روی پیشانی افکند. این خط با خطی که با این اسم (م) و کما نام است از او سه سوره هر دو خط
 مراد که در وقت قیام بود. خرامت همه مراد غیر از این است که
 این بر روی او با خط سه و پنج کجا بود یا با خط او یا به یکی از خطها که با خط او است
 زانکه که مراد هفت هفت گنجینه است و این خط با خط او است و با خط او است و با خط او است
 اما این خط را که با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 جان بدو است که با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 بر او با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 دیگر در بر او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 و خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 و مراد قالیها که با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 کوشکی بر او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 که با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 او را حفظ اند که با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 جان بدو است و با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است

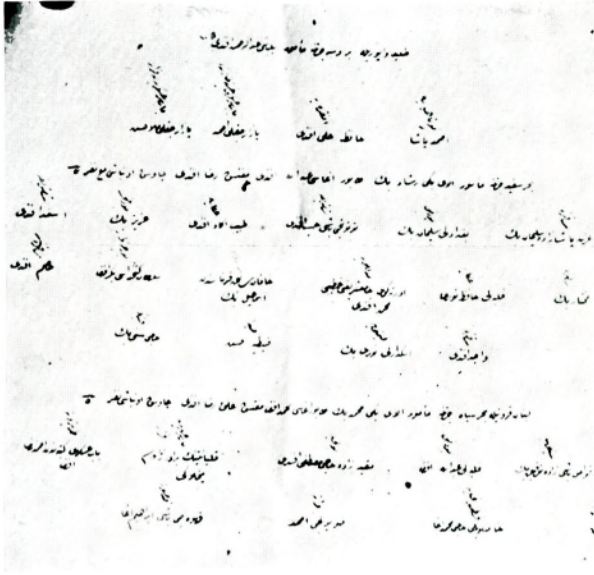
خطبه شنبت صید
 در وقت که نامش در عهد اوله داده بودی و اولی خط است (م) همه مراد هفت هفت گنجینه
 بر روی پیشانی افکند. این خط با خطی که با این اسم (م) و کما نام است از او سه سوره هر دو خط
 مراد که در وقت قیام بود. خرامت همه مراد غیر از این است که
 این بر روی او با خط سه و پنج کجا بود یا با خط او یا به یکی از خطها که با خط او است
 زانکه که مراد هفت هفت گنجینه است و این خط با خط او است و با خط او است و با خط او است
 اما این خط را که با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 جان بدو است که با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 بر او با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 دیگر در بر او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 و خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 و مراد قالیها که با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 کوشکی بر او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 که با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 او را حفظ اند که با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است
 جان بدو است و با خط او است و با خط او است و با خط او است و با خط او است

Beşinci Muradı tahta çıkarmıya çalışan komitenin basılması hakkında

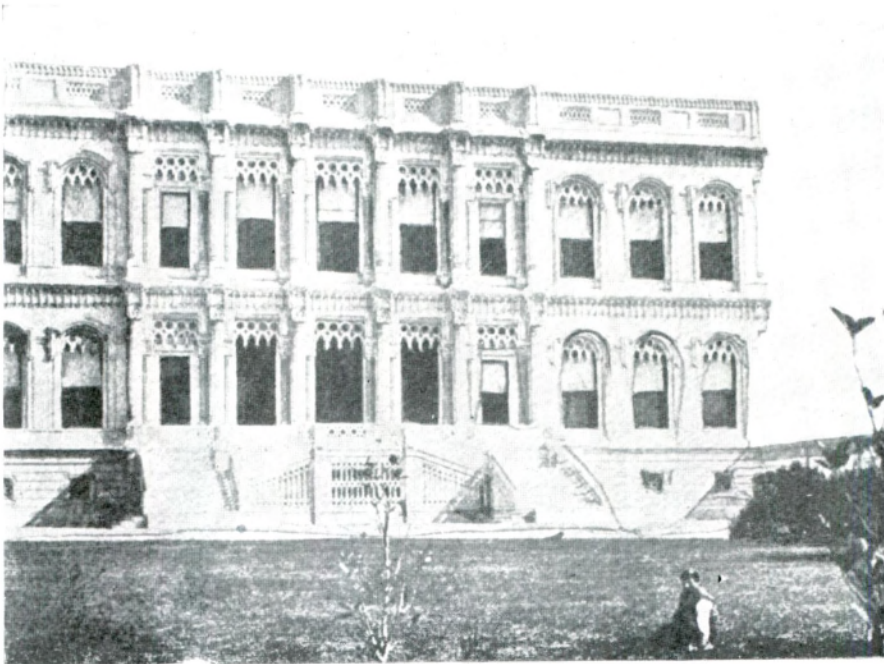

K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi

Kleanti-Aziz Bey Komitesi azaları ile Suâvî vak'asında medhalleri olan bazı şahsiyetlerin menfa ve mahbeslerine sevkleri

Çırağan sarayının yanmadan önceki hâli

K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi

Kleanti Skaliyeri

Ali Şefkati

Lev. XLII

Aziz Bey

K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi

Seniha Sultan Kethüdası Hacı Bekir Efendi

Maliye hulâfasından Muhatar Bey

K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi

Komite azaları
(Hüvyetleri malûm değildir)

y'et-i sadıka-i osmaniyyenin menafi-i aliyesi hilâfında bir takım makasid-ı mefsedetkârâneye hizmet edeceği ol mertebe vareste-i külfе-i beyan olan *Kleanti* namında bir hıristiyanın tertib ve tahrikiyle cülûslarından beri müptela oldukları nüzül-i tedrici ve illet-i cûnundan kesb-i ifakat etmeleri muhal idüğüne etibbaca müttefikân hükm olunan hâkan-ı sâbık hazretlerini taht-ı saltanata iclâs etmek gibi muhal ender muhal olan bir makasad-ı faside hizmet itmek üzere merkumun taht-ı riyasetinde olarak ve başlûca âza ve müessisleri mukaddema ihraç olunan saraylulardan *Nakşibend kalfa* ile Hekim *Âgâh* Efendi ve evkaf senedat odası mukabelecisi *Aziz* Beğden iberet bulunarak bir cemiyet-i hafiyeye teşkil olunub mezkûr cemiyetin merkum mukabelecisi *Aziz* Beğ'in Cerrah paşada kâin hanesinde tecemmu ve in'ikad eylediği zabtiye nezaret-i celilesinin tedabir-i müteyekkızanesi semeresi olarak vakt-ü-zamaniyle haber alınması üzerine merkum *Aziz* Beğ'in hanesi leylen basılıb salifüzzikr *Kleanti* ve mezbure *Nakşibend kalfa* ve daha bir, iki nefer âza her nasılsa evvelce firar edebilmiş olduklarından ele geçirilememişler ise de erbâb-ı mefsedetten bir takımı ahz-ü-girift olunarak bunların bâb-ı zabtiyece icra ve ikmal kılınan istintaklarından, işbu cemiyet-i fesadiyyenin makasadı, bervech-i mezkûr hâkan-ı müşarünileyhi tekrar iclastan ibaret olduğu ve erbâb-ı fesad böyle bir tasavvur-ı mecnunâneye artık kimenin tesaddi edemeyeceği mütaleasiyle müşarünileyhin ikametlerine mahsus olan dairenin emr-i muhafazasınca ol zaman gösterilen kayıtsızlık ve daha doğrusu emniyetten bilistifade suyolu tarikiyle hakan-ı müşarünileyh ile muhabere eyledikleri ve bunlardan merkum *Kleanti* âtiyüzzikr *Ali* Beğ'in vasıta oldukları ve cemiyet-i mebhusenin cürüm ve cinayetleri ikinci derecede olarak Sultan Murad hazretlerinin kurenây-ı sabıkasından *İsmail* ve İzmir gümrükçüsü müteveffa *Raşid Eşendi zade Ali* ve maliye ketebesinden *Muhtar* Beğler ile Meclis-i maarif âza-yı sâbıkasından *Vacid* ve *Kavasbaşı zade Tevfik* ve tütüncübaşı *Hüseyin* ve talebeden *Âbdürrahim* ve Filibeli *Abdullah* efendiler ve suyolcu *Ahmed* ve *İsmail* ve cinayetleri üçüncü derecede olarak ticaret mümeyyizlerinden *Âsım* ve Suâvi melanetine malûmatı olduğu anlaşılın *Kahvecibaşı İbrahim* ve bâb-ı seraskeri ketebesinden *Ahmed Rıza* ve melânet-i mezkûreye muttali bulunanlardan ve ticaret-i bahriyye ketebesinden *Esat* Efendiler ile yine bu gürûhdan olan *Üsküdarlı Nuri Bey* ve zabtiye

neferi *Hasan* ile *Memiş* ve Kleanti'nin biraderzadesi *Mihalaki* ve töhmetleri dördüncü derecede olarak Seniha sultan hazretleri ket-hüdası *Hacı Bekir Efendi* ile Ortaköy camii hatibi *Mehmed Efendi* ve bazı eshab-ı muhaffefeye binaen cürüm ve cinayeti beşinci mertebede olub hâkan-ı müşarünileyh hazretlerinin zamân-ı saltanatlarında birkaç gün kadar hizmet-i kitabette bulunmuş olan *Hacı Hüsnü Bey*'den mürekkep idüğü anlaşılmıştır.

Merkumûnun divan-ı harbce muhakemeleri ledelicra içlerinde Kleanti ve Nakşibend kalfa ve Aziz Beğin rüesâ-yı cemiyetten oldukları anlaşıldığına ve merkurum Âgâh Efendi dahi tasavvur-ı haâbisânesinden muahharen feragat ve sarf-ı nazar eylediğini iddia etmekte isede bir aralık zat-ı meleksimat-ı padişahi hakkında maazallah suikast zımında cemiyet-i merkumeye âlet olmağa muvafakat eylediğini itiraf ettiğine binâen işbu dört şahsın idamlarına ve ceza kanunâme-i hümâyununun elli sekizinci maddesine tevfiikan ikinci derecede müttehem ve zî medhal bulunan merkurum İsmail ve Ali Beğlerin Rodosta ve Muhtar Beğin Sakızda ve Vacit Efendinin Limaide ve Tevfik Efendinin Sinopta ve tütüncübaşı Hüseyin Efendinin Şamda ve Abdürrahim Efendinin İstanköyde ve Filibeli Abdullah Efendinin Sinopta ve su yolcu Ahmedin Vanda ve İsmailin Sakızda on ikişer sene ve üçüncü derecede mücrim olan salifüzzikr kahveci başı İbrahim ve Asım ve Ahmed Rıza ve Esat Efendiler ve Üsküdarlı Nuri Bey ve zabtiye Hasan ile Memiş ve Mihalâkinin kanun-ı mezkûrun salifüzzikr maddesine tatbikan isimleri sırasıyle Samsun ve Sakız ve Trabzon ve Şam ve Rodos ve Sayda ve Kudüs ve Sinobda altışar sene ve cinayetleri dördüncü mertebe addolunan mârelbeyan Hacı Bekir Efendi ile Ortaköy camii hatibi Mehmed Efendinin kezalik isimleri sırasıyle Bozcaada ve Midillide üçer sene müddetle kalebend edilmelerine ve mûmaileyh Hüsnü Beğin mezkûr elli sekizinci maddenin ikinci fıkrasına tevfiikan emsali misillü altı sene müddetle kalebend edilmesi lâzım gelir ise de mevzu-ı bahs olan cemiyet-i fesadiyenin menviyat-ı şekavetkâranesine dair bir dereceye kadar malûmat vermiş olması hasebîle kırk yedinci madde-i kanuniyye hükmüne tatbikan işbu muvakkat kalebendliğe bedel tagrib ve iclasına karar verilerek altı sene müddetle Ayntab'a nefi olunmasına ve her sınıfın kalebendlik ve nefi ve icla müddeti mazbata-i mahsusası tarihinden itibaren cereyan ettirilmesine ve gerek Suâvi melanetinde ve ge-

rek muahharen teşekkül eden cemiyet-i fesadiyyede zî medhal oldukları şüphesile taht-ı tevkife alınıp iştirâkleri mertebe-i sübuta vasıl olamıyan ve def-i şekk-ü şüphe eyliyen kesanın kefalet-i kavıyyeye rabtile tahliye-i sebillerine divan-ı harbce müttefikan hüküm olunarak işbu iki vaka-i müellimeye dair tanzim kılınan mezabıt, evrak-ı müteferriasile beraber makam-ı sami-i spehdariden (seras-kerlikten) Bâb-ı âliye gönderilmekle meclis-i vükelâda dahi mütalea ve divan-ı harbin verdiği hükümler tasdik olunup keyfiyyet hakipây-i merahim ihtivây-ı hazret-i Pâdişâhiye ledelarz Padişah-ı melekhaslet ve Şehinşah-ı meâli menkabet efendimiz hazretlerinin âlem ve âlemyana şamil ve vasıl olan merahim ve eşfak ve eltaf-ı şâhaneleri iktizay-ı âlisince eşhas-ı merkumeden idamlarına hüküm olunan dört nefer kesanın cezay-ı idamdan mâfüvviyetlerle mevaki-i muayyenede on beş sene kaleband edilmeleri ve diğerlerinin dahi ber mucib-i mezabıt icray-ı mücazaları saniha pıray-ı sudur olan irade-i merahim ifade-i cenâb-ı mülûkâne iktizay-ı celilinden olduğuna mebni olveçhile iktizaları icra kılınmış olmağla cümlelerin malumu olmak üzere ilân-ı keyfiyete ibtidar kılındı.

Vesika XI

Beşinci Sultan Muradın tekrar iclâsı için teşekkül eden Kle-anti Skaliyeri — Aziz Bey komitesine ait olup sorulan bir takım suallere cevap olarak güzel bir yazı ile madde madde verilen aşağıdaki direktif, dikkate şayan olduğundan aynen buraya alıyorum; belki daha sonra elde edilecek vesikalarla bunun halli mümkün olur.

Yevm Salı 29 Kânunusani 1878 [Alafranga saat 12]¹

1 — Birkaç defa sizlere beyan ettiğim gibi isprit ilmini tamamıyla fehm etmedikçe maruz zevat itikat etmiyecektir; size gelince neticesini efkâr etmeksizin memuriyyetinizi tamamıyla ifa etmecliğiniz lâzımdır; beyan ettiğiniz zat temin olunmuştur; fakat bütün bütün kazanılması icabeder, bakisi kendiliğinden gelir.

2 — Bu babda olan efkârımı mükaddema beyan ettim; zannederim ki evet.

3 — Ecnebi olmayup malûmatları vardır.

4 — Şimdilik itimat etmiyesiz, fakat vakti geldiğinde pek münasip olacaktır.

¹ Bu milâdi tarih 1295 muharreminin yirmi beşinci salı gününe tesadüf etmektedir.

5 — Mümkündür¹.

9 — Heman o akşam çıkmağa ziyadesiyle gayret idesiz. Beyan ettiğiniz saat pek münasiptir, nüfuzlu olan zevatten merkumu hanelerinde kabul etmek istedikleri halde beyan ettiğiniz mevkide ise onların hanelerine götürülmesi daha iyidir ve merkumun haklı bulunduğu makama iâdesine muktedir ve emin olan zevata bu suretle intihab olan zatı teslim ittiğinde memuriyetiniz hitam bulmuştur; bakisi onların tefekkür edeceği şeydir².

8 — Sizin bir kaç emniyyet olunacak zevat vardır.

7 — Çocuklarınızdan korkmamalıdır. Siz kendü kendinizi saklamağa mecbursunuz; çünkü merkumun yanında bulunmaktığınız elzemdir.

11 — Maksadına nail olduğunu fehmettiği anda merkum bütün bütün sizin olacaktır ve korkusu kalmıyacaktır.

12 — Zannedecektir; fakat edilen muhalefetten dolayı icra edemeyecektir.

10 — Hayatta iselerde namizacdırlar, merak itmiyesiniz.

13 — Emniyyet olanacak bir adamdır; fakat karındaşları gibi gevşek olmağa başlamıştır.

14 — Düşman ettirmemek için bazı eşhası dost etmelidir. Beyan olan adam emniyyet olunacak zattır. Fakat ötekiler gibi korkuyor.

15 — Ümit ederim.

16 — Cuma günü³.

¹ Verilen cevapta beş rakamından sonra altı rakamı olmadığı gibi daha sonraki rakamların bazıları da sıra takip etmiyor; beşten sonra dokuz, sonra sekiz, yedi, 11, 12, 10, 13 rakamlarına geçiliyor.

² Zannıma göre bu dokuzuncu cevap Sultan Muradın Çırağandan çıkarılmasıyla alâkadardır.

³ 1878 Şubatın birinci ve 1295 Muharreminin 28 nci Cuma günü olacaktır.

DOKTOR MEHMED EMİN PAŞA

Or. Prof. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

Balıkesir Mebusu ve T. T. K. üyesi

Tarihde muhtelif şekilde rolleri olan bazı şahsiyyetler. kendilerine verilen veya memleket hesabına üzerlerine aldıkları hizmetleri ifâ ettikleri veya her hangi mühim bir hadisede az çok alâkaları olduğu halde kendilerini meydana atmıyarak el altından iş görüp şahıslarını göstermemişlerdir. İşte bunlardan birisi de arkadaşları tarafından *Türk Emin Paşa* denilen askeri tabiblerden *İskilibli doktor Mehmed Emin Paşadır*. Emin Paşa, bir zaman sadr-ı azam *Mustafa Reşid Paşa*'ya ve daha sonra veliahd Murad Efendiye mensubiyyeti ve bunların hususî doktorları olması sebebiyle bazı hadiselerde rol almış, fakat şımarıklık edip ortaya atılmadığından dolayı inkılaplarda kendisine büyük zararlar gelmemiştir.

Doktor Emin Paşa aslen İskilibli olup babası oranın nüfuzlu şahsiyyetlerinden *Hacı Ebubekir Efendi*'dir. Emin Paşa 1238 H. 1822 M. senesinde memleketinde doğmuş ve ilk tahsilini orada görmüştür; bu sırada yeni faaliyette bulunan ve henüz açılmış olan tıbbiye mektebine talebe alınmak için Anadolunun bazı yerlerine emirler gönderildiğinden Mehmed Emin Efendi de babasının muvafakitle buraya girmek isteyerek İstanbul'a gelmiş ve hemşehrilerinden ve saray ağalarından birinin himaye ve delaletiyle on altı yaşında nehari olan *Tıphâne*'ye kaydedilmiştir (1254 H. 1838).

Mehmed Emin Efendi birinci sınıfta dersde esas olan fransızca ile beraber *akaid, kavâid-i osmanî, farisi ve arabi* derslerinin mebadisini görmüş ve bir sene sonra ikinci sınıfa terfi etmiş ve bu senede Tıphânenin yerine 14 mayıs 1839 da Galatasaray bina-sında açılan ve Avrupaî bir tarzda teşkilâta tâbi tutulan *mekteb-i tıbbiyye-i adliyye*'ye nakletmiştir. Mehmed Emin Efendi ikinci sınıftan itibaren doktor çıkıncaya kadar tahsilini bu binada yapmıştır.

İkinci sınıfdaki dersler aynen *sarf-ı fransavi, Telemak, fenn-i hisap, sarf-ı arabi, hatt-ı fransavi* olup bunlardan sarf-ı arabi ile hattı fran-sevide derecesi aliyüülâ (pek iyi) ve diğerlerinde ise âlâ (iyi)

idi. Emin Efendinin bu sınıf geçme imtihanında tasdiknamesinin altında mektep nazırı ile ders nazırı ve hocalarının tâlik yazı ile vazife ve memuriyetleri şöyle yazılmıştır ¹ :

1 — *Reisülettibbâ-i hazret-i şehriyârî nâzır-ı mekteb-i tıbbiyye-i adliyye-i şâhâne Abdülhak-elkadî biasker-i Anadolu sâbika bâ pâye-i sadâret-i Rumeli hâlâ (Abdülhak)dır.*

2 — *Hâce-i evvel-i mekteb-i tıbbiyye-i adliyye Osman Sâib (bundan başka talik mühürü de vardır).*

3 — *Nâzır-ı ders-i mekteb-i tıbbiyye-i adliyye Hayrullah (bundan başka tâlik mühürü de vardır).*

4 — *Direktör-i mekteb-i tıbbiyye-i adliyye doktor Bernar (bundan başka tâlik mühürü de vardır).*

5 — *Hâce-i sınıf-ı mezkûr (ikinci sınıf) Jan Kiriyeri ².*

Mehmed Emin Efendi bu suretle okuyarak altıncı sınıftan sonra mektebin aşağı sınıfların adedinin artmasına ve son sınıfın onuncu sınıf itibar olunmasına mebni *seririyat-ı tıbbiyye ve seririyat-ı cerrahiyyeden*³ imtihan vermek suretiyle 1262 Şaban 16 (1846 Ağustos) da bu onuncu sınıfı da bitirmiştir; mekteb-i tıbbiyye nazırı, Reisül'ttibba (Hekimbaşı) İsmail Paşa ve Tıbbiyye-i Adliyye muallim-i evveli de

¹ Bunu yazmaktan maksadım 1839 senesindeki ikinci sınıf tedris heyetini aynen göstermek içindir. Her bir sınıfın, bir veya iki hocanın nezaretinde olduğu görülüyor.

² *Jan Kiriyeri*'nin tasdiknamenin fransızca kısmının altında ve sağ kenarında da *Guerrieri* imzası vardır.

³ *Mirat-ı mekteb-i tıbbiyye*'de yazılan sınıf derslerinin bazıları Emin paşanın tasdiknamesindekinden farklıdır. Bunun, zamanla ders programında yapılan tadilatın ileri geldiği anlaşılıyor. Meselâ 1256-57 senesine ait tasdiknamede üçüncü sınıfta *fenn-i tarih, coğrafya, ilmülhayvan, ilm-i hisap, arabî* dersleri olduğu halde *Mir'ât-ı mekteb-i tıbbiyye*de *tarih, hayvanat* dersleri gösterilmeyüp, hikmet, kimya nebatat dersleri gösterilmiştir. Bu üçüncü sınıfın hocası Mösyö *Rauet* (Roe) olup *İsmail Hakkı* adında bir de muavini vardır.

Dördüncü sınıfta 1257-1258 *ilim-i teşrih, ilim-i nebâtat, hikmet-i tabiiyye* dersleri okutulmuş; bu sınıfta sınıf muallimi olarak doktor *İspîçer* ile *Derviş* ve *Salih* efendiler vardır. Doktor *Bernar* yine muallim-i evvel ve *Hayrullah efendi* ders nazırı, *Abdülhak molla*'da mektep-i tıbbiyye nazırındır. Tıbbiyye-i adliyyenin 1259-1260 senesi şabanı ders senesinde ve beşinci sınıfta *ilim-i emrâz-ı umumî, ilm-i umur-ı tabiiyye, müfredât-ı tıbbiyye* ve *ilim-i tahli-i ecsam* derslerinden imtihan verilmiş olup sınıf hocaları *İstefan, Kalya Antonio, Arşizen Serandi* efendilerdi. Mekteb-i tıbbiyye-i adliyyede 1260-1261 senesinde ve altıncı sınıfta *ilim-i hıfz-ı sıhhat, seririyat-ı tıbbiyye, seririyat-ı cerrahiyye* dersleri gösterilmiş. Bu sınıfın hocaları da *Salih* ve *Kostantin Kara Todori* efendilerdi.

mösyö *İspiçer*¹ idi. Mehmed Emin Efendi seririyyat-ı tıbbiyeden pekiyi ve cerrahiyyeden iyi notunu almıştır.

Mehmed Emin Efendi kolağası rütbesiyle tababet hayatına atılmıştır; 1846 tarihinde tabiblik diplomasını aldığı zaman yirmibeş yaşında idi; diploma merasiminde *Sultan Abdülmecid* de bulunmuştu².

Doktor Mehmed Emin Bey bir müddet sonra binbaşılığa terfi etmiş, bir taraftan Bâb-ı seraskeride vazifesine devam ederken aynı zamanda merhum Mustafa Reşit Paşaya intisap ederek hem kendisinin hem de ailesinin hususî doktorluğunu yapmıştır; Reşit Paşanın oğlu *Ali Galip Paşa*, Sultan Mecidin kızı *Fatıma sultan* ile³ evlendiği vakit onların hususî tabibliğini de ifâ eylemiştir.

Mustafa Reşid Paşa Mehmed Emin Beği çok severdi; Fransızca'yı ana dili gibi bildiğinden bazı hususlarda kendisinden istifade ediyordu; Beşiktaşta Tekservi yokuşundaki konağını ve önündeki köşkü kısmen Mustafa Reşit Paşanın yardımıyla almıştı. Mustafa Reşit Paşa bir gün Mehmed Emin Beğe bir ev alup almadığını sormuş, od a bir miktar parası varsa da henüz ev alacak kadar olmadığını arzetemiştir; bunun üzerine Reşid paşa bir ev almasını ve mütebaki parayı kendisinin vereceğini söylemiş, Emin Bey de kılcali tekservi yokuşunda şimdi şehzade Nihat Efendi veresesi elinde bulunan konağın yerindeki bina ile anın ön tarafına düşen köşkü satın almıştır. Bu konak yanarak arsa kalmış ve Emin Paşa varisleri burayı meşru-

Bu altıncı sınıftan sonra metinde söylediğimiz gibi aşağılara sınıf ilâve ediliyor bu suretle îdadisi ile beraber tıbbiye sınıfları ona iblağ olunuyor ve altıncı sınıfı bitiren talebe de onuncu sınıf (tatbikat sınıfı) olarak *seririyyat-ı tıbbiye* ve *seririyyat-ı cerrahiye* isimleriyle tatbikat yapıyorlar. Bu son sınıfın hocası *Kostantin Kara Todari* dir. Mektep Nazırı İsmail paşa ve *muallim-i evvel-i mekteb-i tıbbiyyede* Bernar'ın yerine gelen hocalardan *İpiçer*'dir.

¹ Bu isim Mir'ât-ı mekteb-i tıbbiye ile andan nakil yapan bazı eser ve makalelerde *İspiçel*, *sipiçel* olarak gösteriliyorsa da kendisinin talik mührünün birinde ismi *doktor İspiçer* ve Bernar'ın yerine tayin edildiği zaman kazdırılan mühründe de yalnız *İspiçer* diye hâk edilmiş olup fransızca imzası da mührü gibi sonunda L ile değil R ile *Spıçer*'dir.

² Mektebin ikinci sınıfındaki tasdiknamesiyle son sınıf tasdiknamesi ve doktorluk diplomasının fotoğrafları makalenin sonundadır.

³ Sonra bu sultan'ı, esbak kararı mutasarrıfı mir-i mirandan Arif paşanın oğlu *Mehmed Nuri paşa* almıştır. Bu Nuri paşa, *Midhat paşa* ve *damad Mahmud paşa* ile birlikte *Taife* sürülen ve tecennün ederek orada vefat eden damad Nuri paşadır.

tıyyetin ilânından sonra Şehzade Salâhattin Efendinin oğlu Nihat Efendiye satmışlardır. Bu konak ile köşk, Çırağan sarayına nezareti ve yanındaki su hazinesinden bazı komitecilerin saraya girip çıkmaları ve Emin Paşanın Sultan Murada mensup olması sebebiyle kendisinin vefatından sonra Abdülhamid için bir diken gibi kalmış, varislerden satın alınmak istenmiş ise de uyuşlamadığından nihayet bir vesile ile yaktırılmıştır.

Kaymakamlık ve miralaylığa terfi etmiş olan Doktor Emin Bey, Reşit paşanın vefatından bir müddet sonra veliahtlığı zamanında *Murad Efendi*'ye intisab ile onun hususî doktorluğunu yapmıştı¹, Murad Efendinin kendisine çok itimat ve teveccühü vardı. Fikir ve mütalâasını açıkca söylediği için Murad Efendi kendisini severdi. Emin Bey, Murad Efendinin içkiye fazla düşmesinden müşteki idi, *Seyit Bey* vesair bazı mukarriblerinin veliahdı ayyaş bir hale getirdiklerini söylerdi. Amcasıyla beraber Avrupaya giden Murad Efendi Mehmed Emin Beye siyaset vaziyet ve hususî hayatı hakkında mektuplar göndermişti².

Veliahdın, amcasının yerine saltanata geçmek hırsı günden güne artıyordu; günün birinde Sultan Azizin, Murad Efendi tarafından zehirlettireleceği haber alınmıştı; bu zehri Mehmed Emin Beğin tertib edeceği de duyulduğundan Emin Beğin askerî rütbesinin kaldırılarak sürgün edilmesine irade çıkmıştı. Bu hal üzerine şaşırın Mehmed Emin Bey, zevcesi vasıtasıyla Sultan Abdülâziz'in validesi Pertevniyal kadın efendiye baş vurarak sürgünden yakasını kurtardiyse de rütbesini iade ettirememişti.

Mehmed Emin Beğin kendi yüzünden ve hiç yoktan uğradığı bu nekbet veliaht Murad Efendiyi müteessir etmişti. Kendisi doktora yirmi altın aylık bağladığı gibi İngiliz ve Fransız sefarethânelerine de tavsiye ederek Emin Beğin o suretle daha müreffeh bir şe-

¹ Murad Efendinin resmî doktoru hükümdarlığında bile aslen Napolili olan doktor *Kapolyon* idi.

² Emin paşanın bu muhabere²evrakiyle diğer bazı mühim vesikalar, kendisinin vefatından sonra gizli olarak oğlu Atif Beğe devredilmiş o da bunları saklamıştı. Birgün Atif Beğin oğlu Ali Bey bu evrakı görüp okumuş ve babasına darıldığı sırada bunları alarak Taşkışla divan-ı harp reisi Reşit Paşaya götürüp teslim etmiş. Reşit Paşa, Atif Beği celp ile tevkif eylemiş fakat bu evrak arasında Raşit Paşanın babası şair Nüzhet Efendiye ait bazı mahrem evrak da bulunduğundan Atif beği fazla tazyik edemiyerek bir hizmete kayrılması tavsiyesiyle Sivas'a sürgün etmekle iktifaya mecbur kalmıştır.

kilde geçinmesini temin etmişti. İşte Emin Bey bu sefarethaneler doktorluğunda iken Avrupaya kaçmış olan Mısırlı *Fazıl Mustafa Paşa*, *Ziya Bey* ve sair arkadaşlarıyla Sultan Murad ve diğer İstanbuldaki Genç Osmanlıların muhaberelerine vasıta olmuştu. Ziya Bey (Ziya Paşa) kendisinin komşusu ve iyi dostu olduğundan aralarında muhabere eksik değildi.

Doktor Emin Beğın bu rütbesiz vaziyeti beş sene kadar devam etmişti; padişahı zehirletmekte kendisinin alâkası olmadığı anlaşılıyordu; fakat Emin Bey kendisine refah temin eden vaziyetinden memnun olduğu için o da hiç bir tarafa baş vurup tazallüm etmemişti. Bir gün Emin Bey tenezzüh mahalli olan İhlamur tarafına giderken Sultan Aziz atla o taraftan geçiyormuş; evveldenberi tanıdığı doktoru görünce durmuş, kendisine iltifat etmiş ve bilmemezlikten gelerek niçin sivil gezdiğini sormuş; o da sebebini arz etmiş, bunun üzerine pâdişah kendisine ihsanda bulduktan başka rütbesinin derhal iade edilmesini irade eylemiştir.

Rivayete göre *Sultan Abdülaziz*'in validesinin tesiriyle Abdülâziz şehzadelerin birden fazla çocuklarının olmasına müsaade etmemişti, fakat o tarihte sonradan kadın efendi olan *Şayan kadın* gebe kalmıştı; bu çocukla beraber biri *Salâhattin Efendi* olarak veliahdın iki çocuğu olacaktı; çocuğun düşürülmesi için saraya ebe gönderilmiş ise de Murad Efendi muvafakat etmiyerek bizzat amcasına gidip rica ederek çocuğun saray haricinde düşürülmesi için müsaade almış ve bunun üzerine Şayan kadın, doktor Emin Beğın konağına nakledilmişti; Emin Paşa, Sultan Muradın ricası üzerine çocuğu düşürtmeyerek Şayan kadından kan almış ve tevellüde mani olmayacak bir ilâç ta tertip edip reçetesini vermiş ve çocuğun düşmesi için icab eden şeyin yapıldığını saraya bildirmiştir¹.

¹ Beşinci Muradın hayatı s. 202 de Hatice Sultanın 1870 de Emin Paşa konağında doğduğu yazılıyorsa da doğru değildir. Bu vakayı kayın validem Emin paşanın kızı bayan Emine Servet Çandarlı gerek annesinden ve gerek merhum Şayan Kadın Efendiden naklen yukarıda metinde söylediğimiz gibi anlatmaktadırlar. Hatta Emin Paşa beyaz ameliyyat gömleğini giyüp Şayan kadından kan alırken, hanedandan çocuk doğurarak Kadın Efendi olmak isteyen zavallı kadın, işin iç yüzünü bilmiyerek teessüründen ve kendisinden alınan kanın Emin Paşanın beyaz gömleğini kirletmesinden dolayı oh diyerek teşeffi-i sadreylediğini nakledermiş. Bu suretle yapılan ameliyyattan sonra saraya iade edilen Şayan kadın

Doktor Emin Bey rütbesinin iadesinden sonra yine bâb-ı seraskeride (Millî Müdafaa Vekâleti) eski vazifesine devam etmiş ve Abdülhamidin cülusuna kadar bu rütbede kalmış ve cülusu mütaakıp liva olmuştur; hattâ bâb-ı seraskeride terfi edecek erkân, ümera ve zâbitlerin cedvelleri hazırlanıp takdim edildiği vakit, Murad Efendiye mensubiyeti ve mâlûm olan menkûbiyyeti sebebiyle terfi listesine Emin Beğin ismi konulmamış idi; halbuki yeni hükümdar şehzadeliklerinde biraderi Murad Efendi ile aralarının pek iyi olmasından dolayı Doktor Emin Beği yakından tanımakta ve kendisini sevmekte olduğundan onun da terfiini işaret etmişti; Abdülhamid'in Emin beği hatırlamasının asıl sebebi az aşağıda söyleyeceğimiz üzere Sultan Murad'ın hal'i ve Abdülhamidin cülusu görüşülürken Vükelâ ile Abdülhamid arasındaki muhaberat ve mukarrerata vasıta olması idi; işte bu suretle Emin Bey, Paşa olmuştur. (1876).

Emin Paşa daha liva olmadan evvel hastalığına mebni Sultan Murad'ın hal'ile Abdülhamidin saltanata geçmesi için vükelâ ile Abdülhamid arasındaki bazı tahriri muhaberata tavassut etmişti. Hattâ bundan dolayı Sultan Muradın validesi Şevkefza kadın efendi, iki parmak apoletliler işimize karışıyorlar diye oğlunun tedavisi esnasında Emin Beye taş atmış ve o da Abdülhamidin şartla saltanata kabul ettiğini söylemişti; yâni S. Murat iyi olunca Abdülhamid saltanata yine ona terk edecekti. İşte Abdülhamid kendisinin sadr-ı âzam vesairleri arasındaki muhaberatı dolayısıyla Emin Bey Meclis-i vükelâya, Abdülhamid'in mektubunu götürdüğü zaman *Mütercim Rüştü Paşa*, kendisine Abdülhamid'e mensubiyeti olup olmadığını sormuş o da şehzadelerin hepsini tanıdığını, Sultan Muradın hususî doktoru olduğu için Dolmabahçeye geldiği zaman veliahdın kendisini celbederek vereceği bir emanetin heyet-i vükelâya verilmesini emr eylediği için kendisi bizzat okuduktan sonra alıp getirdiğini söylemiştir ¹.

Hatice Sultanı gizlice doğurmuş ve çocuk sarayın musandıra tabir edilen bir mahallinde büyütülmüştür. Şayan kadın efendi bu iyliği ömrünün sonuna kadar unutmamış, meşrutîyyetin ilânından sonra (bizim yüzümüzden siz uzun seneler sıkıntı çektiniz) diyerek Emin Paşa ailesine çok yardım etmiştir.

¹ Saray rivayetine göre Abdülhamidden senet alınmadan evvel vükelâ arasında şehzade Kemaleddin Efendinin Sultan Murad iyi oluncaya kadar tahta geçirilmesi bile düşünülmüş ve Abdülhamidin verdiği teminat ve senet üzerine

Doktor Emin Paşa, saltanattan hal'inden sonra üç ay kadar gün aşırı saraya gitmek suretiyle sabık hükümdarı bizzat tedavi etmiştir. Emin Paşa tertib ettiği reçetenin ilâçlarını bizzat Beyoğlundaki Kanzuk İngiliz eczhanesinde yaptırır ve Sultan Muradın muhiblerinden olan eczahane sahibi bu hususta pek ziyade ihtimam gösterirdi. Sultan Murad yemek yemediğinden dolayı da zayıf düşmüştü. Merhum Şayan kadın efendinin rivâyetine göre Emin Paşa, niçin yemek yemediğini *Sultan Murad*'dan sormuş o da zehirlenmekten korktuğunu söylemiş. Emin paşa Hariçten kendisine yemek tedarik edeceğini ve hatta kendi evinde pişireceğini arzetmiş, o da muvafakat eylemiş. Yalnız yemeklerin zevcesi Çeşm-i Mahmur hanımın nezareti altında pişmesini ve onun mühriyle kuşhanenin konduğu dülbendin mühürlenmesini şart koymuştu. Bu suretle üç ay her gün üç kap olarak balık veya tavuk, pilâv ve birde sebze pişirilip gönderilmişti. Abdülhamidin cülusunun ilk zamanlarında Çırağana serbestçe girilüp çıkılıyordu; Emin Paşanın tedavisi iyi netice verip hastanın aklıbaşına geldiği ve bahçeye çıkarak dürüst konuşmağa başladığı Abdülhamid tarafından haber alınınca bâdemâ muayyen kimselerden başkasının Çırağana girmesi men edilmiş ve bir sabah yine hastasına bakmak üzere gelen Emin Paşa, içeri giremiyerek geri dönmüştü. Hatta Paşa evine gelüp vak'ayı söyledikten sonra bakalım bundan sonra bu kadarla bırakırlar mı? sözleriyle bu halin menkûbiyyetine bir başlangıç olduğunu ima eylemiştir.

Bu sırada yani Sultan Hamidin ilk zamanlarında harici ve dahili vaziyetlerin iyi olmaması sebebiyle Padişah aleyhinde hareketler başlayup Sultan Muradı tekrar hükümdar yapmak faaliyetleri olduğu sırada Emin Paşa bu gibi faaliyetleri haber aldığı halde hiç bir fllt hareketi görülmemiş ve duyduğu şeyleri de kimseye söylemiyerek bilmez görünmüştür. Rus muharebesi esnasında Emin Paşa Sıhhiyye müfettişliği ile orduda bulunmuş ve muharebenin son zamanlarına doğru İstanbula gelmiştir.

Bir müddet sonra *Kleanti Skaliyeri-Aziz bey* komitesine mensup

kendisi hükümdar ilân edilmiştir. Bunlar bugün rivayet olarak zikredildiğinden kıymetleri pek az isede belki daha sonraları tevsik olunabilir ihtimaline binâen buraya yazıyorum. Mamafih *Belleten*'in bu nüshasında *K. Skaliyeri - Aziz bey* komitesi isimli makalemizin bir notunde gösterdiğimiz gibi Abdülhamid'in sened verdiğinin doğru olduğu anlaşılıyor.

olanlar tutulup bu komitenin birinci derecedeki elemanlarından Kleanti ile Ali Şefkati beğın, Emin paşanın konağı yanındaki su yolundan girerek Çırağan sarayına gittiklerinin duyulması üzerine paşanın da mütaleası sorulmuş ise de Emin paşa adem-i malûmat beyan etmiştir.

Abdülhamid makamını her türlü muhalefet ve kıyamdan muhafaza için uzaktan, yakından Sultan Murada mensup olanları birer suretle İstanbuldan uzaklaştırdığı sırada doktor Emin paşa da bu serpintiden kurtulamamış ve yine sıhhiyye reisliği ile ve deniz yoluyla Yunan hududuna gitmiş ve bir müddet *Golos*'da oturmuştur. İşte bu sırada *Kleanti Skaliyeri-Aziz bey* komitesinin fâal uzuvlarından olup, *Bellekten*'in bu sayısında yazdığımız gibi Kleanti ile birlikte Atina'ya kaçmış olan *Nakşibend kalfa* uzun zamandanberi sarayda tanıdığı Emin paşanın *Golos*'a geldiğini haber alması üzerine *Atina*'dan kalkarak gizlice oraya gelüp kendisiyle görüşmüştür.

Nakşibend kalfa, paşayı görünce ağlamış efendisi Sultan Murat hakkında malûmat almış ve Atinada rahatı iyi olup sıkıntı çekmediğini fakat ecnebi memleketinde pek sıkıldığını ve bir müslüman memleketine gitmek istediğini fakat Padişah tarafından Yunanistanda olduğu gibi diğer yerlerde de takip edilmekten korktuğunu söylemiş ve çok ağlamış bunun üzerine Emin paşa İngiliz tabiiyetine geçerek Mısra gitmesini tavsiye eylemiştir. Nakşibend kalfa bu mülâkattan sonra tekrar Atinaya dönmüştür. Emin paşanın, Nakşibend kalfa ile görüşmesi hakkında padişaha jurnal verilmiş ve bu hususta kendisinden bazı şeyler sorulmuş ise de Emin paşa görüştüğünü itiraf eylemiş ve Nakşibendin nedamet edüp ağladığını beyan etmekle iktifa etmiştir.

Emin paşa, orada işini bitirdikten sonra İstanbula dönmek istediye de müsaade edilmemiş, bunun üzerine tekaütlüğünü talep ederek memleketi olan *İskilip*'te oturacağını istida etmiş ona da müsaade olunmamış, Hicaza gitmek talebinde bulunmuş, o da olmamış ve nihayet İstanbuldan ailesinden aldığı bir fena haber üzerine hiç kimseden mezuniyyet almadan yola çıkmış ise de İstanbul'a giremiyerek doğru İzmit'e gelmiştir.

Emin paşanın böyle hotbehot padişahın iradesi alınmadan vazifesini terketmesinin sebebi, daima heyecan içinde yaşayan refikasına nüzül isabet etmesini haber alması idi. Paşa vapurla vazifesine giderken zevcesi Saraylı *Çeşmi Mahmur* hanımı ziyarete gelmiş olan bir harem ağası, Selânik ve *Golos*'a giden bir vapurun battığını

ve içinde bulunanların ve bu meyanda bir paşanın da boğulduğunu malûmat olarak haber vermiş, Çeşmi Mahmur hanım boğulanı kendi zevci zan ile zihninde bunu kurmuş ve otururken anî olarak felce uğramıştır.

Emin paşa İzmite geldiği zaman mâbeyne muracaat ile canî ve hainmiyim ki İstanbulla ailemin bu felâketli zamanında gitmeme izin verilmeyor, yollu şikâyet etmiş fakat bir netice hasıl olamamış, bunun üzerine kızı *Emine Servet hanım* ile bir cariye ve bir de açısını yanına çağırarak üç ay kadar İzmite oturmuştu. Bu sırada Emin paşa (*Beyrut*) a tayin olunup Çanakkale yoluyla hemen hareket etmesi emredilmiş ise de bunu da dinlemeyüp ansızın trenle İstanbulla gelüp Kadıköyünde damadı Ziya beğın köşküne inmiştir. Emin paşanın İstanbulla hareket ettiği o zaman İzmit Redif kumandanı bulunan binbaşı *Rıza bey* (serasker Rıza paşa) tarafından Bab-ı seraskeriye bildirilmesi üzerine keyfiyyet arzolanarak zevcesinin malûm vaziyeti sebebiyle İstanbul tarafına geçmemek şartıyla on beş gün Kadıköyünde oturmasına irade çıkmış ve kendisini tarassut için köşk civarına hafiyeler tayin edilmiştir. Emin paşanın menzul olan refikası Araba vapuriyle Üsküdar ve oradan da damadının köşküne getirilmiş, on beş gün beraber bulunmuşlar, ve bundan sonra Emin paşa ailesine son veda yapılarak bir Rus vapuriyle Beyrut'a hareket eylemiştir (1881).

Emin Paşa Beyrut'ta gittikten sonra iki üç ay kadar yaşamış bir ziyafeti müteakib rivayete göre zehirlenerek üç gün sonra Rumi 23 Şubat 1297 (1882 Mart 8) tarihinde vefat etmiştir. *Delî Fuat Paşa* merhum ile miralay *Ethem Bey*, Maslak mukavele senedi işine vakıf olan Emin Paşanın menkubiyetinden müteessir olarak atup tuttuğu için zehirlettilerle öldüğünü söylerlermiş¹. Emin Paşanın kabri Beyrut'da Beşûra mahallesinde rüşdiye mektebi yakınındaki mezarlıktadır. Vasıf Bey tarafından yazılan sanatkârâne kabir kitabesi aynen şöyledir :

*Tabib mîr-i livâsîydi Emin Pâşânın eyvahkim
Nebâtât-ı hayâtın târ-ü-târâc eyledi devrân.*

¹ Emin paşanın küçük Kızı Emine Servet hanım bir gün merhum deli Fuat paşanın konağına giderek uzun zamandanberi tanıdığı hanım efendiyi ziyaret ettiği sırada Fuat paşa da gelerek söz Emin paşaya intikal edince paşa : «Kızım evinizi yaktılar, babanı zehirlettiler kimi kime şikâyet edeceksin, allaha bırak» demiştir.

*İlâc-ı derdini tertip için âczin beyân itti
Dirîğa kavî-i Lokman hem de eczâhâne-i imkân.*

*Kesildi nişter-i sûz-ı ecelle rişte-i ömrü
Uzattı irci-i fermânına gerdânını ol-ân.*

*Ana dûzah yüzü göstermesun hem mağfîret kılsun
Bihak-kı hürmet-i nûr-ı Muhammed Hazret-i yezdân.*

*Murad tarih-i cevher sanma, Pâşâyâ duâ Vâsîf
Behişt itsün mekânın lemyezel hem yâverin îymân.*

Sene

1297 Şubat 23

1299 Rebiulâhır

طیب میرلواسیدی امین پاشانک ایواد کیم
نباتات حیاتن تاروتاراج ایلدی دوران
علاج دردینی ترتیب ایچون عزیزین بیان ایتدی
درینا قول لقمان هم ده اجزاخانه امکان
کسیلدی نیشتیر سوز اجلله رشتہ عمری
اوزاتدی ارجمی فرمانه کردانی اول آن
آکا دوزخ یوزی کوسترمسون هم مغفرت قیلسون
بحق حرمت نور محمد حضرت یزدان
مراد تاریخ جوهر صائمه، پاشایه دعا واصف
بهشت ایتسون مکانن لم یزل هم یاورین ایمان

سنه

۱۲۹۷ شباط ۲۳

Emin Paşa vefatında altmış yaşında idi; Fransızcaı pek iyi bildiği için mesleki üzerinde tetebbuatı vardı; bundan dolayı *Mustafa Reşit Paşa*'ya ve *Beşinci Murat*'a intisab ile hususî tabibleri olmuştu. Tab'an hadid ve açık sözlü olup kanaatini gizlemezdi.

Paşanın yeşil taş üzerine hâk edilmiş olan tâlik mührü

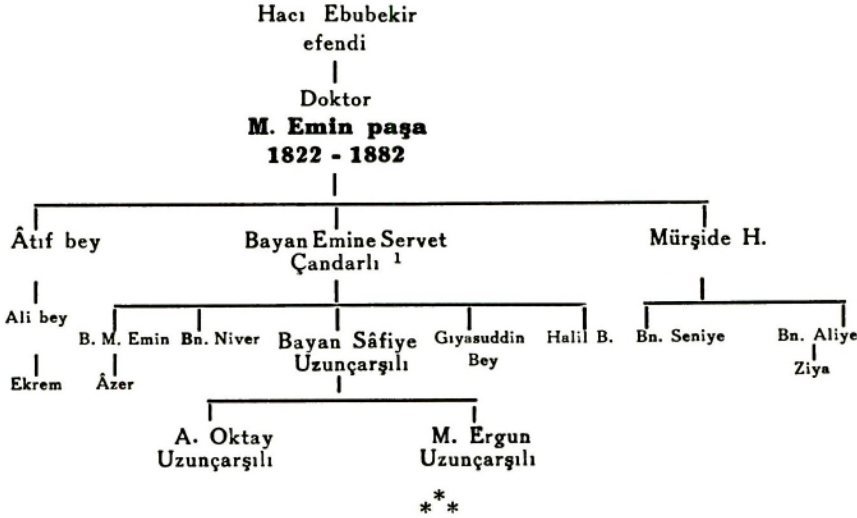
ربنا اللہ المین - عبده محمد امین

Rabbenallah-ül-muîn - Abdühü Mehemed Emin

ibarelidir.

Emin Paşanın vefatından sonra Çırağan sarayına nezareti olduğunu yukarıda söylediğimiz konağının yanındaki su haznesi *Kleanti* komitesinin faaliyeti esnasında kapatılmış ve oraya iki nöbetçi de konmuşsa da Padişaha tam bir emniyet gelmemiştir. Bunun üzerine konağın hazine-i hassa tarafından satın alınarak bahriyye nazırı Bozcaadalı *Hasan Hüsnü Paşa*'ya verilmesi takarrür etmiş ise de verese satmamış ve bir müddet sonra ailenin konakda bulunmadıkları ve sayfiyeye gittikleri sırada alınan tertibat üzerine konak yakılmıştır; bunun üzerine ailenin bir kısmı konağın arka tarafında bulunan tek servi sokağının gerisindeki ahşab eve nakletmiştir. Meşrutiyetin ilânından sonra konak arsasını şehzade Salâhaddin Efendinin oğlu Nihad Efendi vereseden satın alarak şimdiki binayı yaptırmıştır. Konağın yanında Kleanti komitesi azasından Muhtar begin oturduğu Halil bey konağı vardır ki şimdi merhum *Enver Paşanın* eniştesi *Nazım Bey* ailesindedir.

Emin Paşa evvelki zevcinin vefatından sonra ikinci defa evlenmiştir. İlk ailesinden çocukları olmuş isede yaşamamışlardır. Evlâdları ikinci haremindedir.

Muhterem Süleyman Kâni İrtem *Saray ve Bâb-ıâlinin iç yüzü* ismîle Akşam gazetesinde neşrettikleri sıra makalelerinin bir yerinde

¹ Bayan Emine Servet'in zevci Çandarlı ahfadından binbaşı merhum *Mehmed Şefik bey* kaptan olup benim kayın pederimdir.

(tefrika numarası, 352) *Ali Şefkati* Beğın ve diğەرlerinin Emin Paşa konağının yanındaki suyolundan Çırağan sarayına girdiklerini beyan ederlerken tashih edilmek icabeden aşığıdaki mütaleayı yazıyorlar:

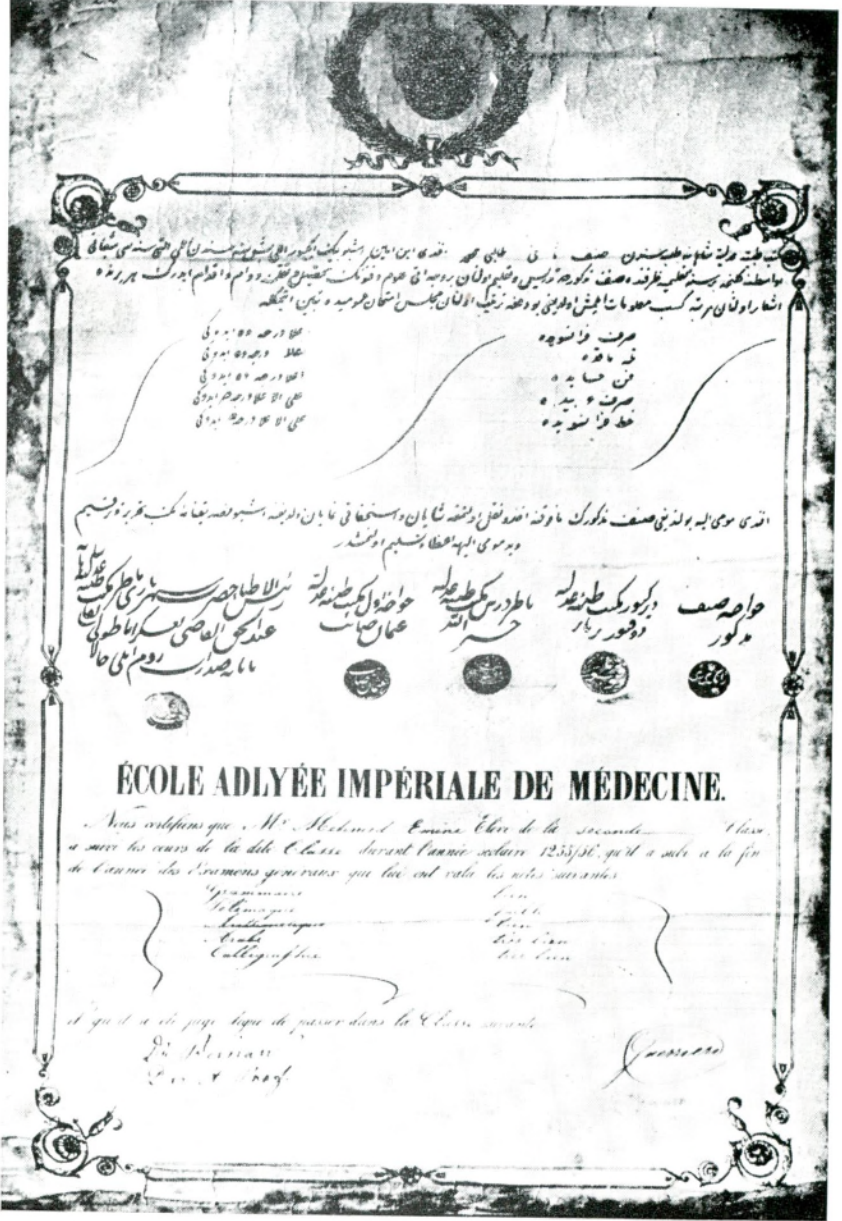
“...Zevcesi, şehzade Salâhaddin Efendi validesinin kızkardeşi olan Doktor Emin Paşa konağının karşısına (yanına) isabet eden suyolu bacasından girilerek...”

Beşinci Muradın ikinci kadını ve *Şehzade Salâhaddin Efendinin* validesi *Reftâr-ı dil* Kadın Efendinin kızkardeşi olan hanım, Emin Paşanın zevcesi değil cariyesidir ve cariye adı da *Ceylan Kalfa* dır azad edilüp kocaya vardıktan sonra *Melek* adını alan bu hanım, Reftar-ıdil kadının küçük kardeşi ve Salâhaddin Efendinin teyzesi idi. İki kardeş olan bu hanımlardan birisi saray ve diğeri de Emin Paşa tarafından alınmıştı; bunların ortanca bir kardeşleri de *Terânedil* hanım olup Sultan Abdülaziz dairesinden çıkmış ve sonra hacca giderek orada vefat etmiştir. Melek hanımın Hacı Nazif Bey ismindeki bahriye zabiti olan zevcinden biri kız diğeri erkek iki çocuğı ve anlardan da torunları vardır.

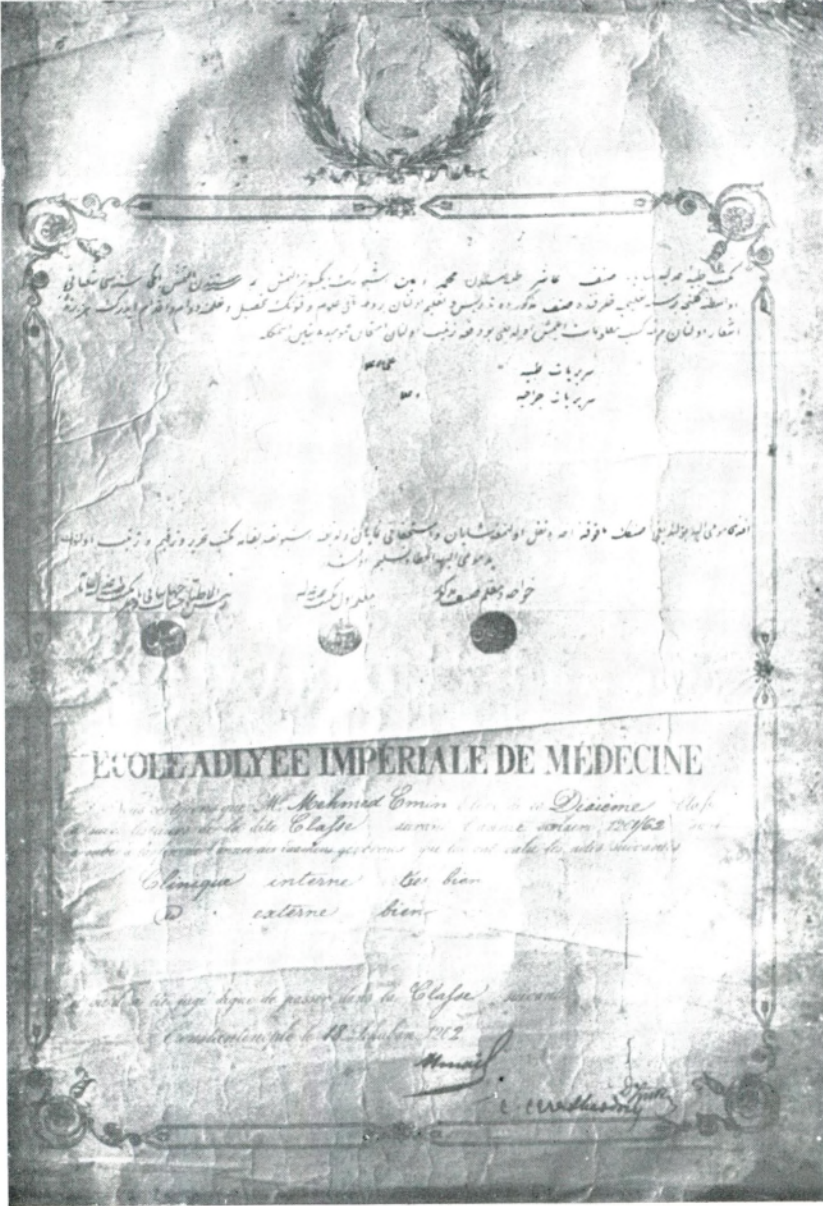

İskilipli Dr. Türk Emin Paşa

Dr. Emin Paşa'nın Tıbbiye ikinci sınıfı bitirme tasdiknâmesi

Dr. Emin Paşa'nın Tıbbiye onuncu sınıfı bitirme tasdiknâmesi

Dr. Emin Paşa'nın Diploması

RAPORLAR :

1942 de TÜRK TARİH KURUMU ADINA YAPILAN BİTİK KAZISI VE HATAY TETKİKLERİ HAKKINDA KISA RAPOR

REMZİ OĞUZ ARIK

Ankara Etnoğrafya Müzesi Müdürü ve T. T. K. Üyesi

Türk Tarih Kurumu 1937 denberi Ankara'yı ve çevresini gözden geçirmektedir. Hattâ, 1928 de Gâvurkale'de Amerikalıların, 1932 de Ankara içinde Fidanlık'ta, Ankara yakınında Ahlatlibel'de, 1933 de Ankara şimalinde Karalar'da ve Ankara Kalesinde Maarif Vekilliğinin yaptırdığı sondajlar, kazılar'da, Kurum'un işareti, teşviki, delâletiyle yapılmış olduğundan bu gözden geçirme tarihini 1928 e kadar indirebiliriz.

1937 yılındanberi Ankara Kalesi'nde, Çankırıkapı'da, Hacıbayram'da, Karaoğlan'da, "Etiyokuşu,"nda, Hacılar'da yapılan kazıların sonucu; 1925 de Ankara batısındaki tümülüslerde yapılan sondajların neticesiyle birleştirilmiş, böylece, klâsik çağlarda "Hökümdar yolu," nun geçtiği büyük durak olan Ankara ve çevresi hakkında daha reel malûmat edinilmiştir. 1938 de ve 1941 yılında Kurum'un Tuzgölü istebinde ¹, Konya'da ve çevresiyle göller mıntakasında, "Karaoğlan Hafriyat Heyeti," ne yaptırdığı istikşaf ve Hafriyat, Ankara'nın Tarihten önceye âit (=Prehistorya) ve Öntarih (=Protohistorya) deki yerini, cenupla münasebetini aydınlatmaya yaradı. ²

Fransızlar'ın 1938 e kadar Eskişehir cenubundaki "Midaion = Yazılıkaya," da, çevresinde yaptığı araştırmalar, kazılar; Körtelarda eski para ve mezarlar bulunduğunu» haber vermekteydi. Gerçekten de gönderdiği paralar Romalılara aittir. Bu gümüş para Trajanus'undu.

¹ İstepteki öteki araştırmalar için: Ş. A. Kansu, Belleten, sayı: 9 (1939), s. 93-98. Max Pfannenstill: Altsteinzeitlichen Kulturen Anatoliens. Berlin, 1941, s. 15-17.

² 1937 de, Mazhar Moral adlı bir zatın, Türk Tarih Kurumu'na yazdığı mektup, «Kırıklar köyü, Dalama koyü, Çankaya köşkü arasındaki tepelerde, tarlalarda eski para ve mezarlar bulunduğunu» haber vermekteydi. Gerçekten de gönderdiği paralar Romalılara aittir. Bu gümüş para Trajanus'undu.

cek mahiyette idi³. Neşriyatı henüz yapılmâyan bu çalışmaların verdiği eserleri, yerleri, neticeleri, Kurum 1941 de gene Karaoğlan Hafriyat Heyeti'ne yakından tetkik ettirdi.

Böylece; Ankara mıntikasının tarihten önce (=Prehistorya) ve öntarih (=Protohistorya) de, arkayık ve klâsik çağlardaki yerini belirtmek mümkün olmuştur.

Fakat; Ankara'nın şimali, hele "Öntarih =Protohistorya,, bakımından karanlıkta idi. Bitik'ten -gene Karaoğlan Hafriyat ekipinin eliyle-getirilen kabartmalı ve boyalı küp parçaları⁴, Luristan tipi oluklu balta; Türk Tarih Kurumu'nu Bitik Höyüğü ve çevresi üzerinde durmaya sevketmiştir. Bolu Orman Mektebi Müdürlüğü'nün gönderdiği çanak çömlek ise oralarda öntarih (=Protohistorya), yerleşmesini haber vermiş olduğundan oralar da dikkata alınmıştır.

Hem bu karanlığı gidermek; hem bu çevrede Kurum'un uzun yıllardır yaptığı araştırmaları kontrol suretiyle tamamlamaya çalışmak düşünöldü.

1942 senesinde, Ankara şimalindeki çalışmalar böyle kararlaştırmış; tatbiki, bu satırları yazanın idaresinde arkeolog Hayri Sağlamtunç, Kadri Erdil, Raci Temizer, Sıdika Bağatır, mimar Mahmut Akok, Fotoğrafçı Fazıl Önel, müstahzır Abdullah Gök, muhasip Kemal Uraz'dan meydana gelen heyete verilmişti.

Heyetin bu mevsim çalışmalarını üç gurup iş üzerinde mütalâa edecegiz; Bitik çevresi ve şimalindeki istikşafklar, Bitik sondajları, Hatay'daki çalışmalar.

A. İSTİKŞAFLAR

Heyet, Bitik'te hafriyat hazırlığını yaparken bir yandan da Ankara-Bitik : Ankara-Kızılcahamam; Ankara-Gerede-Bolu-Düzce-Üskübi sahâlarını gözden geçirmiş; Bitik civarını bilhassa Ova-Ça-

³ Bu kazılara ve çalışmalara ait ilk cilt çıkmış bulunuyor: Phrygie. Tome I. Géologie et geographie physique. Yazan: Ernest Chaput, 1941. Bir kaç harta, kroki ve beş levha ile çıkmıştır.

⁴ Bu seferki kazıda, bu parçaların bulunduğu yeri höyük üzerinde açıklamaya çalıştık. Şimal yamacında, kerpiçlik gibi kullanılan yerde bulunduğu anlaşıldı; fakat hangi kata ait olduğu aydınlatılmadı. Köylülerin söylediği yer bizim ilk Phryg yerleşmemize tekabül ediyor.

yı'nın yokarı kısmı çevresini, Abdüsselâm dağlarının şark yüzü eteklerini araştırmıştır.

Ankara-Zir asfaltı üzerinde, 6 ıncı Km. de, "İstanbul Yolçatı,, veya Asma köprü hizasında hem genişçe bir klâsik çağ yerleşmesi, hem bir tümülüs tesbit olundu. Aynı yolun 9.5 uncu Km. sinde ve (Çimento fabrikası) hizasında, Hatipçayı'nın sağ kenarındaki höyüğü tesbit ettik. Bakır-devri yerleşmesini gösteren höyük, Ankara yakınında "Kağrı durağı = Eti yokuşu,, ndan sonra en yakın Protohistorik istasyondur. Etimesut ve Sincanköy höyükleri 18 ve 25 inci Km. de garpta, demiryolunun sağ tarafındadır. Bunlar Bakır-Çağı, Hitit, Friğ, Klâsik-Çağ yerleşmelerine âit parçalar vermişlerdir. Ankara-Zir yolu üzerinde, yolun hemen sol kıyısında, 22 inci Km. de sivri, büyük bir höyük daha vardırkı buna "İl inci Sincan höyüğü,, dedik. Burada da Bakır, Hitit, Friğ ve Klâsik çağ parçaları toplanmıştır.

Ankara-Zir-Kızılcahamam şosesi üzerinde bu yıl tespit edilen diğer bir yer, asfaltta 17 nci Km. de Türkkuşu'na âit mühendisler merkezinin yapıldığı sahadır. Orada Bizans devrinin büyük küpleri, künkleri, mezarları meydana çıkarıldığı gibi mevzii yangınlar ortasında binalar da tespit olunmuştur. Sonra : Saray köyündeki cami bir yana durursa, Bitik'e kadar bu yol üzerinde yerleşme ve eser görülmemiştir.

Ankara-Kızılcahamam istikşafı sırasında, Bitik'ten sonra Halkavun nahiye merkezinin yanındaki höyük ve onun Bakır-çağı, Hitit, Firiğ, klâsik devirlerine ait parçaları ile Emirgazi köyünde, 1933 de tespit ettiğimiz Muslu-Paşa camisinin büsbütün harap olmuş varlığı görülmüştür. Murtad ovasının Şimal - Batısında, Kızılcahamam vâdisiyle birleştiği (Kurtboğazını) geçtikten sonra yeni bir coğrafyanın, istepten ormanlık araziye geçilmiş olmanın müjdecileriyle karşılaşılımıştır. Kızılcahamam, arkeoloji bakımından bizi tenvir etmedi. Orada eski kalıntılara raslamadık.

Kızılcahamam'dan Bolu'ya giderken tamamiyle ormanlık ve dağlık mıntıkanın hususiyetlerini tespit ettik. Bu hususiyet bilhassa binalarda, onların yalnız tahtadan yapılan duvarlarıyla, yapıların kiremit gibi çatısında kullanılan tahta kaplamalarda pek açıktır. Düz dam biçimi, yerini çatıya bırakmıştı.

"Gerede,, ye kadar bu yol üzerinde hemen tek yerleşme yeri görmedik. Gerede'de—Klâsik çağların, bilhassa Roma çağının

Krateia dediği yer— bugün Osmanlı devrinin basit, harap birkaç eserinden başka iz yoktur. Fakat şimaldeki kalesi, Klâsik çağda buradan geçen büyük yolun bir anıdı halindedir. Gerede kalesinden toplanan tunç paralar Roma ve Bizans çağıyla ilk Osmanlı devrini temsil ediyor.

Gerede'nin 6 Km. garbında, yolumuzun sağ kenarında, yüksek sivri bir tepecik üstünde, Klâsik devrin bir garnizonu bulunduğunu gösteren çanak-çömlek parçaları topladık.. Buraya Oburcak, veya Obrucak deniyor.

Bundan biraz daha cenupta, Dört Duvar (Dörtdoğan) denen yerde bir yığma vardır. Tümülsü olduğu kabul olunabilir. 2 Km. kadar şimalde ise Karaçalılık denen yerde, Yamanlar yolu geçiyor ve kenarında diğer bir tümülüs bulunuyor. Klâsik çağ yolunun, Gerede kalesi garp eteğinden geçen kısmına ait izleri bugün de Karaçalılık'ta Hamamlık denen yerde görmek mümkündür.

Bugünkü şose, 13 üncü kilometrede Çağa nahiyesine, oranın büyük ve güzel gölüne kadar tek yerleşme yeri göstermez. Gere de ile Bolu arasındaki 52 Km. yi geçip şehre girerken yol; bizim Çankırıkapı höyüğünü hatırlatan, fakat ondan çok yüksek ve onun kadar yayvan bulunan bir yerleşme yerini yarmış bulunmaktadır. Bu yerleşme yeri tamamiyle Klâsik çağın muhteşem klâsik eserleri, daha muhteşem mimarlık kalıntıları, nihayet Osmanlı devri eserleriyle doludur. Ortamektep binasının kurulduğu bu yere "Hisartepe,, adının verilmesi dikkata değer. Buradaki tabii tepeye klâsik yerleşme, bir külâh gibi geçmiştir. Méduse kabartmalı mermerden baştaban girişleri, zarif oymalarla süslüdür. Alınlık parçaları, yunanca kitabeli mermer giriş parçaları, künkler, bilhassa fevkalâde güzel kabartmalar; nihayet klâsik yolun geçtiği yeri gösteren büyük, esmer, yassı blokların döşemesi (kaldırımı) bir konglomera olan tabii tepede, kemiklerle birlikte görülüyor. Şehir içinde, yeni hastahanenin yapıldığı "Hala hisarı,, denen tepecik ile Halkevinin yerleştiği tepecik : Klâsik çağdan Türk çağına devredilen Nekropollerdir. Şehirde yürürken Phallos'lar, mimarlık ve plâstik bakıyeleri adım başında sizi karşılar.

Fakat Bolu'da bizim asıl ortaya çıkardığımız mühim şey : şimdiki Orman mektebinin cenup önündeki ufak, Protohistorik höyüktür. Şimdi cephanelik ve karakolu ile memnû mıntika olan höyük; kaidede 60 × 100 ölçüçülü kutra mâliktir. Yanından akan

ince derenin yüzünden 5 metre kadar da yüksek bulunmaktadır. Bâkir toprağa kadar inen bir hendek içinden, Bakır devri, Karaoğlan'da bulduğumuz içi parlak siyah, dışı kırmızı renkli Proto-Hitit devri; Hitit-Firiğ—Klâsik çağ çanak-çömleği; obsidiyenden gayet güzel işlenmiş ufak aletler, şimdi arkeoloji müzeminde bulunan, fevkalâde dikkata değer, Turuva I-II kaplarına benzeyen, idol biçimli, zoomorfik kaplar, bu nispeten ufak höyüğün çok zengin, çok alâkaya değer olduğunu göstermektedir. Üstü müs-lüman ve Klâsik çağ mezarlarıyla örtülüdür.

Eski Claudiopolis'in, "Hisartepa," olması; bu küçük höyüğün ise en eski Bolu'yu temsil etmesi akla yakındır. Daha garpta Bolu'dan 7 Km. uzakta eski Bolu denen Karaköyde'ki bakiyeler başka bir yerleşmeyi temsil edecektir. Zaten Bolu'dan Düzce'ye giderken, 5 Km. lik bir sâhada bir çok köylerin (Kılıç Aslan, Borazanlı = Öselik, Paşalar gibi adları dikkata değer, hepsi minareli, camili, büyük mâmureler..) sıralandığına şahit olursunuz. Bir havzaya benzeyen Bolu ovasının çevresi, içi kadar dolu, meskûn, mâmur.

Düzce yolunda (Kuzu dağı) nın hizasında, onuncu Km. de, yolumuzun solunda, (Yumrukaya köyü) var. Onun içinde bir tümülüs bulunmaktadır. Cenup kenarında geçen suyun sağ kıyısında, heybetli bir kaya vardır ki, üstünde bir Klâsik çağ karakolu yerleşmiş görünüyor.

Bolu dağlarını aşan yolumuzun üstünde tek eser yoktu. 22 nci Km. deki çeşmede gördüğüm Roma lâhti ise bu havaliden getirilmiş olacak. Amma nereden? Bilen yok. Yalnız buralarda, ormanlar arasında bir kilise enkazından bahsolunmaktadır.

Ova'da, 43 üncü Km. de sağdaki (Akpınar) veya Kıptı Çaluru) denen köyün bütün tarlaları içinden, ufak bir yığma vardı. Fakat yerleşme yeri olup olmadığını tesbit zordu.

Düzce hemen burada başlıyor. Bu mâmur beldemizi geçtik ve Üskübi'ye, şimale, Şimal-Batı'ya yöneldik. Yollarda bilhassa Düzce hükümet konağında gördüğümüz heykeller, kabartmalar, sütun ve mimarlık parçaları hep Üskübi'den gelmektedir. Gerçi Düzce'nin 20 Km. şimalinde "Bin tepeler," denen tümülüsler ve yerleşme sahası; "Çavuş gölü," cenupta: Melen çayının döküldüğü Efteni gölü yanında Kadife Kale, Beyköyü ve Gâvur kalesi; doğuda Yığlıca nahiyesinde, Hürmüz köyüne yakın Yedi-Göller varsa da, Üskübi, bunların hepsinden mühim bir eski beldedir.

Düzce'den 10 Km. uzakta bulunan Üskübi, İstanbul Müzelerine gelen "Tyché,, heykeli ile aramızda yetesi tanınmıştır. Vaktiyle Düzce müftüsü Tayyar (beyin), Hükümet ve Parti namına burada bazı sondajlar yaptığını da biliyoruz. Tiyatrosu hâlâ ayakta. Her yanını kaplıyan muhteşem mozayıklar ile her metresinde Yunanca mühim kitabeler kucak kucak kullanılan şehir suru, burasının fevkalâde parlak geçmişine şahadet etmektedir.

* * *

Bitik çevresindeki araştırmalara gelince :

Bunu bilhassa Ova-Çayı'nın üzerinde ve onun "Sulu-su,, adlı şimaldeki koluna müvazi cenuptaki kolu üzerinde yapmaya dikkat ettik. İlk Ova-çayının sol kıyısında Hayri Sağlamtuñ tarafından atla yapılan gezi Güvenç, Aydın, Mehti, Kayı köylerini ve yakınlarını tetkik etmeğe imkân verdi. Buralarda Güvenç höyüğü müstesna, yerleşme yerine raslanmadı. Sonra Ova-çayı geçilerek Yılbat, Üçeren, Uçarak köylerini araştırıp cenup kolunun üzerindeki Yağbasan köyüne varıldı. Fakat onu bizzat yerleşme yeri olarak göremedik. Asıl klâsik yerleşmeyi daha şimaldeki Mardin köyünde bulduk. Demek bu havaliye dağılan eserler buradan gelmektedir.

Bu hareket yoluna müvazi olarak tutulan dönüş yolu, Ova-Çayı'nın ve bu cenup kolunun sol kıyısını takibetti. Beçenek veya Peçenek köyünde birşey yoktu. Sancar köyünde bir Hitit merasim kabı ve arkasında Sancar höyüğünü bulduk. Bitik höyüğünden biraz daha büyük olan tarla içindeki höyük, ekilmek yüzünden erimişti. Bir kısmı 2-3 metre yüksekliğe düşmüş bir kısmı 8-10 metre yükseklikte kalmıştı. Burada da Bakır-çağından Klâsik çağlar sonuna kadar yerleşilmiş olduğunu gösteren çanak-çömlek parçaları toplandı.

Sancar köyünün cenubundaki Ahırköy, ufak bir klâsik yerleşme yeridir. Bu tarafta bir de tümülüs bulunmaktadır. Cenup kolunun asıl Ova-Çayı'na kavuştuğu yere yakın olan Alpagut köyünde bir arkeolojî izine rastlanmamıştır.

* * *

Bu gezilerden ve araştırmalardan, mevzuumuz için şu neticeleri almış bulunmaktayız :

1 — Garptan gelen ve Ön-tarihten Klâsik çağlara geçen yol; Ankara'ya gelmek için Düzce-Bolu-Gerede-Kızılcahamam istikametlerini kullanmamıştır. Çünkü bu gezilerde, yalnız Bolu'da, Orman Mektebi yanındaki ufak "Öntarih = Protohistorya,, yerleşmesi (yâni höyüğü) ve ortamektebin bulunduğu tepede bir büyücek Klâsik çağ yerleşmesi tespit edilmiştir. ⁵ Bolu civarı ile Düzce civarında Gerede'de ancak klâsik çağ ve Türk-İslâm devri yerleşmeleri bulunmuştur.

2 — Troide'dan, Mizya'dan gelip (Eskişehir = Dorylaion) den daha şimale geçtiğini (Bozhöyük) ve son (Demirci-Höyük) kazıları ile öğrendiğimiz bu Öntarih yolu; daha çok Nallıhan-Beyazır- Ayaş istikametini tutmaktadır. Nallıhan yollarından bir kolun Mudurnu'ya, oradan Bolu'ya ayrılmış olması gerektir. Başka bir kol, Ayaş'tan sonra Abdüsselâm dağları doğusuna geçip bu yandaki Murtad ovasında Kayı ⁶, Bucuk, Dutluca, Bitik, Güvenç, Sancar höyükleri üzerinden şarka, şimale uzandığını kabul etmek lâzımdır. "Etiyokuşu,, istasyonu bu yolun Ankara'ya gelen son istasyonu gibi ele alınabilir. Bu istasyonları işaretliyen altı höyüğü : Bolu höyüklerini-Bucuk-Sancar-Dutluca-Güvenç höyüklerini bu mevsimin çalışmalarıyla tespit ettik. Bundan başka gene, Ankara-Zir asfaltı üzerinde, 17.5 Km, de Klâsik çağ yerleşme izleri bulundu. Bunlar ise, Klâsik çağda büyük bir şehir olan Ankara'nın banliyösü gibi telâkki edilmelidir.

3 — Sincan köyü istasyonundaki höyükle (Ankara'nın 25 km. batısında) Etimesut istasyonundaki höyük (Ankara'nın 18 km. batısında) ve iki istasyonun arasına düşüp Ankara-Zir köprüsü yolunda, sol kenarda bulunan (bizim İkinci Sincan höyüğü dediğimiz) höyük (Ankara-Zir yolunun 25-27 inci Km.); sonra, Çimento Fabrikası karşısında, Ankara-Zir asfaltının 9.5 uncu Km. sinde solda dere kıyısında meydana çıkardığımız höyük : Ayaş-Kayı köyünden geçerek gelmesi doğru olan Batı-Doğu kolunun ifadesidir zannediyoruz. Bu yol Ahlatlıbel'den -daha sonra, Firigler devrinde bizzat Ankara'nın içindeki Çankırıkapı-Hacıbayram'daki

⁵ Bu istikşafın belki en mühim noktası, Bolu'da bu iki höyüğün tespiti olduğunu tekrar edelim. Orman Mektebi önünde klasik mezarlar bulduk, bunu da hatırlatalım.

⁶ Karaoğlan Hafriyat heyeti bu höyüğü 1939 ve 1940 da tanımış, taramıştır.

Phryg beldesinden-geçerek cenuba ve doğuya ilerlemek gerektir⁷.

4 — Asıl anayolun, Sincan höyükleri-Etimesut höyüğü-Çimento Fabrikası karşısında bulduğumuz höyük istikametinde garptan gelen yol olması gerektir. Ötekiler ufak münakale yolu olmalıdırlar. Yalnız Bitik, şimale ve şimal-doğuya giden yol için başlıca merkez gözüktüyor.

5 — Bu Batı - Doğu yolunun Ahlatlıbel'den (Ankara'nın 14 km. cenubunda) sonra "Taşpınar = Sığır höyüğü,, (Ahlatlıbel'in 2-3 km. cenubunda) ve Hacılar höyüğünden (Ankara'dan 22-23 km. cenupta) geçerek Tuzgölü istebinde 1941 de bulduğumuz höyüklerden cenuba; Halil-Öreni höyüğünden, ⁸ Karaoğlan ve Çakal'dan, Balderesinden geçip Irmak istasyonu yanındaki höyükten Yerköy'e, Kırşehir höyüğüne, Hacibektaş'taki "Suluca-Karahöyük,, e ve öteki höyüklerle uğrıyarak Kayseri-Kültepe'ye, oradan da doğuya, şimal - cenup yoluna vardığını kabul etmek istiyoruz.

Boğazköy'e giden yolun, Hititler devrinden itibaren işlediği anlaşılıyor. Bakır-çağına kadar muteber olan yolların tadil gördüğü muhakkaktır. Bu tadil'e göre Doğu-Batı yolu bizzat Ankara'da durmuyarak yukarda tespitettiğimiz höyüklerden geçer. Hititler devrinde yolun, Etimesut'tan sonra Taşpınar höyüğünden geçtiği, yahut İncesu üstünden Halilöreni höyüğüne, Karaoğlan'a Çakal'a uğradığı şüphesizdir. Irmak İstasyonunda gördüğümüz fakat araştıramadığımız höyükten sonra Yerköy höyüğüne oradan şimale dönerek Boğazköy'e gittiği şüphesizdir. Hasanoğlan'dan, Irmak'taki höyükten, Çerikli ve Sungurlu'dan geçen yolun, Boğazköy'e giden kestirme yol olduğu şüphesiz ise de buralar henüz araştırılmamıştır. Amma, Hatıpcayı-Sarayözü yolu ile Hasanoğlan'dan geçip Kızılırmak'a varan yolun daha sonra işleme başladığı şüphesizdir. Bu alanlarda, bilhassa Hasanoğlan'da, Küçük Yozgat'ta raslanan anıtlar, eserler, daha eski bir tarihi işaretle-

⁷ Ayaş (Ankara'nın 60 km. kadar batısında) ile Zir (Ankara'nın 40 km. batısında) arasını 1932 de Dr. Reşit Galip, Hâmit Koşay ve Von der Osten ile görüşmüştük. 1939 da ve 1940 da Karaoğlan Hafriyat Heyeti buraları arıyarak Kayı ve Bucuk höyüklerini tespitetmiştir. Zir köprüsünün (Ankara'dan 33 Km. uzak) her zaman önemli bir geçit olduğu şüphesizdir.

⁸ Halil Öreni höyüğü, Karaoğlan'ın 5-6 Km. şimalinde, Gerger-Bursal-Örencik arasında, ince bir su kıyısında, tabii bir tümsek üzerinde olup 1939 dan beri tespit edilmiş bulunuyor.

miyor. Karaoğlan-Köprüköy arasındaki geziyi, bir "elimination,,
tetskiki gibi almak lâzım gelmektedir⁹.

⁹ Ankara çevresinde, şimalinde Bolu-Düzce arasında yaptığımız istikşaf en son sayılabilir. 1900 ve 1909 yıllarındanberi bu mıntıka, gayet belli olan bir geziye, araştırmıya tabi tutulmamıştı. 1932-33 de (Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti) nin, umumi kâtibi rahmetlik Dr. Reşit Galip vastâsiyle yaptırmış bulunduğu tetkikler, sistemle yapılan son araştırmadır. Ne yazık ki; bunlar arasında Karalar, Ahlatlıbel kazıları ve bu münasebetle adları tespit olunan seyrek yerleşme yerleri bir yana bırakılırsa, rahmetli Reşit Galip'le arkadaşlarının gördüğü bildiği yerler neşrolunmamıştır. Bu yolda yazılmış şeyler, daha çok bu mıntıkânın pırehistorik buluntularına, yahut coğrafya, jeoloji, mâden bakımından araştırmalara âittir. Bu itibardır ki kısa da olsa bir bibliyoğrafya vererek bu kısa devre âit toplu bir bakışın teminini doğru bulduk :

(a)-Türk Tarih, Arkologya ve Etnografya Dergisi, Sayı I, (1933) s, 5-22. Burada Dr. Hamit Zübeyr Ankara içinde bir Friğ noktası daha tesbit etmiş bulunuyor: Fidanlık. Aynı derginin 121 inci sayfasında K. O. Dalmann «Ankara» da çıkarılan Asâriyatika hakkında yazarken «Çankırıkapı» nın, istasyonla civarının verdiği buluntuları bildirmektedir.

(b) - TTAED. Sayı II, (1943): s. 3-100; Dr. Hâmit Zübeyr burada «Ahlatlıbel» kazısı raporunu vermekte: bu vesile ile Ankara ve civarı üzerinde kısaca durmaktadır. Bir de 1-200.000 ölçülü harta vardır. Yollar ve mevkiiler hakkında burada kısa bir manzara verilmiştir.

(c) - Aynı derginin S: 102-168 inde, Remzi Oğuz, «Karalar hafriyatı» raporunu verirken Ankara ve civarı hakkında -bilhassa yollar, yerleşme yerleri için -bâzi tetkiklerde bulunmuştur. Karalar'ın eski müstahkem Galat şehirleri «Bloukion» ve «Peïon» dan biri olması mümkün olduğu meselesi o zaman ortaya konmuştur.

(ç)-Maarif Vekâleti mecmuası (eski harflerle) Sayı: 6 (I Mart - 1926), s. 38-46; «Ankara höyüklerindeki Hafriyata dair rapor» unda, Th. Makridy bey Ankara'nın kıyısındaki tümülüslerde yapılan Türk hafriyatından bahsetmektedir. Böylece Firig çağında, bu tümülüslere gömülecek kadar mühim mevki sahiplerinin yerleşme yeri üzerine dikkati çekmektedir.

(d)-«Discoveries in Anatolia», 1930-31 (OIC, No. 14), s. 56-91. Burada Von Der Osten, Amerikalı arkeoloji heyetinin Gâvur - Kalesi'ndeki hafriyatına âit raporu vermektedir. Bu vesile ile mıntıkanın daha önceye âit kısa bibliyoğrafyası ve yollar hakkında mütalâaları vardır.

(e)-Dr. K. Bittel'in 1934 de neşrettiği «prehistorische Forshung in Kleinasien» adlı eseri; gerek buluntu, gerek yerleşme, gerek yol münasebeti bakımından, Ankara ve çevresini de- o zamana kadar bilinen buluntuların ışığında incelemiştir, münakaşa etmiştir.

(f)-Ankara ve çevresinin yerleşme yerlerini, arkeolojik buluntularını, gözden geçirirken -dâima Cumhuriyet devrine ait işlerden çalışmalardan bahsediyor- Prof. Ernest Chaput'nün eserini unutmak imkânsızdır.

«Voyages d'Etudes Géologiques et géomorphogéniques en Turquie (1936)»

B. BİTİK KAZISI

Bitik'teki çalışmalar 9 Temmuzda başlamıştır.

Ankara'nın 42 km. şimal batısında bulunan höyüğe 1933 de Ankara-Zir köprüsü yolu ile ve Murad yahut Ova-çayı takip edilerek gidiliyordu. Şimdi=Ankara-Kızılcahamam şosesinden gidilmekte; 39 uncu Km. de şosedan ayrılıp soldaki ham yol tutulmaktadır. 3 Km. kadar batıda, dere geçilince onun kıyısında ve ovanın tam ortasında yükselen Bitik höyüğüne şimalden çıkılıyor. Şimdi çepçevre bahçelerle, tarlalarla kuşatılmış, üstünde ufak bir köyümüz yerleşmiş bulunan höyük; 18 metre yüksekliğinde, kaidesi 240 × 250 metre kutrunda, daireye yakın manzaradadır.

adlı eser; gerçi bu alanları geolog gözü ile gezmiş görmüş olan birisine aittir. Amma arkeolog da bu tesbitlerden bol bol faydalanabiliyor. Hele bibliyografya bakımından zenginliği bu eseri bizler için bir müracaat kitabı yapmaktadır. Bol harta ve krokilerin faydası üstünde ayrıca durmak isterim.

(g) «La Turquie Kémaliste» in 1937 de, II nci Türk Tarih Kongresi'ne ayırdığı hususi sayıda (21-22) Remzi Oğuz Arık «Les Résultats des Fouilles Faites à Ankara» başlıklı yazısında; bu çevrede yapılan sondajların, kazıların neticelerini, bildirirken Ankara ve civarının yolları, yerleşme yerleri üzerinde yeniden durmuştu. Ankara içindeki arkeolojik yerler bu sayıda bilhassa yer almıştır.

(h) «La Turque Kemaliste» in 31 inci sayısında (Haziran 1939 s. 13 - 17) de; Dr. Hâmid Koşay «The Strat of civilizations in Ankara» adlı bir yazı yazmıştır. Burada Ankara ve civarına ait buluntular ve yerleşmeler gözden geçirilmiş bulunuyor. İstasyonda bulunan kubbeli, freskli mezarlardan ilk defa bu yazıda bahsedilmiştir. Ba mezarlara ait resim ve haberler için ayrıca Belleten'de (Sayı: 11-12, 1939; s. 404 levha: CXXV-CXXVI) malûmât verilmiştir.

(İ) - «Ankara und Augustos» adı ile 1937 de M. Schede ve H. St. Schult'un yazdığı ufak kitap Ankara ve onun kültür kronolojisi üzerine dikkati çekmiştir. D. Krencker ve M. Schede hafriyatının neticelerini de burada değerlendirilmiş buluyoruz. Mâbedin, netice olarak beldenin tarihini Hellenistik devre kadar çıkarmak böylece ve ilk defa mümkün olmuştur.

(j) - «Gâvur kale» adlı ufak rehberde (1937), H. H. Von Der Osten Ankara ve çevresine ait o zaman en son denilebilen arkeoloji malûmatını verdi. Coğrafya, yollar, türlü yerleşmeler arasındaki mesafeleri burada kısmen buluyoruz.

(k) - «Ankara ve civarının Prehistoryasında yeni buluşlar» adlı tebliğinde (1937 Türk Tarih Kongresi) Şevket Aziz Kansu Ankara'nın 4-5 Km. şimalinde Kağni-durağı (Eti yokuşu) mevkiindeki Prehistorik istasyonla Bakır-çağı yerleşme yerinden bahseder. Bu münasebetle civardaki yollar, yerleşmeler üstünde de kısmen durulmaktadır. Eyi bir hartası vardır.

1) İtalyanlar'ın Anadolu'da çalışmak üzere kurduğu arkeoloji heyetinin Reisi G. Jacopi, 1937 de neşrettiği «Esplorazioni E Studi in Paflagonia E Cappadocia»

Şimal tarafı köylüler tarafından kerpiçlik gibi kullanıldığından derin yarlar halinde açılmıştır. Höyüğün üstü ancak bu tarafta kısmen boş olup sondajlar için burasından uygun yeri yoktu. Tamamiyle tahrip edilip bize höyüğün tam denecek makta'ını veren kenarlardaki karışık vaziyet yüzünden, mümkün olduğu

adlı ikinci broşüründe: Ankara - Kızılcahamam-Düzce-Bolu yolu ile Ankara-Bâlâ-Kırşehir - Kesikköprü ve bu civar üzerinde kısa olarak durmuştur. Her iki broşüründe de harta ve bol resim, kitabelerin kopyası bulunmaktadır.

m) - M. P. Charlesworth, «Les routes et le Trafic Commercial dans l'Empire romain. 1938» adı ile Fransızcaya çevrilen eserinde, Anadolu bahsinde (S. 89-109) bizi ilgilendiren saha'ya dokunmakta; yollardan kısa fakat sentetik şekilde bahsetmektedir.

n) - K. Bittel. «Demirci - Hüyük. 1939» adlı eserinde, hem bir hafriyat raporu vermiş, hem de yerleşmeler ve yollar üzerinde durmuştur. (Eskişehir ve çevresini dolayısıyla Ankara ve çevresini ilgilendiren eser, Firig yerleşmesi bakımından ehemmiyetle ele alınabilir.

o) - Max Pfannestiel, «Die Altsteinzeitlichen Kulturen Anatoliens. 1941» adlı eserinde, esasen Anadolu'nun prehistorik buluntu yerlerini ele alıp onları sistemli şekilde değerlendirirken Ankara ve çevresiyle ilgilenmiş, prehistorik ve buralardaki Protohistorik yerleşmelerden, yollardan bahsetmiştir. Yer yer münakaşalı olan eser istifadelidir. Hartalar ve bibliyografya mühimdir.

p) - Arkeolojik çalışmalarımız sırasında, Ankara ve çevresi için kullandığımız yardımcı vasıtalar arasında Harta Umum Müdürlüğünün 1/800 000 ölçüsündeki harta ile R. Kiepert'in 24 paftalık ve 1914 basımlı, 1/400 000 ölçülü hartasının Ankara, Zafranbolu, Yozgat paftalarından da istifade ettik.

A. Philippson'un «Geologische Karte des Westlichen Kleinasien» adlı, altı paftalık ve 1910-1915 de basılmış, 1/300 000 ölçülü hartasını da bazan kullandık. Bu paftaları Ankara, Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Enstitüsünde bulduk.

q) - Mevzuumuzla ilgili çalışmaları «Maden Arama Enstitüsü» nün mecmuasında sık sık görmek mümkündür. Bu çalışmalar arkeolojiden başka bir disipline ait bulunmakla beraber, buluntulardan yerleşme yerlerinin keşfinden arkeoloji de faydalanabilmektedir. Bilhassa türlü arkeolojik yerlerin bünyesi, birbirine yahut Ankara'ya uzaklığı bakımından bu çalışmalar bazan değerli malûmat toplamaktadır.

(r) - E. Mambouri'nin rehberini (Ankara, guide touristique. 1933) burada anmak gerek. Harta, kroki, fotograf zenginliğine, bilhassa Ankara çevresinin ve bizi ilgilendiren yollardan birazının anıtlarını, mahiyetlerini ilâve eden kitap; tetkike değer. Ancak, eser, biraz da ticaret maksadını güttüğünden, çok ihtiyatlı olmak, boyuna düzeltmek gerek. Söz gelimi: 52 inci sayfasında «Yalıncağ» bahsi yanlışır. Burası Ankara'nın 8-10 Km. cenubunda Balgat köyünden sonra gelen, Ahlatlıbel'in batı cenubunda bulunan bir köy ve... -bizim 1940-41 de Müdür muavini Vecdi Kalyoneoğlu ile yaptığımız araştırma da meydana çıkarıldığı üzere zengin, geniş bir Klâsik çağ yerleşme yeridir. Halbuki M.

kadar höyüğün ortasına yakın olacak yerden bir yarma¹⁰ açmayı kararlaştırdık. Höyük plânında R-12 ile gösterilen dört köşe, 10×10 ölçüsündedir. İlk çalışma orada başlamıştır. Ondan daha geride ve gene 10×10 ölçüsünde, S. 14 dörtköşesini açmak suretiyle icabında birleştirilip genişletilecek bir sondaj sahası hazırladık.

Amelemiz 55 i geçmedi. Ve ancak ağustos ayında muntazam, sürekli bir çalışmaya imkân bulundu. Buna rağmen netice mükemmeldir.

Asıl sondaj sahası sonradan genişletilen bir mustatilden (20×10) ibaret olup burada oniki metreye varılmış, sonra verdiği neticeden faydalanıp köylülerin tahrip ettiği şimaldeki kenarda açılan yarma içinde basamaklarla 17-18 metreye kadar inilmiştir.

Görülen tabakalara ve kültür vesikalarına göre höyükte yukarıdan aşağıya¹¹ M. Ö. V. inci yüzyılda başlayan bir Klâsik çağ iskânı; kalın ve çok mükemmel, üç safhalı Phryg iskânı; gene çok ehemmiyetli bir Hitit iskânı; mükemmel bir Bakır-Çağ iskânı vardır. 17-18 inci metreden su çıktığından daha aşağı inmek imkânı bu yıl bulunamamıştır.

Mamboury burayı Etimesut ile bir zanneder. Buradan Müzeler Dairesine naklettirdiğini söylediği Hitit aslanı ise, 1941 yılında, Prof. Güterbock'un hatırlatması ile tarafımızdan Ankara Bedesten müzesindeki yerine konulmuştur.

(s) - Gene bu münasebetle şu ufak yazıya da bakılması faydalıdır. H. G. Güterbock : Die Neuaufstellung der Hethitischen Dankmäler in Ankara (AOF, XIII, s. 345-348).

(t) - Eski yollar ve yerleşmeler üzerine en yeni malûmatı getiren eserlerden başlıcasını gene Dr. K. Bittel verdi. Basılan son eserinde (Kleinasiatische Studien. 1943) bir sayfa yoktur ki Anadolu'da konumuzla ilgili adları, işaretleri, malûmatı vermesin. Yalnız, bu defa, Dr. Bittel, prensip olarak Klâsik çağlardan itibaren bilinen kullanılan yerleşme yerleriyle yolları incelemiş bulunuyor.

¹⁰ Bitik'te daha önce yaptığımız incelemeler ; höyüğün tabanından az aşağıda; 17-18 metrelerde su seviyesine inildiğini göstermiştir. Bu müşahedenin değeri şu idi: Höyük ilk iskâna kavuştuğu zaman ya Ova-çayı uzakta idi ki höyüklerin teşekkül kanununa göre bu pek düşünülemez. - Yahud çayın yatağı höyüğün ilk iskân seviyesinden daha aşağıda idi. Bu sonuncu ihtimal bize daha kuvvetli görünmüştü ve bu sebeple Bitik höyüğünün en eski seviyesinde (Prehistorya - Tarihten önce) belgelerini - yatağını boyuna doldurmuş bulunan - Ova-çayı ile sürüklenip gelmiş olarak buluruz ümidinde idik.

¹¹ Su çıkması yüzünden, höyüğün en alt katı görülemediği için, katları yukarıdan aşağıya hesapladık. İlk tabaka olan Türk - İslam yerleşmesini - mimarlık işi bulunmadığından - sükûtle geçtik.

Klâsik çağ iskânı, üç tabakalı eyi bir mimarî katla ve bu alanlarda seyrek gördüğümüz Helen işi kapkacaklarla, karakterlenir. Phryg iskânı gene üç safhalı bir mimarlık katı ile, bol miktarda çok renkli, boz renkli, çizgili, kabartmalı çanaklarla; Hitit iskânı iki safhalı mimarlığı, açık, tek renkli, tipik kaplar, bilhassa şimdiye kadar az bildiğimiz bir damgalı "bomos,, veya "Altar,, ile; Bakır-çağı ise Karaoğlan'da elegeçen, içi siyah boyalı, dışı açık, parlak renkli kapkacakla karakterlenir.

Kazmıya imkân bulduğumuz yer höyükte kenara raslıyan bir kısım olduğundan mimarlık bakımından, mezar bakımından zengin olması imkânsızdı. Bununla beraber bu sâhada dokuz mimarlık katı elegeçmiştir. Hepsisi de birbirinin istikametinde, çok düzgün plânlı üç Klâsik çağ katı 3.60 metreye kadar inmekte idi.

Arada tesviye görmüş -yani boş kalıp yerleşme görmemiş-80 santimlik bir aralıktan sonra Phryg katları geliyordu. Üç büyük safhalı olan bu kat, höyüğün teşekkülüne göre değişik derinlikler göstermiştir. Kimi yerde 9 uncu, kimi yerde 10 uncu metreye kadar iniyordu.

Eski ve Yeni İmparatorluğa tekabül eden iki Hitit mimarlık katı ise, 50 santimlik boş bir kattan sonra ve büyük bir yangın safhası ile, 12-13.50 metreye kadar gitmektedir. Karaoğlan'da bulduğumuz karakteristik kaplar yüzünden "Proto-Hitit,, dediğimiz intikal katı ile bu tabaka burada, yâni şimaldeki yarmada 15.5 metreye kadar inmekte, buradan itibaren Bakır-Çağı izleri ve eşyası başlamaktadır. Bütün katlar; Orta-Anadolu höyüklerinin verdiği bu kat vesikaları ile benzerlik, bâzan birlik göstermektedir ki memleketin, belli devirlerde kültür ve etnik çehresini tanımamız bakımından önemi meydandadır. Hitit katında bulunan pişmiş topraktan "ocak-bomos,, yahut "ocak-altar,, ın din ve sanat tarihi yönünden değerini ayrıca belirtmeye lüzum görmüyoruz. Onu Alishar'da, Karaoğlan'da, Kusura'da, Ege'de bulunan öteki ocaklara, boynuz biçimli ocak-altar'lara yaklaştıran karakter meydandadır. Hele Hacılar'da bulduğumuz süslü (ocak-bomos) la benzerlikleri, mıntakadaki kültür birliğini teyit bakımından ayrı bir değer almaktadır.

Bitik (ocak-altar) ını bir ocak kuşatmakta; sol boynuzun ortasında çifte U işareti bulunmaktadır¹².

¹² Bu altarlara dolayısıyla şunu hatırlatmak isterim: Bu vesikaları Anadolu'da Bakır Çağları sonlarından önce bulamıyoruz. Hitit devrinde ise sayıları çoğal-

Bundan başka; Phryg kapkacaklarının orjinal olmakla beraber Ege âlemi ile münasebetinin, burada -Gordion'da ve başka Phryg yerleşmelerinde olduğu gibi- açıkça görünebilmesi: tekrenkli, çizgili ve çoğu boz, siyah cilâlı kapların, açık ve çok renkli kaplardan daha fazla olması üzerinde önemle durmak isteriz. Hitit kültürünün çok etraflı olmasa da açık surette elegeçmesi... Phryg ve Hitit meselesini çözmek için bu hafriyatı vazgeçilmez bir müracaat ve mukayese unsuru haline getirmektedir. Arkeolojide seri, gurup meydana getirebilmenin ehemmiyeti meydandadır. Bitik bu seriyi ve onun te'yit kudretini birlikte getirmektedir. Bilhassa Phryg katında, ilk yerleşme safhasında çatı izlerine raslanmayışı yapıların, bu katta enaz iki katlı olduğunu gösteren mimarlık delillerinin tespit edilmesi; Çok renkli Phryg kaplarının, umumiyetle VIII inci yüzyıldan itibaren öteki Phryg yerleşmelerinde görülenlerin eşi oluşu; Hacılar höyüğünde olduğu gibi burada da Phryg katının Hitit katı ardından fakat aralıkla gelmesi, dolayısıyla Phryg'lerin kendilerinden önceki kültür katını yakıp yaktığını fakat höyüğü hemen işgal etmemiş olduğunu anlamamız; nihayet, Hitit katında büyük surların bulunuşu, içi şua gibi boya ile süslü olup V. inci Turuva'da, Kusura'da, Karaoğlan'da bulunan pişmiş toprak kapların elegeçmesi; Karaoğlan'ın "Proto-Hitit," dediğimiz intikal tabakasına burada da raslayışımız; hele içi siyah üstüne beyaz boya ve hendesi motiflerle süslü kapların burada da bulunması... Bitik höyüğüne Arkeoloji alanında çok büyük ehemmiyet verdirecek noktaldır.

lıyor. Bundan başka Ege, Surya, Mısır, hattâ Eurasia, bol mukayese malzemesi vermiştir. Bu hususta bakınız: A. J. Evans: Mycenaean Tree and Pillar Cult (1901), fig. 3, 19, 20, 35, 42 a, 66. (Pl. V.); Eurasia Septentrionalis Antiqua, XI (1937): A. M. Talgren, «Portable Altar» P. 47-69, ş. 9, 10, 11, 12, 15, 16 c. H.H. Von Der Osten: The Alişar-Höyük (1930-32) Part I, fig. 278, pl. I. W. Lamb: Excavations at Kusura near Afyonkarahisar I. (1937), s. 37-8; Levha V. 3, 4, 6, 7, 8, ş. 176.

Bu kapların örneği için bakınız; Belleten, sayı; 9 (1939) Karaoğlan höyüğü (Remzi Oğuz Arık s. 27-61; levha XLLVIII) Bilhassa; levha LIITIV. MDOG, No. 74 (1936) Ausgrabungen in Boğazköy (1935) s. 14, ş. 7. MDOG, 73 (1935) Die Jungeren İschtar-Tempel in Assur. Von: W. Andrae, s. 6, ş. 3. R. Dussaud; Les Civilisations Préhelléniques (1914) s. 336, ş. 244. (Miken'e ait).

C. HATAY'DAKİ ÇALIŞMALAR

Karaoğlan hafriyat heyetine Kurum'un bu yıl verdiği üçüncü vazife Hatay'da araştırmalar yapmaktı. Mısır, Ege, Mezopotamya, Anadolu gibi protohistorik çağlarda belli başlı medeniyet beşiği olan mıntakaların tesirini emen (Amık Ovası = Hattına) mıntakası; esaslı hafriyat yapmadan, yapılmadan önce iyice araştırılacak büyük, mühim bir arkeoloji sahasıdır.

Orada Amerikalılar, İngilizler, Fransızlar 1933 denberi, bilhassa prehistorik ve protohistorik bakımdan sistemli çalıştılar. Amerikalıların Çatal-Höyük, Tell-El-Cüdeyde, Tel-Tâinat höyükleriyle eski Antakya beldesi sahasında, eski Séleucie'de; İngilizlerin Açâna höyüğünde, Âsi nehrinin döküldüğü yerdeki El-Minâ höyüğünde yaptıkları hafriyat bu mıntaka tarihini aydınlatmaya pek yaramıştır. Bu hafriyattan çıkan kıymetli eserlerin ancak bir kısmı bugün Antakya'daki Müzemizi süslemektedir.

Fakat: bu hafriyat pek de bol değildir. Ve devamlı bir Kronolojinin vesikalarını bulmak zordur. Sonra sistemli görünmekle beraber şüphe uyandıran yerleri çoktur. Neşriyat tam yapılmamıştır. Çıkan eserler, hele çanak-çömlek serileri, tam olarak müzemizde, Türkiye'de bırakılmadığından Türklerin bu havali hakkındaki bilgisi kırık-döküktür. Eksik neşriyatın eksik ifadesine bağlanıp kalmıştır. Bundan başka; bugün de, Hatay'la ayrılmaz bir bütün teşkil eden sahil mıntakası sistemli olarak araştırılmamış, çalışmalar, bura hakkında eski metinlerin dediği eksik sözlere, türlü türlü tefsirlere uğramaktan öteye geçmemiştir. Türk gözüyle Hatay'ı görmek ve arkeolojiyi Türklerin eliyle buralarda yeniden harekete getirmek bu bakımdan yerinde bir teşebbüs olmuştur. Burada çalışanların hem protohistorya ile, hem klâsik arkeoloji ile yakından alâkalanmış bulunması şarttı ki, Kurum'unda seçtiği heyet bu vasfı taşımaktadır.

Bitik hafriyatını bitiren heyet, daha dar bir kadro ile¹³ bu vazifeye geçmiştir. Giderken, Ankara-Köprüköy-Kırşehir-Kesiköprü-Arapsun-Nevşehir-Niğde-Ulukışla-Bozantı-Gülek boğazı-Yenice-Adana-Misis-Ceyhan-Toprakkale-Dörtyol-Payas-İskenderun-Belen yolu tutulmuştur. Bu sayede, geçen yıl batı yanı gözden

¹³ Direktör, Remzi O. Arık. Başasistan Hayri Sağlamtunç. Asistan Raci Temizer. Mimar; Mahmut Akok.

geçirilen Tuzgölü sahasının doğu yanında hemen hemen hiç gidilmeyen Kırşehir-Kesikköprü-Arapsun-Nevşehir yolundan gidilerek taramak; yolun öteki kısımlarını da gene kendi bakımımızdan, yeni olarak gözden geçirmek fırsatı kaçırılmamıştır. Adana-Ceyhan ovaları da mümkün mertebe taranarak sahil mıntakasının üstünde ehemmiyetle durulmuştur.

Türkiye'de Cumhuriyet devrinden itibaren başlayıp yapılan arkeoloji işleri sırasında: Hatay Heyetinin tuttuğu yol, daha önceleri de ayrı ayrı maksatla parça parça gözden geçirilmiştir.

Von Der Osten takip ettiğimiz yolun en büyük kısmını görmüştür. Ankara'dan itibaren aynı yoldan ve Köprüköy üzerinden Kırşehir'e kadar gitmiş, Kırşehir'den sonra yolunu değiştirerek Yerköy'e¹⁴, ve Kayseri'den Niğde'ye gelmiştir¹⁵.

İtalyan Arkeoloğu G. Jacobi'nin yolumuzun bu kısmında yaptığı gezi, kaydettiği arkeolojik noktalar hakkında uzun birşey söylemek imkânsız. Çünkü bu zat çok mahdut noktadan araştırmalarını yapmıştır. (Bakınız: Esplorazioni E Studi in Paflagonia E Cappadocia: 1936-XIV. 1937, XV, s. 16-17. Ayrıca, 26 s. Not 22 ter. de bibliyoğrafik malûmat verir.)

Bunlardan başka Ankara Halkevi'nin 1933 de çıkardığı, Ali Candar tarafından yazılan "Ankara'dan Nevşehir'e," adlı bir broşürde de Ankara-Kesikköprü arası için bazı işaretler vardır; fakat bunların çok ihtiyatla kullanılması elzemdir.

Yolumuzun öteki kısmına gelince: Von Der Osten Ulukışla, Ereğli, Bozantı, Gülek boğazı üzerinden geçerek Tarsus'a ve oradan da Adana'ya gitmişti¹⁶. Adana'dan Ceyhan istikametinde uzanan yolu takibederek Misis'e gelmiş, Adana ovasında birçok höyük tespitetmiş¹⁷, fakat bunlardan yalnız ikisinin adını zikretmiştir: Çatal-Höyük, Misis höyüğü¹⁸. Sonra Misis'ten geçerek Kozan'a uğramış, dönüşte Yılankalesi'ni görmüş¹⁹ nihayet Ceyhan'a geçerek ve bu civarda yedi höyük tespit ederek Top-

¹⁴ Von Der Osten, Explorations in Hittite Asia Minor (O. I. P. No. 2) 1927 PP. 77-81.

¹⁵ Aynı eser, ss. 98-99.

¹⁶ O. I. C. 929, No. 8, ss. 39-46.

¹⁷ Aynı eser s. 55.

¹⁸ (OIC, 1929). Ş. 52 ve 53.

¹⁹ Aynı eser, Ş. 59.

rakkale üzerinden Osmaniye'ye doğru gitmiştir²⁰.

Hetty Goldman da Çukurova'da 41 yerleşme yerinin mevcudiyetinden bahseder; fakat bunlar arasından, Yenice-Adana yolu üzerinde bulunan yalnız Zeytinli höyüğünün adını söyler²¹.

Çukurova höyüklerini gören ve tetkiklerde bulunan diğer bir arkeolog da Einar Gjerstad'dır²². Polonyalı Filolog I. J. Gelb²³ de Gülek boğazından geçerek Tarsus - Adana arasındaki höyükleri tespitetmişti.

Antakya mintakasında bulunan höyüklerden bahseden tek arkeolog Robert J. Braidwood'dur²⁴.

Böylece Ankara - Antakya arasında takip ettiğimiz yol üzerinde bulunan höyükleri muhtelif arkeologların kısım kısım gördüğü, bâzan da tespitettiği anlaşılmaktadır. Fakat, Kesikköprüden Nevşehir'e ve Toprakkale'den İskenderun'a giden yollar arasından kimse bahsetmemektedir. Bu itibarladır ki : Hatay'a kadar olan yolculuğumuz sırasında yaptığımız müşahedeleri tespitetmek faydalı olacaktır :

Ankara ile Karaoğlan arasında durmıyacağız. Buradan daha önce bahsettik, yalnız şunları ilâve etmek isterim.

Ankara'nın 13.6 Km. cenubunda 1165 rakımlı Kepek boğazı, bütün devirlerde, hele protohistorik çağlarda yol veren bir geçit olmasa gerek. Gerek Ahlatlıbel - Taşpınar (= Sığır höyüğü) - Hacılar yolu; gerek İncesu vâdisinden, Emir gölünün şimal doğusundan ve yeni bulduğumuz Halil - Öreni höyüğüne uğrularak Karaoğlan'dan geçen yol.... İkisi de Kepek Boğazı'ndan uzakta ve ona aykırı kalmaktadır.

²⁰ Aynı eser, s. 59.

²¹ Hetty Goldman, American Journal of Archeology, XXXIX, 1935, s. 526.

²² Einar Gjerstad; Revue Archéologique. 6 ıncı seri, cilt III. (1934) s. 155-204: «Cilician Studies». İsveçli arkeolog, 21 yerin çanak çömleğini incelemiştir. Bunlar Bozyazı höyüğü, Silifke, Hüdüde höyüğü, Lamas, Tömük kalesi, Soli, Soğuksu tepesi, Çavışlı höyüğü, Tırmır höyüğü, Kazanlı höyüğü, Tarsus, Kabarsanın höyüğü, Hacıbozan'ın höyüğü, Kestelin höyüğü, Tanverdi höyüğü, Yenice höyüğü, Karataş höyüğü.

²³ I. J. Gelb: Hittite Hieroglyphic Monuments (1939), OIP, vol. XLV, s. 5.

²⁴ Robert J. Braidwood. Mounds in The plain of Antioch. 1937, (O. I. P. XLVIII: Harita, II, s. 13) Bu kitaptan, küçük bir not halinde, Ülkü'de (Eski seri, 99, 1941) Tahsin Özgüç bahsetmiştir.

36 ıncı Km. deki Beynam (Çamlar) da R. Peters'in bulduğu Paleolitik buluntular biryana bırakılırsa²⁵, yerleşme yeri tespitedilmemiştir.

55-56 Km. doğu-cenupta bulunan Bâlâ'da, - Tuzgözü istebine, Şimal - Cenup istikametinde boşalan bir vâdinin üst başından aşağılara bakan bu yeşillik merkezinde - mermer sütun başlıkları, sütunlar gördük ve Jacopi'nin gördüğü yunanca kitabeyi mektebe kaldırtma tedbiri aldık²⁶.

Ankara'dan 75 km. doğu uzaktaki (Küçük veya Aşağı Boyalık) yeri kırmızı topraklı, bâkir bir saha olup Kızılıрмаğa doğru alçalan, uzun, geniş, arızalı boşluğun başlangıcıdır. Boşluk dediğim, aslında Kızılıрмаğın geçtiği geniş bir vâdidir. Vadinin geçit veren tek yerinde, Selçuklular'dan kalan sağlam ve Türk tekniğinin bir şaheseri olan taş, birçok gözlü köprü bulunur. Kızılırmak buradan, yalçın, dik kayalar arasından bükülüp akar. Öte geçede, Bayrak -dağının son etekleri yükselir. Hem bu etekler, hem köprüünün batı geçesindeki taşlık tepe Klâsik - çağda bir garnizon barındırmış bulunmaktadır. Elegeçen çanak-çömlek bunu gösteriyor. Bugün Ankara'da Etnoğrafya müzesindeki aslan heykeli buradan getirildiği gibi, Köprü'de kullanıldığını gördüğümüz mermer ve işlenmiş bloklar da bu garnizonlara ait olacaktır.

Dikkat olunacak nokta : Karaoğlan höyüğünden buraya kadar tek höyüğe raslamayışımızdır. Köprüköy'den sonra ancak 125 inci Km. de bir yığmaya rasladık. Bunun bir tümülüs alması lâzımdı. Çanak-çömlek vermemiştir.

133-137 inci Km. de Kaman'ın Çiftliği'ne rasladık. Kırşehir şosesinin solunda (şimalinde) bulunmaktadır. Buradan biriki Km. ileride köyün batısında uzanan bostanlar ve onları suluyan dere, şimalden cenuba, çiftliğin yani tümeltinin doğusunu çevrelemektedir. Kaman köyü ile şose arasında bir han bulunmakta olup buradan 4-5 Km. ileride, Ankara-Kırşehir yolunun 141-142 Km. sinde ufakça bir höyük tespit ettik. En yüksek yeri 8 metre kutru 200×150 kadar, ve vâdiye hâkim olup Çargar (veya Çevirga) adını taşımaktadır. Üstü düz, şekli beyzi, çevresi tamamiyle bozkırdır. Yalnız solundan (batısından) ince bir dere akmaktadır. "Kaman'ın Çiftliği,, denen tümeltide Klâsik; Von Der Osten'in "Kaman'ın

²⁵ M. Pfanenstiel, s. 16.

²⁶ Jacopi; Esplo. 1937 (XV), s. 16-17.

höyüğü,, dediği bu Çargar höyüğünde Hitit çağı parçaları bulduk. Bu höyükten 11 Km. ileride Temirli ve Kurancılı köyleri arasında, vâdi içinde, yol kenarında, küçük, basık, boz renkli, "Kurancılı höyüğü,, ortaya çıkmış. Bozca dağlarının eteğindeki ovada, köylere oldukça yakın bulunan bu höyük de, ötekiler gibi, yolumuzun bu kısmının vaktiyle iyice meskûn idiğini gösterir. (Bu yeni höyükten parçalar alamadık). 157 inci Km. de Sofular köyünü ve çevresini gözden geçirdik. Ankara'ya, müzeye getirilen klâsik eserlerin bu Sofular höyüğü ile ilgisi olmadığını anladık. Buna karşı, Konya istikşafı sırasında, Tuzgözü'nün şimal-batısında tespitolunan Sofular köyünün bir de höyüğü olduğu öğrenildiğine göre Ankara'ya gelen eserlerin burasıyla ilgili olduğu şüphesizdir ve Von Der Osten'in 1926 da gördüğü Sofular höyüğü, yolumuzun dışında 4 Km. kadar yukarıda kalmıştır.

171-172 inci Km. de yine Von Der Osten'in 1926 da gördüğü "Çoğun, Çoğun, Çöğün,, diye anılan höyüğü yolun 300 metre kadar solunda: bu addaki köyün yakınında, Kırşehir-Yerköy şosesiyle Ankara yolunun kavşağında tespitettik. Doğusundan gelen dere cenup yanını çifte bir çember gibi sarmış olup batı ucunda bir kaynak bulunmaktadır. 7-8 metre kadar yüksekte, 150-200 metre kutturda olup toplanan çanak parçaları Hitit, Firiğ, Klâsik çağ yerleşmelerine tanıklık etmektedir.

Çoğun höyüğünün bizce çok ehemmiyeti var. Dölaport, Von Der Osten gezileriyle de biliyoruz ki buradan Yerköy'e, kadar yol, sık sık höyüklerden geçer. Yerköy bizzat büyük bir höyük yanındadır. Bu itibarla Hititler devrinde batıdan gelip, Hattuşaş (Boğazköy) a giden yol, cenup için bu istikameti takip etmekte idi.

Çoğun'dan sonra cenuba dönen şose umumiyetle dağlık mın-takadan geçer. 185-187 inci Km. de ise şose yassı, ufak bir höyüğü ortadan bölüp geçer. Buradan sonra geniş, yeşil Kırşehir vâdisine girilmiştir.

Bu vadide birkaç tümülüse raslanır. Fakat heyetin asıl önemle üstünde duracağı yer Kırşehir höyüğüdür. Von der Osten'in 1926 da görüp üstünde pek durmadığı höyük, şehrin ortasında, 20-35 m. yükseklikte, 200-250 m. kutturda büyük bir tepe manzarası gösterir. Yeryer yapılan düzeltmelerle toprak bazı yanlara fazla yığılmış, bulunmaktadır. 1940 da topladığımız parçalar burada Bakır, Hitit, Klâsik çağların yerleşmelerini haber veriyordu.

Höyüğün üzerindeki Alaittin camisi, şimdilik müze ve askert depo yapılmış. Ankara müzelerine gelen Hitit işi öküz başı biçimli kaplar buradan getirilmiştir, amma bu höyükle alakası yoktur. Şehrin kendisi de "Makissos,, diye anılan klâsik bir merkezdir ²⁷.

Kırşehir'den sonra tamamıyla cenuba döndük. Tek yerleşme yerine raslamadan Kızılırmak havzasına indik. "Kesikköprü,, köyüne geldiğimiz zaman Köprü'nün Türk-İslâm çağında mühim bir geçit teşkil ettiğini gördük. Selçuk hanı haraptı. Fakat planı, hele yer yer istinat duvarları arasında gördüğümüz "Metope,, şeklindeki kabartmalarıyla san'atımızın bir şaheseri idi. Köprü azametli idi, çok tamir görmüştü. Bu münasebetle ilâve edeyim ki, protohistorik çağlarda bu yolun kullanıldığını gösteren tek alâmet yok.

Buna karşı; eski batı -doğu yolunun (hattâ Hititler zamanında bile) Kırşehir'den sonra Batı - cenubu takibederek Mucur - Aflak (veya Eflak) -Kabaca -Beştepeler-Hacıbektaş yanındaki Suluca-Karahöyük üzerinden, Kızılıрмаğın sağ sahili şimalinden Kayseri (Kâniş) ye vardığını şüphesiz bulmaktayım. Bu söylediğim yol, bütün uzunluğunca höyükler, tümülüsler, Klâsik çağ yerleşmeleri ile örtülü denecek haldedir. Bizim bu sefer takip ettiğimiz yola gelince: şimdiye kadar ya hiç gezilmemiş, yahut bahsedilmemiş bir sahadır ²⁸.

Kesikköprü'den sonra Kızılıрмаğın sol yani cenup kıyısını tuttuk. Bu yolda, ham sahadan ilerledik. 218 inci Km. de "Tak-yeli veya Gökhöyük,, dedikleri, çatal, ağaçlık bir tepeye eriştik. Burada tek çanak parçası bulamadığımızı göre tepenin tabii yahut-bu taraflarda artık pek sık bulacağımız-tümülüs olduğunu kabul ettik.

4 Km. ileride "Abu yahut, Emmi Uşağı,, denen harman yerinden geçip, ilerideki "Yamalı yaylası,,nın yakınında; Kızılırmak kıyısında, küçük, mahrutı, tarlalarla çevrili "Yamalı höyüğü,, tespit ettik. Elegeçen yüzdeki parçalar devir bakımından karakter-

²⁷ Bu hususta bakınız; W. M. Ramsay; Historical geographie, s. 269. Dr. K. Bittel: Kleinasistische Studien, 25-28.

²⁸ 1936 da bu mıntakaları dolaşan İtalyan arkeolog G. Jakopi Kırşehir-Kesikköprü-Bezirgân höyüğü (= Nyssa) ve Kırşehir-Hacıbektaş-Avanos-Ürgüp-Niğde yolunu gözden geçirmişti. En çok gezen Von Der Osten de az çok bu programa uygun gezdi.

ristik olmadığı gibi kireçle de kaplı idi. Kireç tabakası temizlenince çanak kırıklarında açık bir şahsiyet kalmıyordu. Bu itibarla höyüğün devirleri hususunda kanaat edinemedik.

İlerlediğimiz yollar hem yerleşme hususunda yoksul, hem de âdi patikalardan ibaretti. Bilhassa kayalardan meydana gelen zemin bir yolun varlığını bile reddettirecek unsurdu.

Kesikköprü'den 38 Km. doğuda: Kızılırmak'tan uzak olmyan "Tuz köyü,, bütün bu tuzlu, acı sulu mıntakada, tatlı suyu olan bir tuz kaynağı olarak dikkatimizi çekti. Kayalık (yâni say) bir zemine kurulan köy civarında klâsik çağlara ait bazı eserler bulunduğu anlaşılıyorsa da; tetkiki mümkün olmadı.

261 inci Km. de, yine Kızılırmak kıyısına yakın bir kayalık içinde Arapsun'a vardık. Tüf kayalıklarla işlenmiş mağaraları, kârgir evleri, bu evlerdeki eskiye çalar nakışlarla Mardin'e benzeyen, ağaçlar içinde, hele aşağı mahallesi tamamiyle bağlar bahçeler içinde yerleşen bu kaza merkezinin kalesi çok dikkate değer bir anıttı. Klâsik ve orta çağların hepsinde hizmet gören Kale; tüf, Konglomera kayalara oyulan kubbeler, kemerler, mağaralar, mezarlar, nakışlar ve her yerde yükselen "Peri bacaları,, arasında, bütün ufku kapatan efsanevi bir gemiye benzemektedir. Ürgüp gibi buraların da en dikkata değer tarafı bu tabiattır.

Arapsun'dan sonra cenuba döndük. 281 inci Km. de Nevşehir'e eriştik. Bütün bu koca sahalarda, Arapsun'dan sonra ilk defa ince bir dereden geçtik. Fakat Nevşehir sulak bir sahadır: daha uzaktan orta çağdan kalma kalesi, kat kat, üstüste gelen ev ve mahalleleriyle hayran kalınacak bir beldemiz; amma protohistorya bakımından cazip bir mevzu değil.

311 inci Km. de Derinkuyu'yu geçtik. Batımızda Melendiz dağları ve 1934 de hafriyat yaptığımız Göllüdağ krateri, doğuda Erciyeş yükselmektedir. Buralardan iri, yüksek tümülüslerle klâsik çağ eserlerinden kalıntılar çok [TTAED, III (1935), s.6-7].

329 uncu Km. de vardığımız höyük istasyonu, Kayseri (eski Kâniş) ten inen şimal cenup yoluna tekrar geldiğimizi hatırlatan arkeoloji eseri oldu. Gerçekten Kırşehir-Suluca Karahöyük (yâni Hacıbektaş) yolu ile Kâniş'e giden yoldan, cenuba ayrılan büyük yolun bizim takip ettiğimiz yolla alâkası olmadığı gibi, bu yolun protohistorya'da, ikinci derecede bir önemi de olmadığı yaptığımız bu istikşafıla meydana çıkmış bulunuyor. Jacopi'nin eski Nys-

sa'nın yerinde, Kesikköprü cenubunda rasladığı büyük (Bezirgân höyüğü) nün, diğer birçok yerleşmelerle ve bizim Konya Hafriyatı sırasında yaptığımız iştikşaf lar sayesinde tespit edilen höyüklerle birlikte, Tuzgölü'nün çevresine toplanan merkezlerden biri olması icabeder. Ankara-Tuzgölü, Konya-Tuzgölü yollarının kavşağı protohistorik zamanlarda, bizim tuttuğumuz yoldan çok aşağıda, Aksaray tarafında olacaktır. Zaten Niğde ve Bor havalisinde gördüğümüz bol höyükler bu yolların dökülüp geçtiği zengin yerleşme mıntikasını göstermektedir.

Yolculuğumuzun 360 ıncı Km. sinde, gece vardığımız Niğde, son 20 yılın arkeoloji işlerinde de boyuna adı geçen bir merkezdir. Ortaçağ beldesini taşıyan höyük, henüz el sürülmemiş olarak duruyor ve belki en eski "Nikita,, şehrini barındırıyor. Kalesinin izleri, surların kalıntıları yeni Niğde'nin her gün biraz daha kırıp, ezip dağıttığı şahitlerdir. Alâittin camisi, bilhassa minaresinin kaidesinde yazılı hükümdar buyrultusu sayesinde Kıprıs ile yaptığımız mimarlık alışverişlerini açıklamakta ; caminin medhalindeki kubbe, "voûte d'ogives,, lerle büsbütün dikkatimizi üstüne toplamaktadır. Akmesciti, ortamektep bahçesindeki Hudavent türbesi daima taze san'atiyle insanı hayran bırakırken yakınlarındaki kaya mağaraları, mezarlar, klâsik çağ yerleşmesini göstermektedir. 1934 de gördüğümüz Eskiğümüş, Niğde'nin şimalinde bulunmaktadır. Yekpare büyük bir kayaya oyulmuş güzel Bizans kilisesi ile, her zaman tetkiki önemli bir mevzu Niğde'nin pek yakınında bulunuyor demektir.

Niğde'den sonra, klâsik çağların "Tıyanide,, dediği mıntıkayı ayrıca incelemedik. Yolumuzun geçtiği yerlerden tümülüs ve höyüklere kısaca işaret edip kalacağız.

Niğde ile Bor arasında, yolun sağında oldukça büyük bir höyük gördük. Bunu (Bor höyüğü) olarak ele aldık. Bor'da bulunan Hitit hiyeroglifli kitabeyi bu vesile ile anmamak imkânsızdır.

Yolumuzun solunda, porfir cinsinden renkli mermerlerin bulunduğu tepelerde iki, yolun sağında, Bor höyüğünün cenup ilerisinde bir tümülüs tespit ettik. Tümülüsten hemen sonra, gine yolumuzun sağında, Kemerhisar (=Tıyana) örenlerini, bahçelerini seyrettik.

391 inci Km. de derecesiz kötü olan yolun sağında, demiryolu istasyonu yakınında ufarak bir höyük, ondan sonra, Kolsuz

köyü ile Kavaklıyel arasında, sağda, başka, orta büyüklükte bir höyük tespit ettik.

Buradan başlayarak Toroslar, ufku bir kemer gibi kuşatır. Kapadokya ve Tiyana illerine kapalı havza hali veren yüksek, karlı, diş diş dağ dizileri her yanı o türlü sarar ki yolun nasıl ilerlediğine şaşılır. Gerçekten de yol artık bir belden, dar bir boğazdan kıvrılır, süzülür, meşhur Toros geçidine yaklaşır. Artık ne tümülüs ne höyük görebilirsiniz. Osmanlı eserlerinden başka görülür eser taşımayan Ulukışla'dan itibaren bu geçidin içindedir. Çiftehan'ı, Şekerpınarı'nı, Pozantı'yı (460 ıncı Km.), Gülek boğazını (472 inci Km.), bu göklere değen dağların dibinden, Çakıt suyunun kıyısından görür geçersiniz. Niğde'den Pozantı'ya daha doğudan, başka bir vadiden inen yolu göremediğimize çok esef ediyorum. Gülek boğazına girenlerin unutamadığı "İbrahim paşa tabyaları", denen kuleleri, Yunanca bir kitabe ile asıl "Kilikya Kapısı", na girildiğini haber varen meşhur kayayı bilhassa kayıt edeceğim.

"Kilikya Kapıları = Piliae Cilicae", ve Toroslar 531 inci Km. de bitti. "Çukurova", ya indik. İner inmez höyüklerle karışlaştık.

"Paşa çiftliği", nde Tarsus yolunu sağımızda bıraktık; tarlalar içinden 540 ıncı Km. deki Yenice'ye vardık.

Mis H. Goldmann²⁹, Prof. Garstang³⁰, İsveçli Gejrstadt³¹ tarafından hemen baştanbaşa taranan bu ova höyükleri, yerleşmeleri üzerinde durmayacağım.

566 ıncı Km. de eriştiğimiz Adana (Adanaion), "Tepebağ", mahallesinin bulunduğu bir höyük üzerinde türemiş görünüyor. Gerçi "Tepebağı", üzerinde, tesadüfi olarak açılan bir sondaj yeri, ancak klâsik çağ eserleri, bir kuyunun taş bileziklerini (Adana müzesindedir) vermiştir. Bununla beraber bu höyükte daha esaslı bir araştırma şarttır.

Adana müzesi içindeki teşhirin çok sistemsiz, hatta şaşırtıcı olmasına rağmen; Yümüktepe (Mersin, Garstang Kazıları), Gözlükule (Tarsus. Goldmann Kazıları) ve bu çevredeki höyüklerden

²⁹ AJA, XXXIX (1935).

³⁰ AAA, XV, 1-2 (1936-37); Expl. in Cilicia. AAA, XV, 3-4. AJA, cilt, XXXVII, I (1843); Discoveris at Mersin.

³¹ RA, cilt III. (1934).

gelen protohistorik eserlerle doludur. Hatay'da çalışacak olan her arkeoloğun bu Müzede uzun uzun çalışması gerekmektedir. Bu müzedeki etnoğrafik malzemenin daha teknik korunması, daha ilmi teşhiri yapılmadıkça üstünde durmak faydasızdır.

Adana'dan klâsik menşeli olup eski (Saros = Seyhan) üzerine kurulmuş olan köprüyü geçerek çok kötü bir yolda, fakat dünyanın en bereketli toprağı üzerinde doğuya yöneldik. İncirlik istasyonu karşısındaki (yolun sağında) nispeten ufak sivrihöyük (575 inci Km.) Adana'dan 9 Km. uzakta (8-9) metre yükseklikte, 150-200 M kutrunda) bulunuyor. 7 Km. sonra, yolun gine sağında ve istasyon karşısında rasladığımız Kürkçüler höyüğü büyüktü. Üstü düz ve çift tepeli olup cenup-batı eteğinde şoseyi şimal-cenup istikametinde kesen bir dere yatağı gözükmemektedir. Höyük 8 metreden yüksek değildir. Bu bahtlı ova, doğuda dağlara varıp dayanmakta, yol istemektedir. Kürkçüler'den 11 Km. sonra (593 üncü Km. de) erişilen Misis (eski Mamestie veya Mopsueste) yolun böyle bir önemli geçit yerini seçmiştir. Büyük bir höyük, bu günkü ufak nahije merkezini eteklerinde, kısmen üstünde taşımakta; Ceyhan nehrinin (=Pyramos) sağ yani şimal geçesinde bulunmaktadır. Höyük tabii bir tepe üstüne kurulmuş, üstü düz, her yanı delik deşik edilmiş çok eski bir yerleşme yeri. Burada dağ ve ova bitkileri karışıyor; hurmanın yanında murt (Myrthe) yeralmıştır. Ceyhan'ı bir güzel ve eski Türk eseri olan Taşkörü'den geçince kervansaray, han, mescit yıkıkları ile karşılaşıyoruz. Ve bunların eski kaynaşmasını tasavvur kolay olmaktadır. Dağları yırtıp geldiğine inanılmıyacak kadar durgun, yayvan Ceyhan, aslında bütün eski yollara, eski hayata rehberlik, tanıklık yapar gibidir. Adana ve Ceyhan ovası, çöl olabilirdi. Fakat şu ilerimizdeki Gâvur dağları (=Amanos); Ceyhan, Seyhan dediğimiz yollarla onun hayatına girmiş, onu kökünden değiştirmiş, ona mesut bir ova çehresini vermiş. Şu kısa yolda, bu kadar sık yerleşme yerleri görmemizin sırrını hazırlamıştır.

Ceyhan nehrine müvazi giden yolumuz artık tepelerden geçiyor. "Çakaldere köyü," ardındaki höyüğü görüp geçerek (7 Km. uzakta, yani 600 üncü Km. de) yolun solundaki, ufarak Çokça höyüğünü (601 inci Km. de) tespit ettik. Yolun ve Ceyhan'ın kıyısında bulunup doğu eteğinde bir de kaynak fışkıran höyük tahminen 8 m. yüksekliğindedir. Üstünden topladığımız parçalar

protohistorik ve klâsik çağ yerleşmelerini gösteriyordu. Ayrıca: klâsik çağ ve Türk-İslâm devri mezarları da vardı. Gâvur dağları, hele Yılkalesi, buradan ne güzel görünmektedir.

606 ıncı Km. de, Yılkalesinin önünden geçiyoruz. Bir ören haline girsede, her yana hakim olduğu gözüken ve tabii tepelerden birisinin üzerine kurulan bu Ortaçağ eserinin dibinde yola 200 m. kadar uzakta bir köy, köyün yanında da orta büyüklükte üstü mezarlık olan bir höyük, bir de çeşme vardı. Kale'nin burçları, kapısı-köyün ve höyüğün bulunduğu -cenup tarafında idi. Kalenin şimal yanı yalçın kaynaklarla korunuyordu. Şu sade görünüş bile Ortaçağın, herşeyini şiddetle, hesapla, kinle müdafaa ettiğini telkin eder gibidir.

Yılkalesinden sonra biraz cenup doğuya yöneldik, ve 607 608 inci Km. de soldaki Sirkeli köyünü geçtik. Yolumuzun şimal ilerisindeki Ceyhan kıyısında bulunan Sirkeli Hitit anıtını görmek pek zordu³².

Sirkeli'den 7 Km. sonra (614 Km. de) Ceyhan kaza merkezi ağzında sağda bir höyük yükseliyor. Bugünün ihtiyaçlarından doğan ve çok hareketli görünen sanayi-ticaret merkezi Ceyhan'ın ilerisinde, pamuk tarlaları arasında iri höyükler çok sayıda gözüküyor. Buralarda durmaya programımız müsaade etmiyordu. Hemen hepsi görülmüş, Adana müzesine çanakçömlek örnekleri getirilmişti.

Asıl dikkat ve ehemmiyet verilecek nokta şu: Birbirinden belirli aralıkla ayrılan höyükler bütün bu bereketli transit sahasını kaplamaktadır.

Veysiye istasyonu önünde Mercan-çayının, Raşidiye veya Dağıstan köyünden kıvrılıp höyükler arasından gelen yatağını solumuzda bırakıp Osmaniye'ye doğru demiryolunu takip ediyoruz. 638 inci Km. de Köseler köyü ve höyüğünden; 641 inci Km. de Mustafa beyli köyü içinden geçiyoruz. Sağ ileride tepeler, dibinde höyük, solda jeolojik bir hadise gibi ele alınacak olan adalar halinde topraklar . Buralar bir içdeniz miydi ?

Mustafabeyli'nin huğ denen, çatısı ve duvarları sazla örülmüş, mahrut biçimli meskenlerine dikkat ettikten sonra 647-653 üncü Km. de Toprakkaale'yi sağımızda bırakıp istasyonuna, Adana, Ma-

³² Sirkeli anıtı için bakınız; J. Garstang, Güterbock, LAAA, XXIV, I-II, 64.

latya, İskenderun, Halep yollarının bu kavşağına - vardık. (659 uncu Km.).

Sonra İskenderun'a ayrılan demiryoluna müvazi giden berbat bir yoldan cenuba yönelip Toprakkale'yi gine sağımızda bıraktık. Kale tabii bir yüksek tepeyi çift suru ile taştan bir taç gibi kuşatmaktadır. Burada daha çok klâsik ve Türk - islâm eserleri bulduk. Fakat bir ufak sondaj yapılmadan, bu dört yol kavşağına hükmeden yer için kesin bir kronoloji söylenemez.

Cenup yolu, bir pencere gibi açılmış bulunan tepeden aşıyor. Kale - bazı bilginlerce "Pylae Americae", yahut "Porta Americae", - bu pencereden ovaya, denize, yola, geçide, cenuba bakıyor ve hükmediyor. Bu garip boğazdan sonra tepecikler âlemi başlıyor. Artık kıyı havasını doğrudan doğruya kokluyoruz.

Arkeoloji bakımından Erzin istasyonu (661 inci Km.) yakınındaki su yollarını (Aqueduc), klâsik devrin güzel bir kalıntısı olarak yazacağım. Bunlar umumiyetle "İssus örenleri", deye tanınmaktadırki hiç bir esasa dayanmaz.

Bilhassa dönerken üzerinde durabildiğimiz bu yerlerin bize öğrettiği iki höyük vardır: Erzin istasyonundan ayrıldıktan hemen sonra görünen, Akdeniz'le yolumuzun arasında, 665-667 inci Km. deki höyük; sonra takriben 984 üncü Km. mizde, "Büyük Çaylı", dan sonra, hemen hemen deniz kıyısındaki büyükçe höyük. Buna "Kenedin, Kınadin höyüğü", diyorlar. 10 m. kadar yükseklikte, 200×300 m. kutturda, üstü düz yayvanca idi. Denize bakan yanı alçak, dağlara, yola bakan tarafı dik olan höyük, biçim bakımından Orta Anadolu'dakilerden ayrılıyordu. Yalnız, Ceyhan ovasında, Mustafa beyli köyüne varmadan rasladığımız Köseler höyüğü ile benzerlikleri var. Kenedin höyüğü olsun, öteki höyük olsun; Gâvur dağlarından gelen dar ve seyrek raslanan vâdiler'in denize gelip açıldığı yerlerde: Akdeniz kıyısında fakat Ceyhan ovası ile Hatay arasında bulunmaları bakımından da çok dikkate değer. Askerî durumları, onları incelememize engel oldu. Fakat ilk fırsatta bunlar sistemle araştırılmalıdır. Gâvur dağlarından gelen vadilerin önündeki tepecikler, höyüklerin o vasıta ile münasebette bulunmasına engel olmayacak durumdadır.

Dörtüol ve ondan sonra takip ettiğimiz dar, fundalık saha, denizle Gâvur dağları arasındaki tek kara yoluna geçit vermekteydi. Ne gariptir ki kumluk, kayalık, murtlar, ağı çiçekleri ile

örtülü bu dar geçitte; tarihin hiçbir hâtırası kalmamış gibidir. 692 inci Km. mizde vardığımız Payas, yarı hapisane, yarı ticaret merkezi çehresi veren eski, tarih yapıları ve biraz ilerideki kaleleriyle buralara kısmen arkeolojik bir görünüş verebilmektedir. İskenderun'dan şöyle 20 Km. uzağız. Ayas (= Yumurtalık) gibi her bakımdan tarihle, arkeoloji ile münasebetli olan yer; plâjları, eski ve ünlü denizciler yetiştiren limanlarıyla karşımızdadır. Payas'ın Hapishane olduğu devri unutturan tarih yapılar arasında eski hanı, bedesten'i Kale'si, camisi, hamamı, üzerinde önemle durulacak anıtlar olduğu gibi iskelesi, şimdi تنها, işsiz görünüşüne rağmen, beldenin varlığının hikmetini anlatan bir geleneğin canlı şahidi gibidir³³.

Payas'ta ve onun ilerisinde, cenubunda bulunan klâsik ve Orta çağlara âit eser yığınlarıyla Örenlere, ilk dünya harbinden sonra daha dikkatle bakılmıştır. Hatay mıntakasını bir turizm merkezi yapmak yahut Amanos'lardaki bütün askerlik imkânlarını ele almak istiyen devletlerin yardımıyla bu alanlar-eskiye nispetle daha iyi işlenmiştir³⁴. Bununla beraber, bilhassa Payas'ın onun eski limaniyle yakınlarının prohistorya bakımından daha esaslı incelenmesine ihtiyaç vardır. Bizim bu seferki görüşümüz yeni vesikalar vermemiştir. Ne buralarda, ne İskenderun'a daha yakın (11 Km.) olan Sariseki'de, eski Myriandos (veya Myriandros) u olsun hatırlatan izler, eserler bulamadık. Dâra ve İskender arasında geçen kesin savaşın yeri olan eski İssus'u aramak, hedefimize girmiyordu. Bununla beraber, Amanus'un doğu eteklerinde, Amık'dan, Karasu vadisinden başlayıp Alaybeyli-Darb-Sak (eski Sachoi) den yahut Gündüzlü'den, Ceylanlı'dan, Aylan yaylasından, Chalan kaleden ve Değirmenderesi'nden geçerek Sarisekiye geldiği şimdi daha iyi anlaşılan yolun izlerini görmek mümkün oldu. Eğer Amanos'un bu yolun üstünde kalan şimal yarıları, aynı dikkatle taranmış olsaydı yukarıda işaret ettiğimiz höyüklerle-İskenderun körfezinin şimal ucunda ve doğu kıyısında tespitettiğimiz Kene-

³³ Payas hakkında en son yazı'yı şurada görmekteyiz: Ali Rıza Yalgın «Payas Kalesi» Çınaraltı, sayı 51 (1943).

³⁴ Bu hususta esaslı bibliyografyayı R. Dussaud vermiştir: *La topographie historique de la Syrie antique et Médiévale* (1927), s. 413-447. Bundan başka bol krokileri, tek kalan bazı araştırmalara yer vermesi bakımından şu iki eseri de hatırlatmak isteriz: Paul Jaquot, *L'Antioche* (3 cilt. 1931). Le Père Chammas, *Aleksandrette* (1931).

din höyüğü ile daha yukarıdaki hüyükçe... - gelip açılan geniş yarıkların, vâdilerin, Amanos doğusundaki başlangıçlarını, Amanos' daki, çizilerini tespitetmemiz mümkün olurdu. Şimdiki Sakçagözünden, (Aslanboğazı) ndan ve Bahçe'den geçip Toprakkale kavşıtına gelen yolun önemini, kolaylığını unutmamak, hatta Amanos geçitlerini (Pylae Amanicae) burada arayanlara kısmen hak vermekle beraber tahmin edilebilir ki, Kenedin höyüğü ile öteki höyükün hizasına gelen, meselâ doğuda Hacılar'dan veya Hassa'dan başlayan vadilerde, Amanos'un doğu ve batı eteklerine gelen başka yollar bulmak çok mümkündür. O zaman İssus mevki, İssus savaşıyla ilgili olarak Dâra'nın İskender'in arkasını almak üzere kullandığı geçit hakkında başka mütalâalar ileri sürülebilirdi. Bugünkü durumda ise; Dâra'nın Sakçagöz-Bahçe ve Dört Yol üzerinden ağırlıklarını geçirttiğini, İssus'un belki de Toprakkale'de Gözene taraflarında bulunduğunu ve geri kaçarken olsun Sariseki-Değirmenderesi-Gündüzlü yolunu kullandığını ileri sürenlere katılmak çaresizdir. Meşhur (Pylae Syriae) veya (Pylae Ciliciae) i burarlarda arayanlara da itiraz etmek güçtür. Gördüğümüz klâsik ve Ortaçağ mimarlık kalıntıları geçtiğimiz yerlerde, buradaki kadar kuvvetli değildi.

Sariseki ile İskenderun arasındaki onbir Km., protohistorya bakımından hemen tek işaret taşımamaktadır. İskenderun'da da araştırmalarımız bu yönden menfi netice vermiştir. Bu vesile ile eski İskenderun'u, şimdiki şehrin doğusunda bulunan tepelerde arayan ve bulanlara iştirak ediyoruz. Denizin her yıl-seller, dereler ve sairenin getirdiği çamurlarla, çakıllarla-bir metre dolduğunu, bugünkü İskenderun'un biraz altında kum çakıl ve deniz böceklerinin kabuğu bulunduğunu düşünürseniz³⁵ İskender veya Antigone tarafından kurulan Hellenistik beldenin doğudaki tepelerde aranmasını haklı bulursunuz. Zaten böyle bir kuruluş, Helenistik devrin ruhuna, tarzına da uymaktadır. İskenderun'la Belen bugün 14 Km. lik bir asfalt yolla birbirine bağlıdır. Bu yeni yol hiç olmazsa 2300 yıldır işliyen yol mudur? Pek bilinemez amma, İskenderun'la Belen arasında 12, Belen'le Topboğazı arasında 40, viraj bulunduğunu gözönünde tutarsanız kestirme yol prensibine riayet eden eskilerin şimdiki çiziyi takip etmediğine inanabiliriz.

³⁵ L'abbé Mascle'den naklen: P. Jacquot, Antioche, I (1931), s. 64-65,

Belen'in bugünkü görünüşü yalnız Türktür. Yavuz'un yaptırdığı ayakta kalan cami, Kauuni'nin yaptırdığı han... hepsi Türk sanatını, Türk yerleşmesini nakleder. De Lortet'nin 1875 de gördüğü³⁶ birkaç katlı ve Roma çağından kalma su terazilerinden (Aquaducs) veya "Surya Kapıları,, diye ad takılan dörtköşe ayaklardan bugün birşey görülemez.

Fakat Belen'de kalıp vadileri gözden geçirince :

a. Şimdiki kasabanın ortasından geçen derin vadinin ve Belen suyunun, Soğukoluk ve Nergizlik yaylacıklarını solda bırakarak garba indiğini, İskenderun'unun takriben 8-10 Km. cenubunda, denizden ancak 4-5 Km. geride (doğuda) ovaya açıldığını görürler. Tahminimiz odurki protohistorik geçit işte asıl bu vadidir. Zaten, Karaağaç höyüğünü meydana çıkarmamız bu tahminimizi çok kuvvetlendirmiştir.

b. Bundan başka Belen'den Amık ovasına ve Antakya'ya giden kestirme bir yolun da *Kanlıdere* ve *Bagras*'dan geçtiğini tesbitetmek kolaydır.

* * *

Hatay'daki çalışmalarımızı, Antakya'ya varınca şöylece böldük:

- A. Amık ovasını taramak.
- B. Eski Antakya beldesini -Amerikalıların son kazıları ile arkeolojiye getirdikleri ışık altında - tarhmak.
- C. El-Minâ'yı, Süveydiye'yi taramak.
- Ç. İskenderun -Arsuz kıyı alanını araştırmak.

Arkeolojide "mükerrer,, kelimesini ne kadar ihtiyatla kullanmak, "mükerrerdir,, diye yerleri ve eserleri incelemekten vazgeçmemek gerektiğini bu Hatay araştırmalarımızda bir daha gördük.

Asıf ve Türk Hatay'daki arkeoloji araştırmaları ancak 1933 de başlar. Şikago Üniversitesi adına Anadolu'daki kazılara başasistan olarak katılan Dr. C. W. Mc. Ewan, gine o Üniversite adına araştırmalar yapmış; sonra Çatalhöyük'te kazıya başlamıştı.

İlkin, Hattına ilindeki Hitit krallığının merkezi Kunulua (İncildeki Calneh) diye elealınan bu çok büyük höyüğün, ticaret yol-

³⁶ De Lortet, La Syrie d'Aujourd' hui. Voyages dans la Phénicie, le Liban et la Judée. Paris 1884.

ları üzerinde, önemli bir merkez olduğu anlaşılmıştır³⁷.

Mc. Ewan heyetinin değerli bir işi bu sırada hemen bütün Amık ovasının höyüklerini tespitetmiş olmasıdır³⁸. Bu pek değerli çalışma sonunda Amerikalı heyet 1936 da, (Tell-el-Taînat) daki kazılarına başlamıştır³⁹.

Amerikalı Heyetin, 1934 den itibaren Tell-el-Cüdeyde'de açtığı meşhur yarma bütün Hatay arkeolojisini ilgilendirir. Şimdi, Amık ovasındaki su hizasından 2.50 ye kadar inip sağlam toprağı ve neolitik katı bulan Amerikalı arkeoloğlar, Önasya arkeolojisi bakımından büyük iş görmüş sayılırlar⁴⁰.

Amık ovasında sistemli hafriyat yapan öteki Heyet, İngiliz Arkeoloji Kurumları adına çalışan Sir Leonard Woolley'dir. Ve başlıca çalışması, yine Halep'e, şimali Mezopotamya'ya, Fırat'a giden yol üzerinde bulunan Tell-el-Açâna'dadır⁴¹.

³⁷ Çatalhöyük kazılarının tam raporu yoktur. Kısa haberlerin bibliyografyası şudur : American Journal of Semitic Languages and Literatures, 1939; cilt L, s. 190-191 (N. C. Debevoise'in yazısı).

İdem, 1934, cilt LI, s. 61-62 (Dr. C. W. Ewan'ın raporcuğu).

İdem, 1935, LI, s. 204. (N. C. Debevoise).

İdem, 1935, cilt LII, s. 61-62 (Mc. Ewan).

American Journal of Archaeology, 1935, cilt XXXIX, s. 146 (W. F. Albright) Syrian Expedition. 1937

³⁸ Yukarıda da yazdığımız gibi, R. Braidwood; bu çalışmaların neticesini « Mounds in the plain of Antioch. An Archaeological survey. 1937,» adlı eserde toplamıştır.

³⁹ Tell-el-Taînat için esaslı rapor yoktur, kısa haberler için bakınız :

Ajsl, 1935, cilt LI, s. 268.

Ajsl, 1935, cilt, LII, s. 65-66 (Mc. Ewan).

Ajsl, 1937, cilt, LIII, s. 114.

Ajsl, 1937, (Temmuz cilt LIII, 268 (Mc. Ewan).

Ajsl, 1938, cilt LV, s. 219-220 (Mc. Ewan).

AjA, 1938, cilt, XLII, s. 173 (Glueck Nelson).

⁴⁰ Şimali Suriya'ya, Fırat'a giden yol üzerindeki höyükler arasında bulunan Tell-el - Cüdeyde için bakınız :

Ajsl, 1934, cilt LI, s. 64 (Mc. Ewan).

Ajsl, 1935, cilt LI, s. 205 (N. C. Debevoise).

Ajsl, 1935, cilt LII, s. 64-65 (R. Braidwood).

Ajsl, 1936, Temmuz, cilt LII, s. 271 (S. Hardy).

AjA, 1935, cilt XXXIX, s. 145-146 (W. F. Albright).

⁴¹ Sir L. Woolley, henüz bitmiyen bu kazılarının neticesini bol, çeşitli neşriyatla bildirme usulünü bu sefer de tutmuştur :

Ajsl, 1936, cilt LIII, s. 64 (Ricard A. Parcer).

Bu çalışmalar birbirini tamamlayarak neolitik çağdan Osmanlı devrine kadar, Hatay'daki kültür safhalarını tanıtmaya yarımışlardır.

Buunla beraber; bugün Tell-el-Cüdeyde sondajlarından, Çatalhöyükten, Tell-el-Tainat'tan elimizde ne vardır? Braidwood'un ufak- kitabı, kırık dökük kısa haberler . . . ve Antakya müzesinde hem eksik, hem de "hâfirler," in sıraya koymadığı bazı eşya. Tell-el-Cüdeyde sondaj yeri erimiş, kapanmaya başlamıştır.

Öteki yerler de öyle. Hâfir büyük raporunu, bize kültür eşyasını tanıtacak rehberi henüz vermemiştir.

Sonra; Braidwood'un güzel eseri, bütün Hatay'ı içine almıştır. Amanus, bütün kıyı alanları onun tetkikinin dışında kalmıştır. Bundan başka, bu güzel eserdeki tetkiklerin bir kısmı, bazı ihmal veya dikkatsizlik gösterir. Sözgelimi, Karasu ile asfalt arasındaki Arpatepe (No. 98) höyüğünde söyledikleriyle uyuşmayan müşahedelerimiz var. Açıana'ya giderken, yolun sağında "Küçük Tell-el-Tainat,, höyüğü var ki, Braidwood ona 127 sayı-

Ajsl, 1937, cilt LII, s. 113 (Raymond Bowman)

Ajsl, 1938, cilt, LV, s. 104.

Ajsl, 1938, Nisan, cilt LV, s. 219.

Ajsl, 1938 Temmuz, cilt LV, s. 329.

Ajsl, 1938 İlkteşrin, cilt LV, s. 435-436.

Ajsl, 1939 cilt LVI, s. 317-18.

Ajsl, 1939 İlkteşrin, cilt LVI s. 433.

AjA, 1937 cilt XLI, s. 8-10 (Mc. Ewan)

AjA, 1938, cilt XLII, s. 174-175.

AjA, 1938, Temmuz-Eylül, cilt LVII, s. 379.

AjA, 1939, cilt XLIII, s. 155.

JHS, 1936, cilt LVI, II, s. 133 (A. Evans). Illustrated London News, 19

İlkkânun 1936, s. 1148.

JHS, 7 Eylül 1938, s. 503-505

JHS, 9 İlkteşrin, 1937, s. 604-5 (Woolley)

Syria, 1938, cilt XIX s. 30-38 (C. F. A. Saeffer). Antiquaries journal; Sonkânun 1938, cilt XVIII s. 1-28.

Aj. 1937 Sonkânun, cilt XVII, s. 1-16.

Nature : 18 Haziran 1938, s. 1092.

Nature : 12 Şubat 1938, s. 279.

Nature : 10 Eylül 1938, s. 468.

Nature : 9 Nisan 1938 : s. 715.

« 25 Haziran 1938, s. 1131.

Times : 8 Şubat 1936 (L. Woolley)

nı vermiştir ve Amerikalıların imtiyaz alanına girdiğini, henüz yoklanmadığını söyler. Halbuki höyük adamakıllı kazılmıştır. Neticeden haber yoktur. Açâna'nın cenubundan, batısından geçen derenin öbür kıyısında No. 135 ile tespitettiği (Mounds, s. 18 ve 34) yerin sondaj gördüğünü söyler. Halbuki orada böyle bir höyük yoktur.

Bundan başka Amık'ta yapılan kazılar ancak Antakya-Halep yolu üstünde toplanmıştır. Ne Karasu mıntakası, ne gölün şimal kısmı - höyüklerin yüzünden toplanan, şüphesiz eksik parçalar bir yana durursa - yoklanmadan duruyor demektir.

Nihayet, Açâna, Tafnat gibi yanyana denecek iki höyük bile birbirinin aynı olan neticeler vermemiştir. Şunu da söyleyelim ki Hatay'ın prehistorya, protohistorya kazılarından hiç birisi bize o çağların mimarlığını, cemiyet yaşayışını aksettirecek genişlikte yapılmamıştır. Bütün bunlar arkeolojinin dinamik kısmında "Mükerrer,, tabirine yer olmadığını gösterir.

Bu itibarlardır ki, Hatay'ı yakından görmemiz, incelememiz; gerekirse büyük bir hafriyat açmamız lüzumsuz ve "mükerrer,, iş yapmak sayılamazdı.

*
* *

a. - Amik ovasındaki araştırmalar.

Şikago Üniversitesi'nin arkeoloji heyeti 1935-1939 çalışmaları sırasında bütün başladıklarını bitirmemekle beraber, tabakaları dikkatle ayıran kazılar yapmış, bu kazıların neticesine dayanarak jeolojisini, morfolojisini tespitettiği yerleşme yerlerinin kültür durumunu aydınlatmak yolunu tutmuşdu.

İlkin müzeyi ele aldık. "Test,, vazifesi gören Tell-el Cüdeyde eserlerinin sıraya konmasıyla uğraştık. Bu hususta hem Braidwood'un izahlarından, hem tamamlanmamış bulunan Açâna ve el-Minâ eserleriyle neşriyatından faydalandık; hem de bir sondaj olan Tel.el-Cüdeyde'ye, eksik kalan Çatalhöyüğe henüz bitmemiş Tâinat'a, Açâna'ya yaptığımız gezi ile topladığımız -tamamlayıcı-bol çanak çömleğe dayandık.

Höyüklerde yaptığımız araştırmalar, Amık'taki 178 i geçen höyüğün hepsini içine almış değildir. Sınırlarımız dışında kalanları bir yana bırakalım; bizim topraktakilerin bile sistemle incelenmesi bu mevsime sığmıyordu.

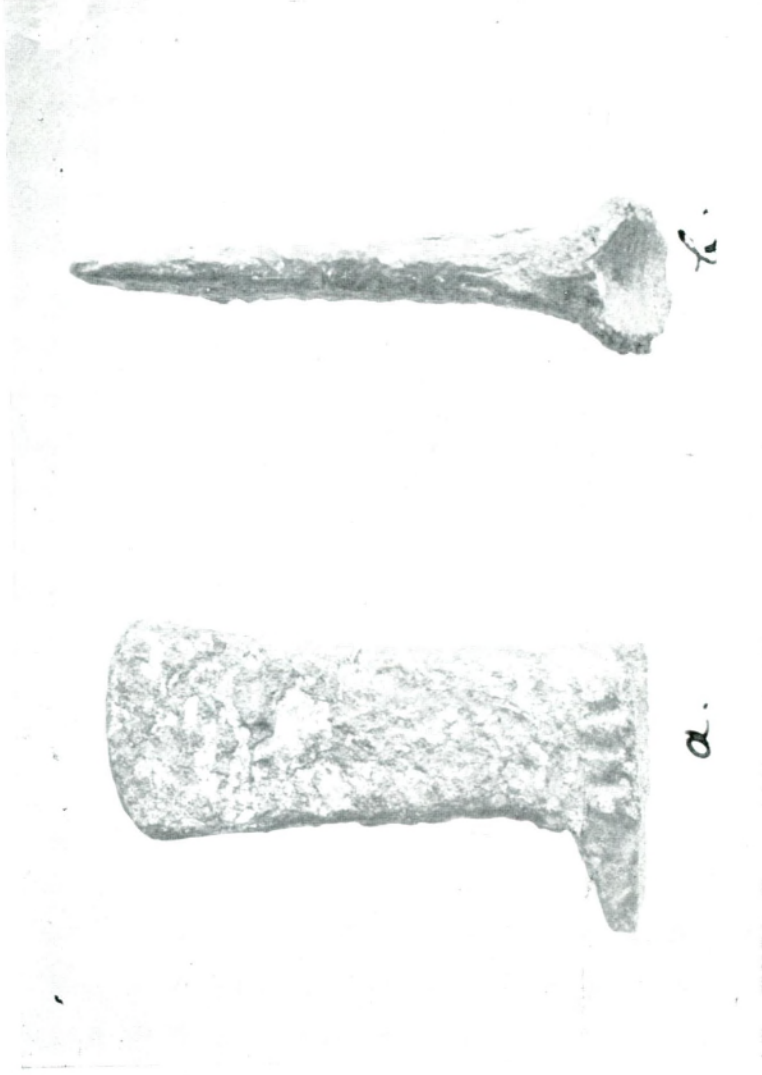
Şekil 1 — Bolu'daki protohistorik höyükte
bulunan antropomorf kap.
Bakır çağı.

Şekil 2, 3 — Üskübi'de tiyatro ve mozayikler

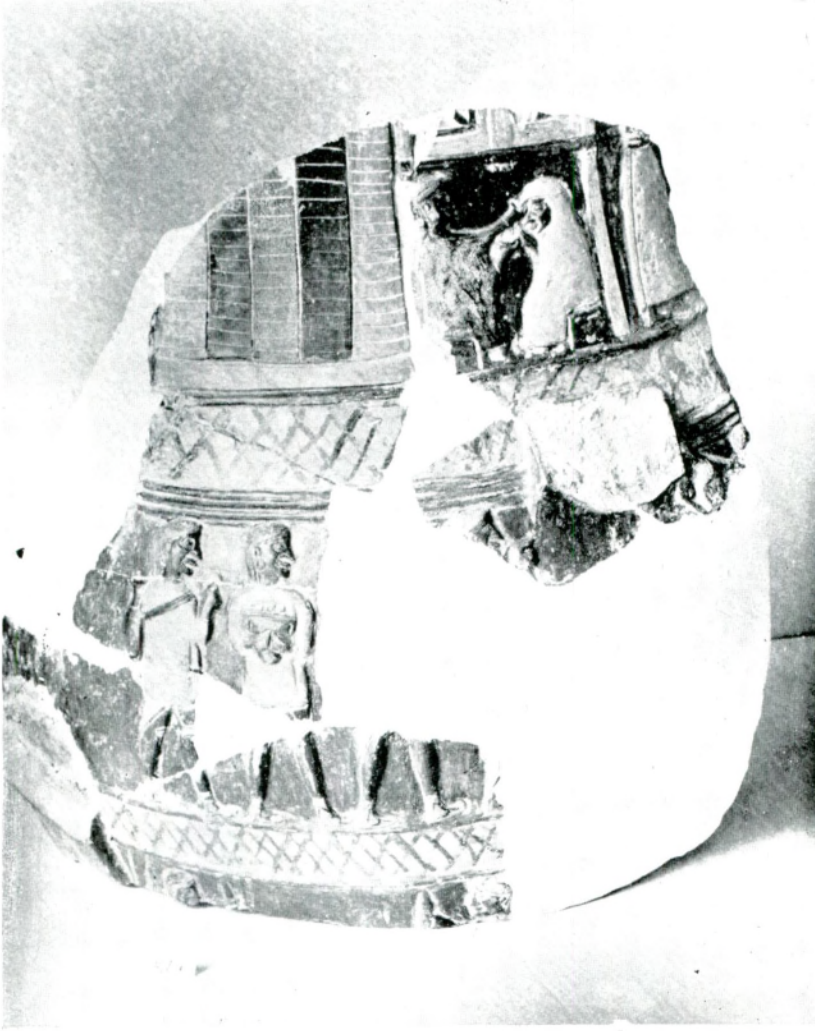

Lev. LII

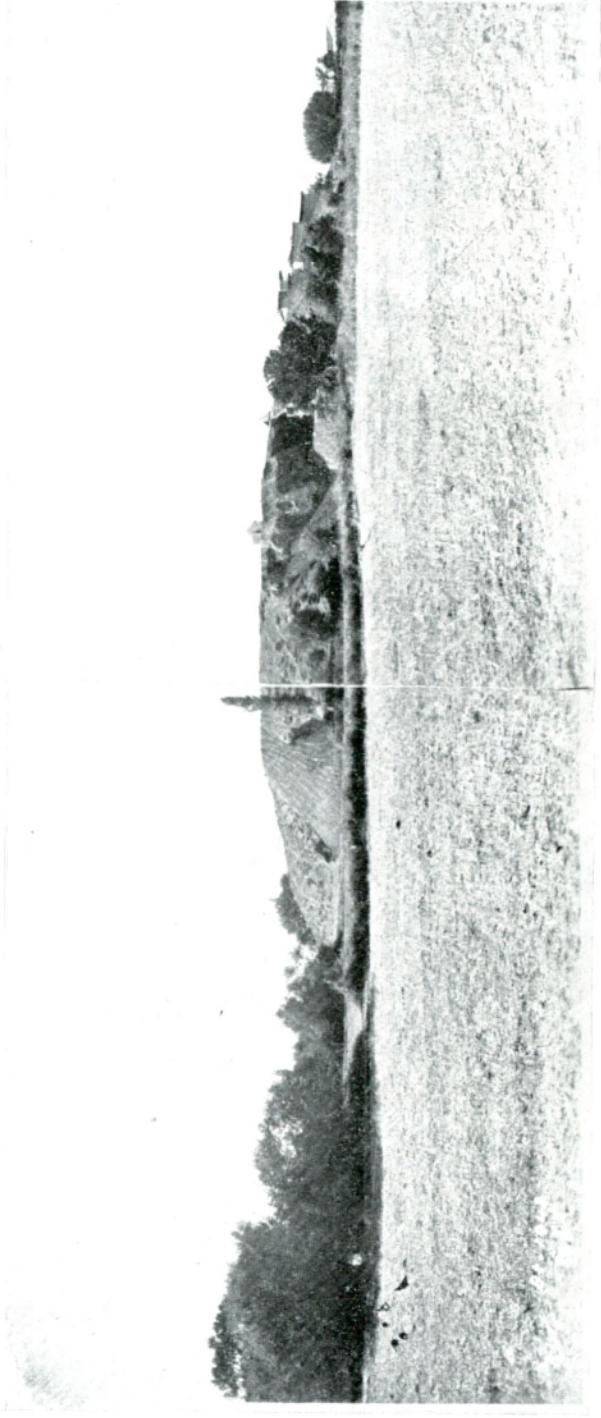

Şekil 5 — Bitik'te bulunmuş olan tunç balta

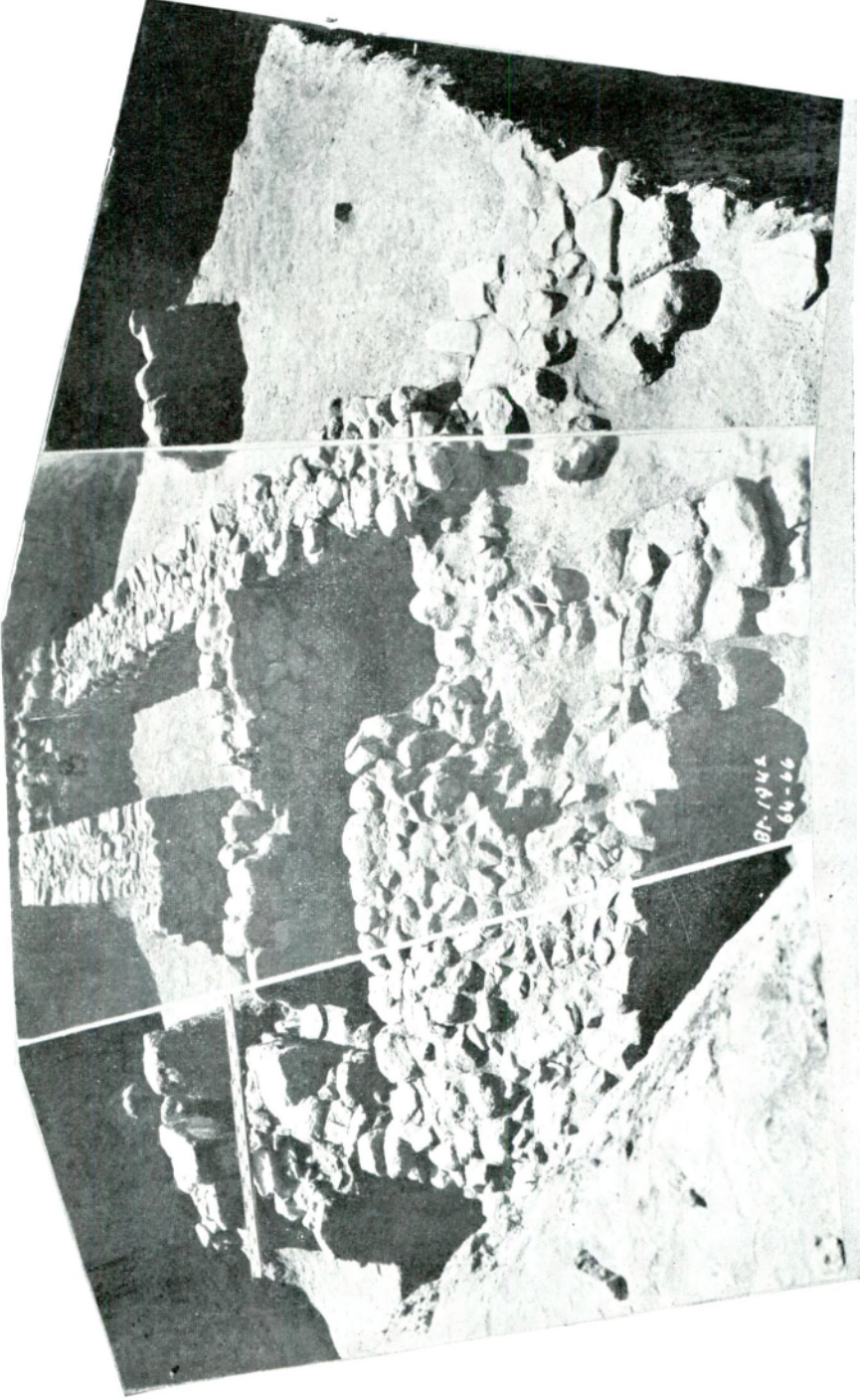
Bellefen : C. VIII

Şekil 6 — Bitik'te bulunmuş olan boyalı, kabartmalı küp parçası

Şekil 7 — Bitik höyüğünün kuzeyden toplu görünüşü (hafriyat sırasında)

Şekil 8 — Bitik höyüğü Klasik çağ katı (Kuzey-doğu'dan görünüşü)

Şekil 9 — Esmer renkte Firig Kâsesi
(Yük. 7.3 cm. Ağız Kut. 14 cm. Dip 6,2 cm)

Şekil 10 — Yonca ağızlı ve çizgili Tek renkte koyu esmer Firig parçaları.
(Firig katının en eski safhasında bulundu)

Şekil 11 — Bitik höyüğü. Kuzeyde Kerpiçlik yapılip harap olan yerler

Şekil 12 — Bitik höyüğü Kuzey yarmasında çalışmalar. (Eti katları)

Şekil 13 — Bitik kuzey yarması.
Eti katlı, rından Bakır çağına

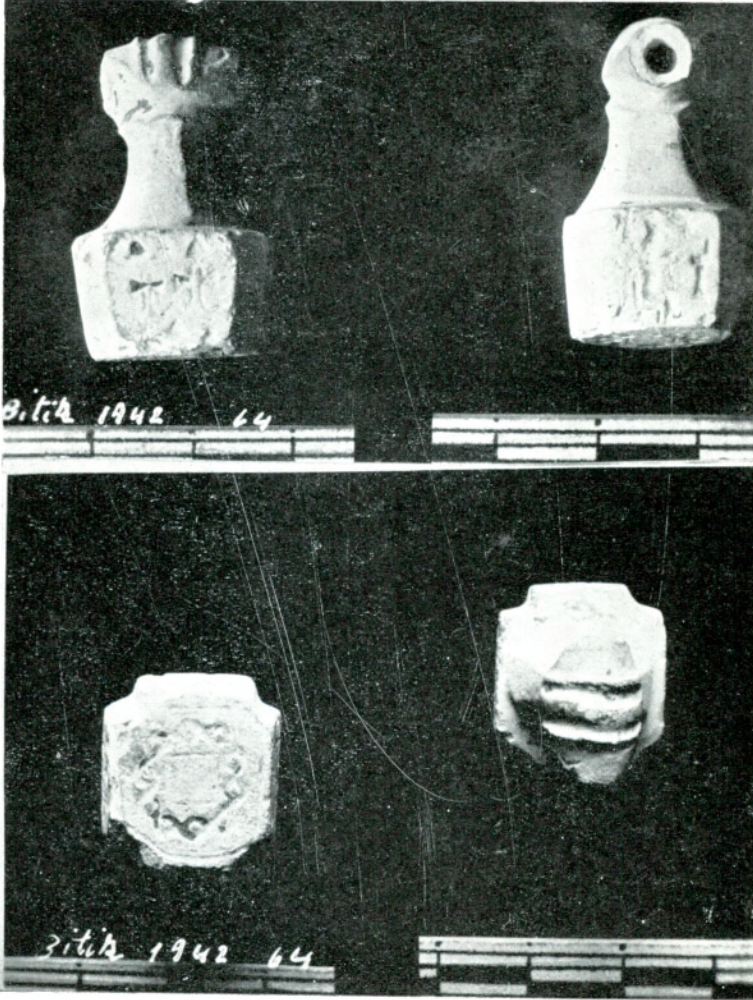
Şekil 14 — Bitik höyüğü.
R 14 de çalışmalar

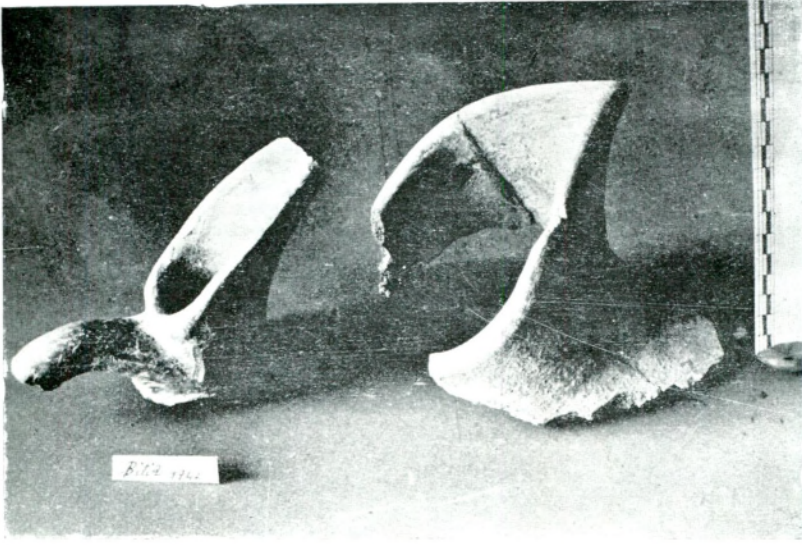
Şekil 15 — Bitik höyüğü.
Bomos (Eti katında bulundu)

Şekil 16 — Hacalar höyüğü batı yamacında (1940 yılı) açtığımız yarımda,
Eti katında bulunan «Bomos». (Bitik'te bulunanla karşılaştırınız.)

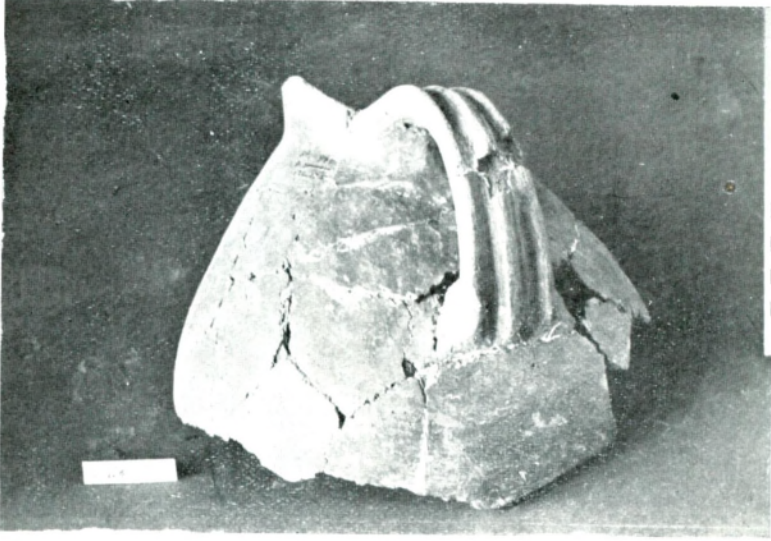
Şekil 17 — Bitik höyüğü.
Eti katında (Kuzey yarmasında)
bulunan mühürler, (Aktaştan)

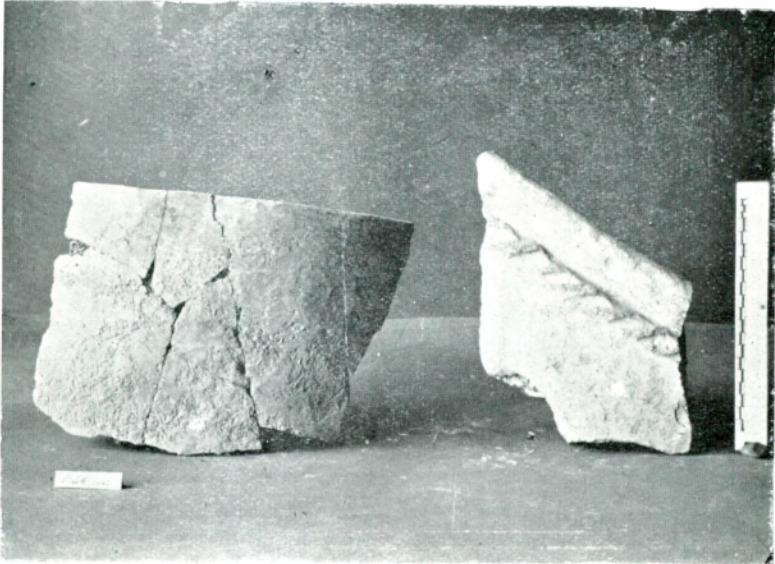
Şekil 18 — Bitik höyüğü Kuzey yarması. İkinci, yani eski Eti katı

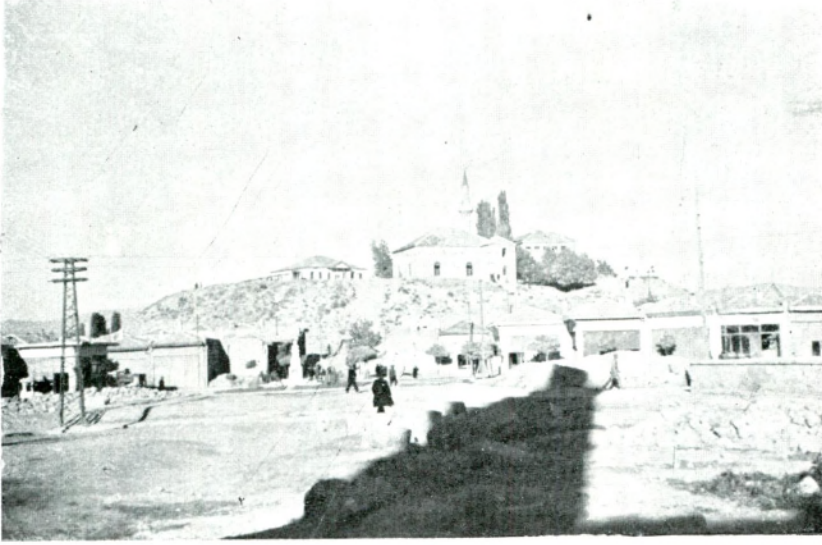
Şekil 19 — Bitik'te
Bakır çağı katında bulunan
pişmiş topraktan kap

Şekil 20 — Bitik Bakır çağı kabı parçası

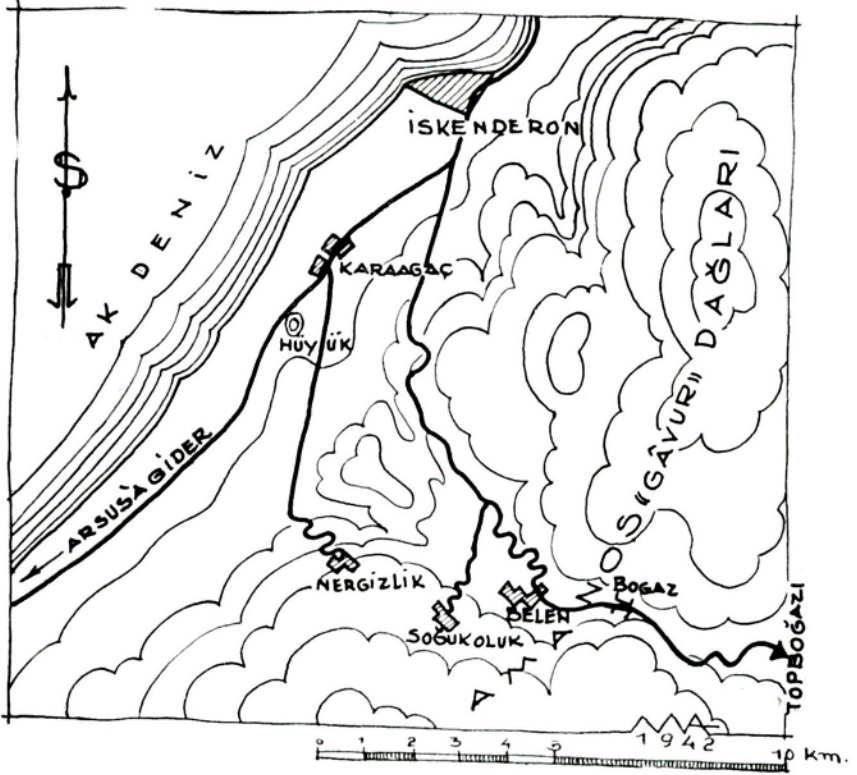
Şekil 21 — Bitik. Bakır çağı kap parçaları

Şekil 22 — Kırşehir höyüğü ve üstündeki Alâeddin camii (Şimdi Müzedir)

Şekil 23 — Kırşehir: Cagca Bey camii kapısında sütun ve kaidesi

Şekil 24 — Kara ağaç höyüğü ve Belan geçitiyle irtibat durumu

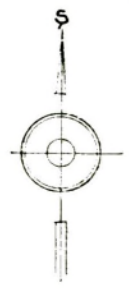

**TÜRK TARİH KURUMU KARAOĞLAN BİTİK VE
MATAY HAFRIYAT HEYETİNİN 1942 YILI
İSTİKŞAFI**

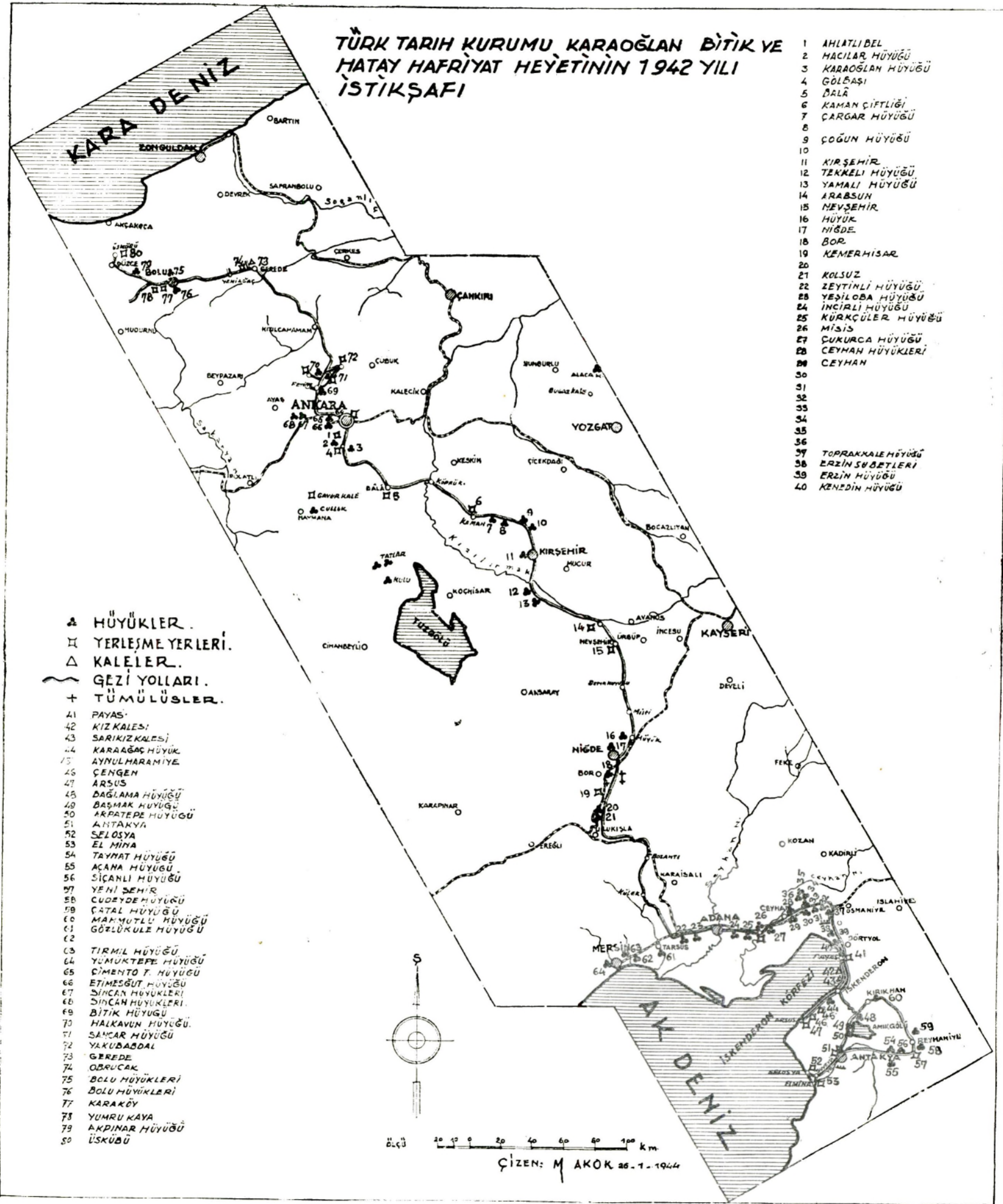
- 1 AHLATLIBEL
- 2 HACILAR HÜYÜĞÜ
- 3 KARAOĞLAN HÜYÜĞÜ
- 4 GÖLEBAŞI
- 5 BALA
- 6 KAMAN ÇİFTLİĞİ
- 7 ÇARGAR HÜYÜĞÜ
- 8
- 9 COĞUN HÜYÜĞÜ
- 10
- 11 KIRŞEHİR
- 12 TEKKELİ HÜYÜĞÜ
- 13 YAMALI HÜYÜĞÜ
- 14 ARABSUN
- 15 NEVŞEHİR
- 16 HÜYÜK
- 17 NİĞDE
- 18 BOR
- 19 KEMERHİSAR
- 20
- 21 KOLSUZ
- 22 ZEYTİNLİ HÜYÜĞÜ
- 23 YEŞİLOBA HÜYÜĞÜ
- 24 İNCİRLİ HÜYÜĞÜ
- 25 KÜRKCÜLER HÜYÜĞÜ
- 26 MİSİS
- 27 ÇUKURCA HÜYÜĞÜ
- 28 CEYHAN HÜYÜKLERİ
- 29 CEYHAN
- 30
- 31
- 32
- 33
- 34
- 35
- 36
- 37 TOPRAKKALE HÜYÜĞÜ
- 38 ERZİN SUBETLERİ
- 39 ERZİN HÜYÜĞÜ
- 40 KENDİN HÜYÜĞÜ

- ▲ HÜYÜKLER.
- YERLEŞME YERLERİ.
- △ KALELER.
- ~ GEZİ YOLLARI.
- + TÜMÜLÜSLER.

- 41 PAYAS
- 42 KIZ KALESİ
- 43 SARIKIZ KALESİ
- 44 KARAAĞAŞ HÜYÜK
- 45 AYNULHARAMIYE
- 46 ÇENGEN
- 47 ARSUS
- 48 DAĞLAMA HÜYÜĞÜ
- 49 BAŞMAK HÜYÜĞÜ
- 50 ARKATEPE HÜYÜĞÜ
- 51 ANTAKYA
- 52 SELOŞYA
- 53 EL MİNA
- 54 TAYNAT HÜYÜĞÜ
- 55 AÇANA HÜYÜĞÜ
- 56 SİCANLI HÜYÜĞÜ
- 57 YENİ ŞEHİR
- 58 CUDEYDE HÜYÜĞÜ
- 59 ÇATAL HÜYÜĞÜ
- 60 MAHMUTLU HÜYÜĞÜ
- 61 GÖZLÜKULE HÜYÜĞÜ
- 62
- 63 TIRMIK HÜYÜĞÜ
- 64 YUMUKTEPE HÜYÜĞÜ
- 65 SİMENTO T. HÜYÜĞÜ
- 66 ETİMESGÜT HÜYÜĞÜ
- 67 SİNCAN HÜYÜKLERİ
- 68 SİNCAN HÜYÜKLERİ
- 69 BİTİK HÜYÜĞÜ
- 70 HALKAVUN HÜYÜĞÜ
- 71 SANCAR HÜYÜĞÜ
- 72 YAKUBAĞDAL
- 73 GEREDE
- 74 OBRUCAK
- 75 BOLU HÜYÜKLERİ
- 76 BOLU HÜYÜKLERİ
- 77 KARAKÖY
- 78 YUMRU KAYA
- 79 AKPINAR HÜYÜĞÜ
- 80 ÜSKÜBÜ

ÇİZEN: M AKOK 26.1.1944

Bu itibarla bütün dikkatimizi kazıların eserlerini yakından tanımaya, mümkün olduğu kadar çok höyük incelemeğe verdik ⁴².

Amık ovasındaki höyüklerin bolluğu hemen her arkeoloğun hayretini toplar, höyüklerin bugünkü toprak seviyesi altında başlayan ömürleri her zaman bir olmamakla beraber, şöyle toptan bu ova inanılmaz refah ve nüfus bolluğu görmüştü.

Fakat bu höyüklerin Anadolu protohistoryası ile uğraşanı asıl şaşırtan yanı, hepsinin de derecesiz, büyük oluşu idi. Ne bu höyükler, ne onların kültür eşyası, resimsiz, renksiz cetvellerle hiç bir zaman tanınamayacak haldedir, önemdedir. Bu büyüklükte höyüğe Anadolu'da ancak doğuda ve kısmen Konya alanlarında (1 inci Karahöyük) rastladık.

Bütün Hatay'ın hattâ şimalî Surya'nın sistemli kazı yerlerinin kronolojik bir merkezi olan Tell-el-Cüdeyde höyüğünü yakından inceledik.

Üstü düz her tarafta müsavi derecede sathı-mailleri bulunan höyükte muhtelif istikametlerde, muhtelif yerlerde yarmalar açılmış, buluntu vaziyetlerine göre uzatılmış, sonra aralarında birleştirilerek daha büyük sahalar elde edilmiştir.

⁴² Zamanın çok az olmasına rağmen yalnız Amık'ta incelediğimiz höyükler oldukça bol ve esastır:

Cisri-Hadid'e kadar ve onbeşinci km. den sonra Alâittin'i Kıblî, Alâittin'i Şimalî, Damalka-ı-Kıblî, Al-Rasim, Damalka-ı-Şimalî, Uzunarap (Bozhöyük), Mundamba ve 1-2 Km. sonra, yolun solunda Murt, Merc, Keçebey, Ambar höyükleri Cisri - Hadid'ten sonra Âsi sağımızdadır. 22 inci Km. de Tell-el-Tâinat (tipik yerli köy olan Tainât köyü), küçük Tâinat; 23 üncü Km. de Tell-el Açâna (Alallah).

Antakya - Topboğazı yolundan gidince: 9 uncu Km. de, Âsı'nın sağ kıyısına yakın, Karasu'ya pek yakın Arpatepe (Araptepe) höyüğü, asfaltın 20 inci Km. sinde Paşaköy, 24 üncü Km. de Bağlama, 29 uncu Km. de Sana, 30 uncu Km. de (ki Tapboğazından sonra 34 üncü Km. sonra) Soğuksu, Güzel; 43 üncü Km. de büyük ve yüksek Mahmutlu (Koyuncu) [yolun solundadır; Gâvur dağları eteğine yakındır; Çanak çömleğine göre, Braidwood'un şüphe ettiği Cüdeyde X ile kesin olarak hemzamandır.] Mahmutlu Höyüğü, hörküçlütü cidden iri bir tepe gibi ufku kaplar. Amık ovası burada Gâvur dağlarına bir dil gibi girmiştir, ve Gazi-Antep yolu sol yanında bir çizgidir. Hep Karasu ayakları, köprüler; ileride Çataltepe köyü ve höyüğü. Bu höyük ufaktır. Sağda Braidwood'un üçtane gösterdiği beş höyük, birbirine tokuşuyor durumda. Muradpaşa köprüsü, Göbbaşı'ndan gelen suların bataklığına hâlâ hâkim. Daha ileride büyük Akpınar höyüğü ve köyü 64 üncü Km. de, Circirin köyü. Sağda yüksek Kurçoğlu höyüğü. Burası, Antakya müzesinin çok ehemmiyetli, nadir

Sathı-mâillere uyan kazı sistemlerinden başka, esas kronolojiyi tespit eden derin tabaka kazısı da höyüğün takriben ortasına doğru açılan meşhur kademeli yarmada tatbik edilmiştir, oldukça kıyıdadır ve Cüdeyde, esas neticelerini onunla vermiş, bu mın-takanın bir Tepe-Gavra'sı, bir Megiddo'su, bir Uruk'u, Turuva'sı olmuştur. Muahhar çağlara âit meydana çıkarılan ve şimdi yerinde bırakılan bâzı dağınık, kesik duvar kalıntıları müstesna, kazı sahasında mimarlık vesikaları yok gibidir. Çatalhöyük ve Âçana'nın ihtiva etmediği eski devirleri de kendisinde sakladığından bu iki merkezin pek çok istifade edilen bir mütemmimidir. Âçana yedi kültür katı ile M. E. 1200-2000 yılları arasındaki büyük tarihi devri, şark-garp münasebetlerini filoloji ve arkeoloji bakımından ispateden bir istasyondur.. Tell-el-Cüdeyde, bu buluntuları teyit eden, bunlara daha dört kültür katını ekliyen yerleşme yeri olmakla diğerlerinden ayrılır. Öteki yerlerin tarih, filoloji vesikalarını kendisi, arkeoloji buluntularıyla teyit eden, bunlara 4 protohistorik tabakayı ekleyen tam höyüktür. Burada Süb-Miken, Kıprıs motifleri yanında Asur ve Mısır'dan getirilen eşyayı, Syro-Hitit möhürlerini görmek mümkündür. Bütün bunları, kronoloji bakımından yerinde incelemek kabil olmuştur. Eski tarihî devirler için Birinci Ras-Şamra (Ugarit) buluntularına ve Hurri an'anesine uyan çanak çömlek, Kerkük tipinde üstüvani möhürler "Âçana = Alallah,, ya uymakta ve 1200-1600 yıllarını burada tanıtmaktadır (VI inci tabaka). I inci Katna mezar buluntularına benzeyen ve Tel-el-Yahudiye tiplerine müvazi giden Minoen çanak çömlek kopyaları VII inci tabakayı (yani 1800-1600) tarihlendirmekte ise de biz bunları yerinde maalesef hiç göremedik. Yalnız ta olsa (Hiksos çanak çömleği) denilen boyalı parçalara biz de yer yer tesadüf ettik. Bunların 1200-1800 yıllarına âit olması dikkata değer. Bundan başka, Minoen çanak çömleği de bu devirde, yani VIII inci tabakada başlamaktadır.

Bundan sonra cenubi Mezopotamya örneklerine göre adlandırılan üstüvani möhür buluntuları ve Çağarpazar, Arpacıya, Sak-

eserleri olan ve klâsik çağa Hititlerin tesirini gösteren istellerin geldiği yerdir. Sonra Ayrancı köyü ve höyüğü; Afrın köprüsü (1928 tarihli), Mişrefe köyü ve Çatalhöyük [korkutucu irilik, bir yanında su, öbür yanında Afrın] 78 inci Km. de Reyhaniye sonra Tell-el-Cüdeyde, Tell-Zehap.

Buralardan getirdiğimiz yarım tona yakın çanakçömlek örnekleri, Ankara Dil - Tarih fakültesinin arkeoloji Enstitüsü seminerindedir.

çağözü hatta Ugarit kazılarına göre tayin edilen Tell-Halaf ve neolitik kültür katları-bugünkü su seviyesinden 2.5 m. aşağıdaki-ana toprağa kadar uzamakta, şimdi de profil izlerinde zaten kit olan eserini bırakmış bulunmaktadır.

Ancak bu yolla, Müzede, hâfir'in bırakmadığı çanak çömlek serilerini tamamlayabildik. Amma öteki ufak kültür eşyası ile çanak çömlek arasında uygunluk meydana getirmek gine mümkün olmamıştır. (Prof. Landsberger'in bu Müzedeği çalışması, arkeoloğun faydalanacağı kadar ilerlememiştir, bir tasnife, öteki arkeoloji eşyası arasında bir yakınlaşmaya kavuşmamıştır. Bu sahada Müzede yeni çalışmalara ihtiyaç vardır.)

Kırıkhan'dan Reyhaniye'ye kadar (Antakya'dan 42 Km. uzakta) hemen her Km. de yolun sağında ve solunda bir çok höyüğe rasladık.

Bunlardan en mühimi : esas kazı sahalarından ve büyük höyüklerden biri olan ve "Amerika Şarkiyat Enstitüsü, Surya hafriyat heyeti,"nin üzerinde çalıştığı, bir cephesi dik, öteki cepheye gidildikçe alçalan geniş beyzi Çatal höyüktür. Öteki höyükler gibi düz ovaya kurulan Çatal höyüğü Afrın çayının bir kolu çevirmektedir. Üstünde muhtelif yarmalar açılmış olup bunlar münferit çukurlar halinde birbirine birleşmeden durmaktadır. Bundan başka daha esaslı çalışılan bir büyük yarma da vardır.

Amerikalıların tespitettiği kronolojiye ve şimdi yarmalarda, höyük yüzünde, yarma profillerinde bulunan vesikalara, renklere göre islâm Kurunuvüsta kültüründen Tell-el-Cüdeyde'nin VIII inci kültür katına kadar kesilmeyen bir yerleşme vardır. Bu suretle Orta çağlardan, takriben M. E. 2000 yıllarına gelmekte olan Âçâna'ya kadar eski bir höyük parçası eyice belli bulunmaktadır. Bu büyük zaman çerçevesi içinde M. E. 1000 yılına kadar varan Syro -Hitit, muahhar Helenik, Helenistik, Roma, Bizans devirlerinden sonra geriye kalan bin yıllık bir zamanda V inci, VI ıncı tabakalara aittir. Fakat bu safhalar: filoloji, arkeoloji, tarih vesikaları bakımından Âçâna ile mukayese edilemeyecek kadar azdır. Yani az kazılmıştır. X. uncu tabakaya ait (2200-2400) arkeoloji vesikaları az ve karakterleri şüphelidir. Çünkü kazılan sâha nispeten azdır.

XI inci tabaka (yani 2600 - 3100 aralarına düşen ve Anadolu

için de ehemmiyetli olan devir) kati surette tespit edilmiştir. Bu devrin tipik çanakçömleği, kırmızı siyah renkli, perdeli örnekler olup (Hirbat - Kerak) çanakçömleği denen ne'ye aittir. Bundan başka bu kültür katında üstüvani mühürlerin bulunuşu ehemmiyetli olup, en muahhar mühürler, eski hanedan çağı tipindedir.

XII inci XIII üncü kültür katlarına ait birşey bilinmemektedir. XIV üncü kat : (neolotik) olan I inci Nineve'ye ait bazı belirtiler (şüphe ile de olsa) vardır.

Tetkik ettiğimiz sırada höyüğün kazılan kısımlarında olduğu kadar diğer sahalarda da muahhar çanakçömleğe bol bol rasladık. Fakat XI inci tabakaya ait çanakçömleği bol olarak buluşumuz ehemmiyetlidir. Braidwood'un şüphe ile karşıladığı kültür katlarına (X uncu, XIV üncü tabakalar) ait parçalara biz de raslamadık. Mimarlık vesikaları zaman ve yağmur tesiriyle harap olup yıkıldığından, etraflı neşriyatı da olmadığından bu vesikalara kültür katlarına göre tetkikini maalesef yerinde yapamadık.

Antakya'dan sonra 20 inci Km. de, eskiden Cisri-Hadid iken bugün (Hitit köprüsü) olan Kırıkhan-Hacılar yolunun ayrıldığı yerdeki köprüye varılır. Buraya kadar solumuzda akan Âsi nehri, köprüden sonra sağımıza geçmiştir. Demir köprüyü geçtikten sonra 22 inci Km. de "Amerika Şarkiyat Enstitüsünün Suray Hafriyat heyeti," tarafından kazısına büyük ölçüde başlanan *Tell-Tâinat*'a erişilir. Uzun, yassı fakat bu cesamete göre yüksekliği az olan bu höyüğün yanına, bu mıntakanın tipik bir köyü kurulmuştur. (Tâinat köyü), bugün Mısır, Mezopotamya, Anadolu, hattâ Tesalya "Magula,"ları için umumî olan bir karakterdedir. Tel-el-Tâinat'ın büyük bir kısmı kazılmıştır. Höyüğün tepesi ve sathımaillerine tatbik edilen kazıda saray, sarayyolu, şehir suru, şehir kapısı meydandadır. Başka mimarlık kalıntısı meydanda yoktur. Amma sarayın kazısı henüz tamamlanmamıştır. Tel-el-Tâinat kazılarından evvel burada 1896 yılında Perdrizet ve Fossey, bazalt bir Ortostat bulmuşlardı. Bu ortostat teknik ve motif bakımından Zincirli'de tanınan ve Post-Hitit adını alan, takriben M. Ö. 8 inci asra ait Şimali - Surya kabartma sanatının yerli bir eseridir.

Küçük Tâinat'ı yolun sağında bırakıp 23 üncü Km. de L. Woolley'in hafriyat evini üzerinde bıraktığı (Tel-Açâna'ya) varılmaktadır.

750 m. uzunluğunda 325 m. genişliğinde yani düzgün olmyan bir beyzi şekil gösteren bu höyük Âsi'den 500 m. uzaktadır. Höyüğün şimal - batısının yarısı, şimdi British-Müzeum tröstü tarafından kazılmıştır.

Hatay ve bütün Önasya kronolojisinde mühim bir rol oynayan Âçâna'da Woolley tarafından tespitedilip (1926-1939) Sidney Smith tarafından esaslıca işlenen yedi mimarlık katının kültür eşyasını, bizde müzede tetkik etmek imkânını bulduk. Bunlarda "O, I, II, III,, üncü tabakaların muhtelif arkeoloji ve tarih vesikalârına dayanılarak M. Ö. 1200 ile 1450 yılları arasına âit olduğu tespitedilmiştir. Böylece: Âçâna beldesinin ömrü belkide bir istilâ ile -M. Ö. 1200 de bitiyor: Karşısındaki Tâinat beldesinin ömrü başlıyor. Elegeçen tabletlerdeki muahede sayesinde Hititçe eski adının "Alalakh,, olduğu anlaşılın (Sidney Smith: A. Preliminary account of the tablets from Âtchana. The Antiquaries journal, 1939, cilt. XIX, I, s, 38-49) Âçâna'nın Mukish mıntakasına girdiği yani bir Hurri beldesi olduğu kabuledilmektedir. Elegeçmesi gerçek bir bahtiyarlık olan yazılı vesikalardan anlaşılıyorki Alalakh; I inci Babil hanedanı zamanında Hammurabi'ye tâbi bulunuyor. Bu ilk devrede (1450-1200) Mısırlıların, Mitannililerin hökmü altına düşen belde, Hurri halkı ile dolu iken, Akkad'ca dil kullanıyor ve 1370 e doğru Shubbuliuma'nın istilâsı ile Hititlerin hükümü altına giriyor.

En eski tabaka olan VII nci kültür katını -Tel-el-Brak'ta bulunan kırmızı boyalı kaplarla XVIII inci Yüzyıldan başlatmak gerekiyor. Hafriyat tam olarak bitmemişse de, bu başlangıç üstünde birleşilebilir.

Açâna büyük surlarla çevrilen -bu surlar VI ıncı tabakada başlar, III üncü de pek bellidir- sarayları ile bu yerlerin ve bu tarihlerin mimarlık şaheserlerini vermiştir. Megaron tipini andıran plânu halâ bozulmadan gördüğümüz döşemeleri, ortostatları duvarlarda halâ izlerini seyrettiğimiz kaplamaları, pencereleri, merdivenli zarif ve gösterişli revakları, kapıları ile bütün duvarlarının alt yanını kaplıyan ortostatları ile "Açâna tipi,, diye anılan, son derece ince süslerle süslü kapları; verdiği yazılı vesikalariyle; bunların hepsinden önemlisi: müzemizde bıraktığı eserler ve yazılan raporlar sayesinde tahkik edilebilen çehresi ile... birinci sınıf bir Hafriyat oluvermiştir. Hâfirin, kazı yerinde bıraktığı yığınlarla

eser; hele altın ve gümüş gibi bütün kıymetli mâden eserleri götürmüş bulunması; sarayın birisini tahkim edip ilme ve Turizme hediye etmeyi düşünmemesi bile, Açâ'nın önemini azaltıyor.

Bu suretle; muhtelif devirlerde muhtelif yazılı vesikalar veren Açâ'na kazısının muahhar Kıprıs Tunç devrine ait Kıprıs ve Miken çanakçömleğinin yardımı ile garp âlemine olan irtibatı; Nuzi, Tel-el-Brak, Nineve, Çağarpazar'daki benzerleriyle Habur ve Asur muntakasıyla münasebeti; aynı zamanda şimalî Surya'nın muhtelif yerlerindeki çanak çömlekle benzerlik göstermesi, doğu, batı, şimal kültürlerini muayyen bir yerde birbiriyle kaynaştırması bakımından ehemmiyeti büyüktür. Arkeoloji ve Epiğrafinin açıkca ispat edemediği karışık bir halk tabakası vardır. Bununla beraber "Açâna = Alalakh,, ta boyalı çanak çömlekle kendilerini bildiren "Hurri,, elemanlarını sezme arkeolog için de mümkündür. Buna göre Alallah kazıları "Hurri,, ve Hitit tarihleri bakımından çok faydalı olmuştur. Höyüğü ziyaret ettiğimiz esnada, meydana çıkarılan zengin mimarî eserlerinden, sadece IV. üncü katın büyük sarayı ve ona bağlı binalar duruyordu. Öteki kültür katlarına ait mimarlık kalıntıları, ya hâfir tarafından planları alınarak kaldırılmış, yahut doldurulmuştur. Zamanın da bu vesikalara harap ettiğini gördük.

* * *

b. - Eski Antakya Beldesini ve civarını taramak.

Bu hususta Dr. Campbell'in idare ettiği Amerikalı arkeoloji heyetinin "Princeton Üniversitesi,, adına yaptığı çalışmalara - böyle kısa bir gezi ile - katacak şey yoktur. Bu heyetin sistemli ve çok geniş çalışmasını 1939 da görmüştük.

Bu çalışmalar eski Hellenistik ve Roma-Bizans çağı Antakya'sını ozamanki sınırları içinde tanıma çevrilmiş bulunuyor. Henüz neşriyatın başındayız. Bu çalışmalarla eski belde hakkında çok şeyler öğrenmiş bulunuyoruz.

Eski, klâsik çağın bıraktığı mozaiklerin çıkarılması ayrı bir safha meydana getiriyor. Klasik çağların "peinture,, ü ve deseni hakkında çok az vesikamız olduğunu bilenler için Antakya mozaikleri bir saadet kaynağıdır. Amerikalı heyet, bu hususta da 8-9 yıllık bir araştırmanın, çalışmanın, tecrübenin imkânlarıyla cihaz-

lanmış görünüyor. Bu itibarla, bizim bu sahadaki sözümüz şimdi kısa olacaktır.

Şehri, yakınlarını, Defne'yi, Kale'yi, Soğuksu yanlarını, eski "sirk-stad,, 1, Hamam'ı, şehir surunu, mezarlığı, Demirköprü taraflarını dikkatle araştırdık. Yeni olduğunu sandığımız müşahedeler şunlardır :

Eski Halep caddesinden " Cisri - Hadid ,, e doğru giderken, Soğuksu'yun yanında bir tümelti varki orada büyük bir klâsik yapı veya yerleşme yerini haber veriyor. Bir kilometre ötede, gine solda, ikinci bir kilometre, sonra üçüncü tümeltiye raslanıyor. Bu üçüncünün yanında büyük duvar kalıntıları var. " Sen Pol ,, kapısı olarak tarifedilen yeri burada bulmak mümkün değilmi ?

Bundan başka, Sirk'in veya stad'ın cenubunda, bir ev önündeki kuyu, üstüste üç tabaka mozayık döşemeleri gösteriyor. Dr. Campbell'in buna işaret etmediğini gördüm.

* *

c. El-Minâ ve Süveydiye'yi Taramak.

Amık ovasındaki höyüklerin, Şimali - Surya ve şimali Mezopotamya'daki hafriyatın ortaya koyduğu " Ege ile münasebet ,, hangi limanlarla oluyordu ? Ras Shmra (Ugarit) herhalde tek değildi. Iskenderun ve Bâsit (Posidium ?), Séleucie, Arsuz, ancak Hellenistik çağdan başlıyorlar.

Eski Miriandos çok yukarıda kalıyor. Oront (=Âsı) nehrinin meydana getirdiği tabii limanı yok mu idi ?

L. Woolley'in - bu çok talihli İngiliz arkeoloğunun, -El-Minâ (=Tell-Şeyh Yusuf Garip) kazıları, bu sorguya karşılık bulmak için yapılmıştı. 1935-1937 yıllarında sürüp giden sistemli kazılar; Âsi'nin denize döküldüğü yerden şimdi iki km. geride kalan El-Minâ beldesini meydana çıkarttı. Cilliye köyünün karşısında olup uçları Âsi'nin selleriyle koparılıp açılan yassı düz bir tepe; on tabaka içinde Üst-Miken devrini içine alan bir kültür silsilesi aksettirmiştir⁴³.

⁴³ Sabuni'de (El-Minâ'nın şimalinde ve Âsı'nın sol kıyasındaki Köy.), Bâsit'da (Kızıldağın bu cenup batı ucu. Akdeniz limanı) Woolley'in yatıpğı araştırmalar yüzde kalmış, fakat bunların el-Minâ'dan çok sonra olduğunu göstermiştir.

Bizim el-Minâ'da, profillerinde ve o sahalarda topladığımız çanak çömlek, Antakya müzesindeki eserler üzerinde yaptığımız araştırma, Sir L. Woolley'in raporlarında bulunan neticelerle birleşmiştir. Sir L. Woolley'in bütün kıymetli mâden eşyayı götürmek hevesi burada da tekerrür etmiştir.

Süveydiye mıntakasının öteki hârikası Selösyâ (Seleucie ad Orontem) dir. Bu Hellenistik tarih ve san'at hârikası, Amanus'un son kısmına ait cenup sathı mâiline kurulmuştur. Resül-Hıncır'ın cenubunda "Frenk limanı,, ndan sonraki kıvrıma giren liman, eşsiz bir insan emeği, teknik kudreti ile kurulmuş, tamamlanmıştır. Bu limanı dolduran selleri önlemek için -şimdi arkeoloji âleminin eyice bildiği- meşhur tunel açılmıştır. Bütün bir kilometrelik dağ parçasını çok yüksek ve geniş surette oyan Roma devri insanları, Titus ve Vespianus kitabesiyle bu şahesere imzalarını atmış gibidir. Bugün bir kısmının üst tonuzları çürüyüp kopmuş, üstü açılmıştır. Denize döküldüğü yerdeki duvarlar da iz halinde kalmıştır. Asıl şehir Amanus'un en cenub ve batı kısmı olan Kızıldağ veya Arsuz dağının cenup-doğu yamacına, setler üstüne kademeler halinde yerleşmiştir. Hiçbir yerde deniz, dağ, ağaç bu kadar güzel bir araya gelmemiştir.

Yeryer lahitler, lahit gibi işlenen kayalar, heryanı dolduran mozayıklar içinden geçilirken bütün klâsik çağ safhalarını yaşamak mümkündür. Şimdi akıllamaz bir altüst oluş içinde bütün benliğini yitirmiş bulunan bu ören arasında Campbell heyeti çok iş görmüştür: Aşağıda El-Minâ kapısını temizlemiş, Martyrion'u ortaya çıkarmış; vaktiyle Chapot'nun akropolde görüp plânını yaptığı Hellenistik devrin çok mühim vesikası olan dorik usulündeki "İzis,, mâbedini tekrar temizlemiş, plânını yapmışlardır. Chapot'nun yaptığı plân kaybolmuştur. Bu mâbed, Slösyâ'da görülecek en düşündürücü vesikadır. Onun bugünkü durumuna göre bir plânını biz de yaptık.

Süveydiye'den Selösyâ limanına giden yol şimdi harabedir.

El-Minâ kapısını, Martyrion'u geçerken yeryer şehir ve eski liman surlarına raslanır. Bugün tamamıyla dolmuş bulunan limanın cenup kıyılarında büyük tümeltieler vardır ki iri yapıları gizliyorlar, demektir. Bunlar yarının Hafriyatına zemin ve mevzu olacaktır. Bilhassa limanın ve çevresinin temizlenmesi, değerli neticeler verecektir.

Limanın müstahkem olan bünyesi çok dikkata değer: iki dalgakıran dış limanı birer kavis halinde kuşatıyor. İçeride kayalar oyulup örülmüş, kuleler, gümrük yapıları, bürolar, medhal meydana getirilmiş. Gemilerin pek çetin kontrolden geçtiği anlaşılıyor. Tünelin ağzından ve El-Minâ kapısından, bu kulelere gelen surlar, methali geçilmez hale koyuyorlar.

ç. İskenderun - Arsuz kıyı alanını araştırmak.

El-Minâ'yı L. Woolley'e kazdırtan sebepler ne ise, bizim, Hatay'da bu son çalışma safhamızı da öylesi sebepler hazırladı.

Kilikya'dan, Anadolu'nun cenup kıyılarından, meselâ Mersin'in "Yümüktepe,, sine uğrayarak gelenler, Amık ovasının o büyük merkezleriyle, hangi yoldan münasebet kurardı? El-Minâ'nın bu yolda kullanıldığını biliyoruz. Amma bu liman yalnız mıydı?

Bu sorgunun karşılığını vermek isteyenlerin, şimali-Surya, şimali Mezopotamya, Hattina veya Amık ile Kilikya'nın Akdeniz'in arasındaki geçitleri gözönünde bulundurmaları şarttır.

Yukarıda dokunduğumuz gibi; Amık ve şimali Surya ile Mezopotamya'dan gelenler veya Akdeniz'den Kilikya'dan oraya geçmek isteyenler Amanusları ve Anti Torosları hesaba katacaklardır. Ozaman Fırat'tan gelipgeçenler için Sakçagözü-Bahçe-Aslanboğazı-Toprakkale geçidi nasıl dikkata değerse, bizim bu sefer Dört-yol hizalarında tespitettiğimiz iki höyüğe açılan Amanos vâdileri; Sarıseki'ye gelen dağarası yolu; hele Belengeçidi; nihayet, çoktan beri - yani 1884 de Fransız kolonel "Marmier,, denberi - bilinen Gülcihan-Zilliçayı - Gökçebel - Firneze - Avakiye - Hazeli yolu .. okadar dikkata değer. Eski gelenek⁴⁴ bu münasebetle Myrandos veya Myriandos, Myrandrus - adlı liman ve beldeden bahseder. Bu limanın İskenderun civarında bulunduğu, Hellenistik devrinden önce de var olduğu; kuruluşunun Fenikelilere verildiği eski geleniğin bize erİştirdiği ve hemen herkesin üzerinde birleştiği müşterek üç notadır.

Bugünün tarihçileri, arkeoloğları bu limanın yeri üzerinde ayrı düşünce dedir.

⁴⁴ Bu hususta en sağlam ve en son referansları R. Dussaud'da buluyoruz: La Topographie historique: s. 442 ve gerisi, haşiyeler.

Fransız kolonel Marmier, bu limanı Arsuz'da görür. Nasıl ki buraları en son ziyaret eden filolog Prof. Landsberger de, 1941 de, Mf. V. Müzeler dairesine verdiği raporunda Myriandus'u, Arsuz yakınında ve İskenderun'dan 15 Km. uzakta bulunan El-Haramiye mevkiinde aramış ve aynen: "Bizzat tespit ettiğime göre, burada 10 metrelik bir iskân tabakası vardır. Şüphesiz bu muhtelif (?) iskan tabakalarına ayrılmaktadır. Bunlardan birisi Bizans mozayık tabakasıyla karakterize edilebilir. Sonra Grek, daha zayıf bir ihtimal ile Lûvi-Eti tabakasının bulunması muhtemeldir," demişti. Başka bir görüş ise bizzat İskenderun'u, onun yakınındaki tepeleri ve eteklerindeki "Nusayriler mezarlığı," yerini Myriandos olarak alıyordu. Prof. Dussaud, rahip Chammas bu kanaatta idi. Başka bir görüş için Myriandos, Payas'tır. Veya daha cenupta, daha şimalde bir limandır. (Bizim araştırmamız böyle bir şeyin yokluğunu gösterdi).

Amık ovası, arkeoloğlar tarafından nisbeten iyi surette gezilip araştırılmış olduğu halde, bu kıyıya arkeoloğ hiç uğramamış, burası tarihçilerin, filologların hayallerine bırakılmıştır.

Yukarıda söylediğimiz üç müşterek noktayı gözönünde tutarak bu kıyuyu çok sistemle ve dikkatle aradık. İskenderun'un şimalinde, Myriandos olacak yer yoktu. Cenubuna gelince:

1 - Arsuz; nekropolü, limanı, tepeleri... hulâsa bütün civarı ile ancak klâsik çağların iskân yeridir. Hattâ, ömrü, Hellenik değil ancak Hellenistik devir sonunda başlar.

2) — Bazılarının El-Haramiye dediği Ayn-il-Haramiye mevkii ise İskenderun'dan 12-13 Km. cenuptadır. "Pirinçlik," veya "Büyükdere köyünün önünde, çeşmeye yakın karakol tepesi dibindedir. Denizden 100-200 metreye kadar uzanan bu tümelti, yol seviyesinden ancak 2 m., denizden ise 5 m. yüksektedir. Yerleşme pek yüzde kalmıştır. En uzun kutru şimalden cenuba doğru 200 metreyi geçmez. Üstünden ve denizin kopardığı yolun kesip açtığı profillerden topladığımız çanak çömlek ise Hellenistik devirden eski değildir. Bu toplanan parçalar arasında bir tane bile daha eski bir çağa ait olan yoktur. Bir zenginlinin villasını barındırdığını sandığımız burada, dikkata en çok değen şey: manzaranın ve yerin eşsiz güzelliği ile meydana çıkan mozayiklerdeki güzelliğin birleşmiş bulunmasıdır.

3) — İskenderun'dan 15 km. cenuptaki Çengen mevkiinde, aynı suretle meydana gelmiş bulunan başka bir yerleşme yeri daha eski değildir.

4) — Askeri sebeplerden dolayı gidemediğimiz "Port-Bonnel, veya "Burunlu,, limanında Dussaud'nun verdiği malûmata göre⁴⁵ Orta-Çağdan daha eski safhaya verecek vesikamız yok. Bu alanları iyi gezen Fransız yüzbaşı P. Jaquot'ya göre⁴⁶ "Üç fundalık tepecikten ibaret bu (sütunlu liman) da tuğla, kiremit, çanak kırıklarından, Roma üslubunda mermer başlıktan, granit ve porfir direklerden, çok renkli mozayık kalıntılarından,, başka şey olmadığına göre, Roma, Bizans çağından eski bir mevki olmasa gerektir. Zaten İskenderun'dan bu kadar uzak oluşu, Myriandus'u burada aramaya engeldir.

5) — Nihayet: Resül-Hızir burnunun cenup tarafındaki "Frenk limanı,, veya "Kale,, denen yere⁴⁷ gelince: ne geleneği, ne orayı görüp tavsif edenler, burada ortaçağ ve Roma-Bizans çağından eski bir yerleşmeye ihtimal vermiyorlar.

Bütün bunlara karşı bizim bu seferki araştırmalarımızın sonu şudur:

İskenderun-Arsûz asfaltı üzerinde, 5 inci Km. deki Karaağaç köyünden 1 Km. cenupta, yolun hemen kıyısında bir höyük tespit ettik. Yerliler buraya hem "Tellihöyük,, hem "Karaağaç-höyüğü,, diyorlar.

Antakya Müzesinin dolaplarından birinde, bir torba içinde bu höyüğe ait - ve galiba Mc. Ewan heyetinin topladığı - bazı çanakçömlek örnekleri bulmuştuk. Amma höyük ve çanaklar hakkında kimsenin birşey söylemediğini, yazmadığını biliyoruz⁴⁸.

Höyüğün yol seviyesinden yüksekliği 7 metreden aşağı değildir. 200×100 ölçülü bir iriliği vardır. Arkaya doğru yayvanlaşmaktadır. Denizden şimdiki uzaklığı 2.5 Km. yi bulur. Bazı ipuçlarına göre deniz eskiden bu höyüğün eteğinde imiş. Asıl dikkata değer nokta, höyüğün Belen'den inen vâdinin - yâni bizce asıl eski geçidin - gelip döküldüğü üçköşe ovacığın ortasında ve bu

⁴⁵ Dussaud : Topograpie, s. 442 ve note 7.

⁴⁶ Antioche, centre de Tourisme, 1 (1931), 143-145.

⁴⁷ Dussaud : Topographie, s. 442-43. P. Jaquot : Antioche, 1. 144-145.

⁴⁸ Buralarda en son gezinen fololog Prof. Landsberger'in raporunda, bu höyükten iz yoktur.

vadiye ancak 1.5 km. bulunuşudur. Burayı kuranlar; yüksekçe yerlere konmaya mecbur olan Hellenistik âlemin zıddına, hep düz yer, hep yol ve geçit ağzı arıyan protohistorik âlemin geleneğine uymuşlar.

Üzerinde ufak profillerden topladığımız çanakçömlek, en aşağı El-Minâ tabakalarını vermekte; bir yandan Amık'la, öte yandan Ege ile münasebetler göstermektedir.

Bu höyüğün İskenderun'a pek yakın bulunması da, yukarıda söylediğimiz üç noktaya uygun düşüyor.

Öyle sanıyorumki Karaağaç höyüğü eski Myriandus'u saklıyor.

Bütün bu araştırmalar sonunda, şöyle düşünüyoruz : Türk Tarih Kurumu Hafriyat Heyeti, gelecek yıllarda :

1 — Amık ovasında, ya en küçük fakat tam devreli bir höyüğü baştanbaşa kazmalı, ya en büyük bir höyükte esaslı bir test sondajı yapmalıdır.

2 — Antakya - Cisri - Hadid yolunda, solda raslanan tü-meltelerden en irisini kazıp hem eski belde sınırı, hem klâsik kültür için yeni vesikalar bulmalıdır.

3 — Eski Sirk cenubundaki evin kuyusu içinde görülen mo-zayik katlarını elealmalıdır.

4 — Fakat bunlardan önce, Karaağaç höyüğünü baştanbaşa kazıp açmalıdır.

5 — Aynı zamanda : Ayn-il-Haramiye'deki mozayıklı klâsik mevkii kazıp tasfiyeye etmelidir.

Bu münasebetle; her yiğitin dayanamayacağı, çeşitli zorluk içinde; Kurum'un verdiği vazifeyi mükemmel yapan iş arkadaşlarıma: Başasistan Hayri Sağlamtunç'a, Asistan arkeolog Raci Temizer'e, Mimar Mahmut Akok'a, Şöförümüz Hayri Özugur'a, Müstahzır Ahmet Oksay'a, Abdullah Gök'e, Muhasip Kemal Uraz'a, Antakya Müzesi Müdürü Ruhi Tekan'a ve değerli iş arkadaşlarına en derin teşekkürlerimi sunuyorum. Bir ciddi arkeoloji gezisi, düzgün ve rahatça okunur bir rapor haline gelinceye kadar, bu arkadaşların, canını hesaba katmayan yardımları, benim emeğime bir rahmet gibi akmıştır. Bilhassa, Raci Temizer'in, Sağlamtunç'un, Akok'un ilmi yardımları; onlara, Heyetimize ve onları yetiştiren Fakültemize şeref verecek değerdedir.

HABERLER :

TÜRKMENİSTAN'DA BİR ŞEHRİN KEŞFİ

**Sovyet (Tas) ajansından naklen İran'ın Pars ajansı
11 santebrin 1943 de aşağıdaki haberi neşretmiştir :**

"Türkmenistan'da *Karakunik* kumlarında arkeoloji araştırmalarını idare etmiş olan Profesör Zakhoder çalışmalarının neticeleri hakkında, Moskova ilim âlemine bir rapor sunmuştur. Profesörün ifadesine göre *Karakunik* çölünde askerî talimler yapılmakta iken Kızılordu subayları kum içine gömülmüş bir takım harabeleri tesadüfen bulmuşlardır. Sovyetler Cumhuriyetleri ittifadının ilimler akademisinin Türkmenistan şubesiyle, Profesörün sefer heyetini haberdar eylemişler; sefer heyeti, hemen oraya gitmiş ve eski bir şark şehrinin bakiyelerini meydana çıkarmıştır. Birinci kum tabakasının altında süslü sütunlu, yıkılmış bir cami bulunmuştur. Sonra, bakır, pirinç eşya ile bir bilezik ve bir tesbih meydana çıkarılmıştır. Burası şüphesiz, mevzuubahs şehrin aristokrat mahallesi idi. Başka bir mahalde yapılan kazılar neticesinde çanak çömlek ve tuğla pişirmeğe mahsus ocak bakiyeleri bulunmuştur, bu da zenaat erbabına mahsus bir mahalleye işaretir. Eskiden Hint ile Yunanistan'ı birbirine bağlayan ana yolun üzerinde kâin bu şehrin izlerini tarihte bulmak için eski kitaplarla eski el yazılarına başvurmağa lüzum hasıl olmuştur. Bir kaynak, surları yeryüzünden 500 kadem kadar yükselen bir şehirden bahsetmekte idi. Gerçekten de kazılara devam edilerek bu surlar meydana çıkarılmıştır. O zaman, arap coğrafyacılarının verdikleri malûmatı modern bir harita ile karşılaştırarak, bu şehrin bundan 1000 yıl önce mevcut olduğu, adının da *Dendanekan* olduğu katiyetle tesbit olunmuştur. İslâm kaynaklarında bu şehrin ilk defa olarak, Emevî halifeler aleyhine tertip edilmiş bir suikast münasebetiyle zikrolunduğu görülmektedir. Bu kalkınmanın başı olan Ebu Müslim 747 yılında, askerleriyle birlikte *Dendanekan*'da bir müddet tevakkuf etmiştir. Böyle büyük bir asker kıtası, şehrin büyüklüğü hakkında bir bürhandır. Coğrafyacıların şehadetine bakılırsa burada bir minare vardı; bu da

X. asırdan evvel, bu mühim şehre bir idarî merkez karakteri bahşediyordu. Bu eski şehrin gömülü olduğu kumlar içinde yapılan arkeoloji araştırmaları, *Dendanekân*'ın görünüş ve orada cari yaşayışın bazı hususiyetlerini tesbite medar olmuştur. İnşaat malzemesi arasında, başlıcası, nefis kaliteden pişmiş tuğladır. İşte bu tuğlalardır ki şehrin en güzel binası olan sütunlu camiin yapılmasında kullanılmıştır. Bu tuğlalar şehrin kenar mahallelerinde imal edilirdi, zira buralarda fırın bakiyeleri ve döküntüler bulunmuştur. Camiin sütunları zengin surette bezenmiş ve, ihtimal ki zamanın en iyi heykeltıraşlarıyla en iyi hattatlarının elinden çıkmış kitabelerle süslenmiştir. Bütün kitabeler o devrin islâm hattat mektebinin mahsulüdür. *Dendanekân*'da mufassal bir su yolu, hattâ iptidai bir kanalizasyon tesisatı vardı. Burada, abdesthane lâğımlarına giden, kilden borular bulunmuştur. *Mery* ziraat vahasiyle hayvan yetiştirilen Bozkırların hududunda bulunan *Dendanekân* Selçuk - Türkmen devletinin teşekkülünde mühim rol oynamıştır. Bu şehir, tam bir belde olarak, 1158 de, Guz adı verilen göçebelerin hücumuna uğraması münasebetiyle zikredilmektedir. 13 üncü asrın başlarında meşhur coğrafyacı Yakut buradan geçtiğinde eski şehrin bulunduğu mevkide bir sur duvarı ile bir kaç harabeden maada hiç bir şey bulmamıştır.,,

---

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

I. Seri		Fiatı K.
1	PİRÎ REİS : Amerika haritası	1400
2	PİRÎ REİS : Kitabı Bahriye	2500
*) 3	NASUHİSSİLÂHÎ : Irakayn Seferi	
*) 4	İBNİ BİBÎ : Selçuk tarihi	
II. Seri		
*) 1	CÜVEYNÎ : Tarihi Cihanküşa (3 cilt)	
*) 2	REŞİDEDDİN : Camiüttevarih	
3	Baypars Tarihi	100
4	ISFAHÂNÎ : Selçuk Tarihi	250
5	Vekayi (Babur'un Hâtıratı) I. Cilt	350
*) 6	Humayunnâme	
7	TANBURÎ ARUTİN : Tahmas Kulu Han'ın Tevarihi	50
8	SADRUDDİN EBÛLHASAN ALÎ : Ahbar üd-Devlet is-Selçukîyye	150
9	KALOST ARAPYAN : Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları	50
10	Abdi tarihi	100
*) 11	Vekayi (Babur'un Hâtıratı) II. cilt	
*) 12	Abu'l-Farac tarihi.	
III. Seri		
*) 1	Aksaraî tezkiresi	
*) 2	Neşrî tarihi	
IV. Seri		
*) 1	P. WITTEK : Mentеше Beyliği	
V. Seri		
1	REMZÎ OĞUZ ARIK : Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (türkçe 750 K., fransızca 1000 K.)	
2	HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (türkçe ve almanca)	750
3	Dr. Ş. AZİZ KANSU : Etiyokuşu hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)	250
4	HÂMÎT KOŞAY : Pazarlı hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)	250

- *) 5 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1937 - 39 raporu
(türkçe ve fransızca)
*) 6 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1940-41 raporu
(türkçe ve fransızca)

VI. Seri

- *) 1 F.KÖPRÜLÜ ve A.GABRİEL : Mimar Sinan
2 ARİF MÜFİD MANSEL : Trakya - Kırklareli Kubbeli Mezarları 250

VII. Seri

- 1 İbni Sina : (Makaleler, etüdler mecmuası) 400
2 CEVAT ÜSTÜN : İkinci Viyana muhasarası 150
3 ULUĞ İĞDEMİR : Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma . . 100
4 FEVZİ KURTOĞLU : Türk bayrağı ve ay yıldız 200
*) 5 Halil Ethem Hâtıra kitabı
6 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa . . 350
*) 7 FAİK UNAT : Atatürk ve Türk İnkılâbı tarihi Bibliyografyası
*) 8 " " : Osmanlı Sefaretnâmeleri
9 W. EBERHARD : Çin'in Şimal komşuları 150
10 ENVER ZİYA KARAL : Selim III. ün hattı hümayunları . 100

VIII. Seri

- 1 YUSUF AKÇURA : Osmanlı Devletinin Dağılma Devri . 125
2 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Anadolu Beylikleri 175
3 ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : Yakın Şark 350
4 YUSUF ZİYA ÖZER : Mısır Tarihi 150
5 HALİS BIYIKTAY : Timuriler zamanında Hindistan - Türk imparatorluğu 75
6 ÂFET İNAN : Aperçu général sur l'Histoire économique de l'Empire Turc - Ottoman 200
7 Dr. SÜHEYL ÜNVER : Selçuk Tababeti Tarihi 100
*) 8 FUAT KÖPRÜLÜ : Osmanlı Devletinin Kuruluşu
9 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi I. cilt 100
10 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına methal 250
11 ZİYA KARAMURSAL : Osmanlı Mâlî Tarihi hakkında tetkikler 100
12 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları I. Cilt . . 450
13 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi II. cilt, I. Kısım 400
14 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi II. cilt II. Kısım. 400

<u>IX. Seri</u>		<u>Fiati K.</u>
1	I. Türk Tarih Kongresi zabıtları (mevcudu kalmamıştır)	
2	II. Türk Tarih Kongresi zabıtları	250
*) 3	III. Türk Tarih Kongresi zabıtları	
<u>X. Seri</u>		
*) 1	A. AULARD : Fransa İnkılabının Siyasi Tarihi.	
<u>XI. Seri</u>		
*) 1	KEMAL EDİP ÜNSEL : Fatihin şiirleri	
	BELLE TEN : Her sayısı	100

Türk Tarih Kurumu yayınlarının satıldığı yerler :

MAARİF VEKÂLETİ YAYINEVLERİ.

ANKARA'DA : Akba, Berkalp ve Haşet kitapevleri.

İSTANBUL'DA : Ankara caddesinde Üniversite, Beyoğlu, İstiklâl caddesinde Haşet, Beyazıt Üniversite caddesinde Muallimler kitapevleri.

PROFESÖR, DOÇENT VE ÖĞRETMENLERLE YÜKSEK OKUL TALEBELERİNE KURUM MERKEZİNDEN ALINMAK ŞARTIYLA HUSUSİ TENZİLÂT YAPILIR.

---

*) Basılmakta olanlar

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayı : 100 kuruş (yabancı memleketler için
50 Fransız frangı)
Yıllık abonesi : 400 kuruş (yabancı memleketler için
200 Fransız frangı)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış ve abone işleri için :

Maarif Vekilliği YAYINEVLERİ'ne,
Ankara'da : AKBA, HAŞET ve BERKALP Kitapevlerine,
İstanbul'da : Ankara caddesinde ÜNİVERSİTE Kitapevine,
Beyoğlu, İstiklâl caddesinde HAŞET Kitapevine ve Ba-
yazıtta MUALLİMLER Kitapevine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 100 Piastres (pour l'Etranger 50 frs. fr.)
L'Abonnement annuel : 400 Piastres (pour l'Etranger 200 frs. fr.)

Pour l'achat au numéro et l'abonnement annuel de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire Turque, s'adresser:

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Instruction Publique,

Ankara :

à AKBA Kitapevi et aux librairies BERKALP et HACHETTE,

İstanbul :

à ÜNİVERSİTE KİTAPEVİ, Ankara Caddesi,

à la librairie HACHETTE, İstiklâl Caddesi, Beyoğlu et

à MUALLİMLER KİTAPEVİ, Beyazıt

Pour la correspondance et l'abonnement, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque),
Ankara.

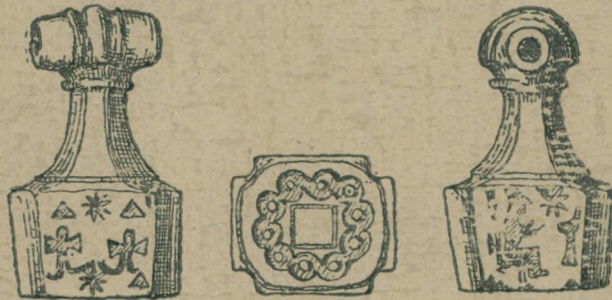
BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome: VIII

No: 30

Avril — 1944

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 4 4